

تبریز ادبی موحیطی

کوئزل آغاپوا

تېرىز ادبى مۇھىمە

(۱۹۴۱-۱۹۴۵ ميللىرى)

كۈزل آغا يۈوا

نورلار نشرىياتى - باكى ۲۰۰۴

اونسوز

۱۹-جو عصرین اووللرینده «تورکمنچای موقاویله‌سی» ندن (۱۸۲۸) سونرا آذربایجان تورپاغی نین ایران و روسیا ایمپئریالیسی نین تجاوز کارلیغی نتیجه‌سینده پارچالانماسی خالقیمیزین بویوک فاجیعه‌سینه سبب اولموشدور. وطنیمیزین گونئی آذربایجان آدلاندیریدیغیمیز اراضی سینده ۳۰ میلیوندان چوخ سویداشیمیزین ایران دیکتاتورا رئیسمی اسارتینده یاشاماغا محکوم ائدیلمه‌سی ده محض بو واختدان باشلامیشندیر. لakin گونئی آذربایجاندا یاشایان سویداشلاریمیز دیلینی، مدنیتینی، میللی دهیرلرینی یاساق ائتمیش، تانیمامیش فارس شوونیست حاکیمیتی ایله باریشمایمیش، حتتا تصییق، تعقیب و سیاسی سورگون‌لردن قورخمامادان آزادلیق اوغروندا موباریزه آپارمیش، سیلاحا ساریلیمیشلار. عوmom خالق قضبی، اسارتە و ظولمه قارشی کین-کودورت زامان-زامان طوغیان ائتمیش، ستارخان، شیخ محمد خیابانی حرکاتیندا یئنیلمزلیسینی ثبووت ائتمیشندیر.

۱۹۴۵-۱۹۴۱-جى ایللرده گونئی آذربایجاندا دئموکراتیک شرایطین میللی حوكومتین یارانماسی ایله نتیجه‌لنمه‌سی میللی آزادلیق اوغروندا خالقین موباریزه عظمینی گوسترمکله یاناشی، ایجتیماعی-سیاسی و مدنی حیاتدا یئنى دیرچەلیشه سبب اولدو.

دئموکراتیک شرایطتده اینکیشاف ائدیب دوورون طبله‌لرینه جواب وئرن، ایجتیماعی فیکرین فورمالاشماسینا جیددی تأثیر گوسترن بدیعی ادبیاتین یارانماسیندا بیر سیرا عامیل‌لرله یاناشی، مطبوعاتین میشیلسیز رولو اولموشدور. بو پروسیسین دینامیکاسینی اویرنمک، مطبوعاتین بدیعی ادبیاتین یئنى مرحله‌سینین یارانماسینا تأثیری باره‌ده دولغون علمی نتیجه الده ائتمک اوچون تبریز ادبی موحیطینی اویرنمەدن و گونئی آذربایجان مطبوعاتیندا بیر چوخ جهتدن فرق‌لەن اونچول «وطن يولوندا» قزئتینی تدقیق ائتمەدن کئچینمک قىیرى مومکوندۇر. گۆزل آغايئوانين

«تبريز ادبی موحطي (۱۹۴۱-۱۹۴۵)» موضوع سوندا يازديغى اثر بو جهتدن آكتوال و فايداليدير.

۱۹۴۱-۱۹۴۵-جى ايلىرده گونئى آذربايچانين ايجتيماعى-سيياسى و ادبى موحيطىنده باش وئرن يئنى تىددولات و جانلانما، اويانىش بيرينجى فصيلده دولغۇن عىلمى شرحىنى تاپمىشىدیر. گنج تدقيقاتچى بورادا ۱۸۲۸-جى ايل توركمىچاى مقاولەسىندن سونرا اىكى حىصىھە يە پارچالانميسى آذربايچانين اوز آزادلىق و اىستيقلالىتى يولوندا موباريزە تارىخىنە يئنى صحىفە آجان ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايل ايجتيماعى-سيياسى حادىشلەرىنин ادبى موحيطىدە، مدنى حىاتدا اويا تىغى جانلانمانى زنگىن فاكتلار اساسىندا ايناندىريجى ليقلا وئرير كى، بو دا اونون اوزون ايللر عىلمى آراشدىرمايا اولان جىددى موناسىبىتى حاققىندا تام تصوور ياردادر.

موالىيفين ديكاتتور رضا شاه رئىمىن نىن اسارتى آلتىندا گونئى آذربايچانين سيياسى-ايقتصادى، سوسىال و مدنى حىاتى نىن آجىناجا قالى وضعىتە دوشەسىنە، مكىرى فارس شووينىز مين خالقا اوز مىللەي وارلىغىنى اونوت دور ماسى تدبىرلەرىنە دېققىتى جلب ائتمەسى ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايلىرده دئموكراتىك مئىللەرىن نئجه آغىر، چتىن شرایطىدە گوجلنمەسى قايناقلارىنى، اونا تأثير ائدن عاميل لرى تام تصوور ائتمە يە ايمكان وئرير. دىگر طرفدن تدقيقاتچى گئىش خالق كوتلەلەرىنин مىللە دئموكراتىك حرکاتا ستارخانىن و شىيخ محمد خىيابانى نىن مىللە موباريزەسى دووروندە كام آلاماميش، اورەيىننە بىلەدىيى آرزو سونون يىرىنە يىتەجە يىنە بو يۈك ايمكان، سون اوميد كىمى باخmasىنى آچىب گوسترىر.

۱۹۴۶-۱۹۴۱-جى ايلىرده مىللە آزادلىق حرکاتى نىن گوجلندىيى شرایطىدە دئموكراتىك و سيياسى تشكيلاتلارين، معاريف و مدنىت موسىسيەلەرىنин مىللە مكتىبلەرىن، تبريزدە دوولت اونيوئرسيتەسىنەن، درام تئاترى نىن، خالق چالىغى آلتلىرى اوركئىسترى نىن، دوولت فيلار مونىياسى نىن، قادىنلار كلوبونون يارادىلماسى وس. مىللە

حکومتین تدبیرلری ایدی. بو دوورده سوویئت آذربایجانی ضیالی لارینین تأسیس ائتدیکلری «وطن یولوندا» قزئى نین نشرى (۱۹۴۱)، «آذربایجان» جمعیتى نین مطبوعات اورقانى — «آذربایجان» قزئى، اونلارجا قزئت و مجموعلرین، بوللئئن لرین یارانماسینا تکان وئریردی کى، بو دا يئنى ادبى موحیطین جانلانماسیندا بويوك رول اویناييردى. گئيش خالق كوتله لریندە ايلدردن برى حسرتىنى چكىدىي آزادلىغىن آب-هاواسى، مىلى دئموکراتىك تأسیساتىن بىرپاسى خوشبخت گله جه يه اينام يارادىردى.

مطبوعات اطرافينا توپلاشان ياشلى، اىسترسە دە گنج يازىچى لار خالقين مىلىي حوكومته اينامىنى، موباريزە عظيمىنى، اىستك و آرزو سونو ترننوم ائديرىديلر. «وطن یولوندا» قزئى نین نزدىنده «شاعيرلر مجلسىسى» نين (۱۹۴۵)، معاريف ناظيرلىسى نين نزدىنده «شاعيرلر و يازىچى لار جمعىتى» نين (۱۹۴۶) تشکيلى دوغما دىلده يازىب- يارادان يازىچى لارين يارادىجىلىق ايمكانلارينا گئيش مئidan آچىردى. اونلارين اثرلىرindende وطن پرورلىك، هومانىزم موتيولرىنى، مىلىي كوكه باغلى لىغىنى گوج لندىريردى.

مولالىيف بو دوورده «تبریز شاعيرلر مجلسىسى» ندن سونرا زنجان، اردبيل شهرلىرindende تشکيل اولونان ادبى مجلسى لارين آيرى-آيرى عوضولرىنىن بديعى يارادىجىلىغىنا دېققىتى جلب ائدير. بىلەلىكىله، گونئى آذربایجان ادبى موحیطى حاققىندا دولغۇن تصوور يارادىر.

تدقىقاتىن «گونئى آذربایجان ادبىياتىندا دئموکراتىك مئيللىرىن گوج لىتمەسى» فصلينىدە مىلىي اويانىش دوورو پۈئىيانىن نظرە چارپان يئنى اينكىشاف مرحلەسى تحليل اولونموشدور. ۴۰-جى ايللىرىن اولولرىنده پۈئىبيا بديعى ادبىياتىن ان قاباقجىل ژانرى اولماقلا گئيش خالق كوتله لرینين شوعوروندا مىلىي آزادلىق اوغرۇندا موباريزە فيكىرى آشىلايان، هامىنى مىلىي بىرلىيە سوق ائدن «صنعتىن يئگانه چىراڭى ايدى».

شاعير على توده‌نین تعبيرينجىه دئسک، گرگىن موباريزه ايللىرىنده شئعر دويوشدە بايراق، آرخادا مصلحتچى، عملدە ياردىيمچى اولموشدور.

١٩٤٦-جى ايللرده يازىب-يارادان گنج شاعيرلر مىللە آزادىق حركاتى نىن جارچىلارى ايدىلر و اوز ياردىيجىلىق لارى ايله پوئىتىك عالمە يئنى آب-هawa گتىرمىشدىلر. اونلار زنگىن كلاسىسىك پوئىتىپ قابىنالارىندا بەرەنمكەلە مو عاصىر پوئىتىيانى يئنى مضمۇن و فورما جەھتنە زنگىن لشىرىرىدىلر. شاعير بالاش آذراوغلو شئعلرىنин بىرىنە يازىردى:

من نە شاه، من نە سولاطان، نە ياراشىق، نە زىنت،
نە افسانە، نە ملک، نە ساراي، نە سلطنت،
نە پېيمانە، نە ساقى، نە شراب شاعيرىيەم،
آزادىغىن جارچىسى، اينقىلاپ شاعيرىيەم.

بو سوزلر يارانماقدا اولان دئموكراتىك پوئىتىيانىن لەيتموتىبىي ايدى. موأللەيفين خوسروو دارايى، على فيطرت، ح. بوللورى، محمد بىرىيا، ابراهيم ذاكىر، م. گولگون، م. صفوت، م ائتعىماد، م. ديرفشي، ع. دئھخودا، ئى. شىئدا، حدداد (على اكابر پاكراد)، ب. آذراوغلو، م. چاۋوشى كىمى شاعيرلرین تدقىقاتا جلب ائتدىبىي شئعىرلىنەن خالقىن آزادىق و اىستيقلاللىت آرزو سونا قۇروشماق اوغرۇندا موباريزە عظمى، وطن عئشقى، مىللە يېرىلىك تبلىغ اولۇنوردو. اولكەدە شاه حاكيمىسىنىن اوزباشىنالىغى، حاقسىزلىق، ايجىتىماعى عئىبىجرلىكلىرى، دينى فاناتىزم جىددى تنقىيد ائدىلىرى، بوتون بونلارا سون قويولماسى اوچون مىللە آزادىق حركاتى، مىللە يېرىلىك، اولوم-ديرىم موباريزەسى نىجات يولو كىمى گوسترىلىرىدى.

گ. آغاينوا دئموكراتىك پوئىتىيانى مىللە آزادىق حركاتى نىن آيناسى كىمى تقدىم ائدىر. اونون تحليلىنەن گورۇندو يو كىمى، گنج شاعيرلر موشاھىدە ائتدىكلىرى

حیات حادیه‌لرینین دوغوردوغو تأثیراتی ساده‌جه پوئیک شکیله تصویر ائتمه‌میشلر، عئینی زاماندا خالقدا اوز گوجونه، گله‌جه‌ینه اینام حیسیسی آشیلاماغا سعی گوسترمیشلر.

گونئی آذربایجان پوئزیاسیندا دئموکراتیک مئیللرین تدریجین گوجلنمه‌سی پروسئی اثرده اطرافلی شرح اولونموشدور. موآلیف ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جی ایللرده گونئی دووری مطبوعاتیندا چیخان شئعیرلری توپلاییب تدقیقاتا جلب ائدرکن شاعیرلرین ایدئیا و صنعتکارلیق جهتدن تأثیرلندیسی ادبی قایقاclarی دا علتمی ایناندیریجیلیقلا آچیب گوسترمیشلر کی، بو دا اونو سرریشه‌لی تدقیقاتچی کیمی سجیهه‌لندیریر.

معلوم اولدوغو کیمی، رضا شاه حاکیمیتی دوورونده ایرتیجاع قوه‌لرین تعقیب و تضییق‌لرینین آرتدیغی بیر شرایطده گونئی آذربایجاندا آنا دیلينده مطبوعات قاداغان ائدیلمیشدی. لاکین سوویئت حرbi حیصصه‌لرینین ایرانا داخلی اولماسی و رضا شاه حاکیمیتی نین دئوریلمه‌سی ایجتیماعی-سیاسی عالمده دئموکراتیک موحیط یاراتمیشدی کی، بو دا میللی مطبوعاتین دیرچه‌لمه‌سینه تکان وئرمیشدی. تبریزده «آذربایجان»، «وطن یولوندا» قرئتلری، «ضیدد-ی فاشیست» تشکیلاتی نین قصبه و شهرلرده بوراخدیغی ورقه‌لر ایستر-ایسته‌مز دئموکراتیک قوه‌لرین گوجلنمه‌سینه، ایجتیماعی فیکرین فورمالاشماسینا تأثیر گوستیریردی. گ. آغايشوا کیتابین «دئموکراتیک ادبیاتین اینکیشافیندا مطبوعات رولو، «وطن یولوندا» قزئتینده ادبیات مسله‌لری» فصلیندہ ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جی ایللرده دووری مطبوعاتین موعاصیر دئموکراتیک ادبیاتین اینکیشافینا تأثیرینی تدقیق اتتیش، علتمی ایناندیریجیلیقلا گوسترمیشدیر کی، چاغداش ادبیاتین فورما و مضمونجا یئنى و فرقلى نومونه‌لرینی يارادان يازىچى لار اوزلرى ده دووری مطبوعاتلا بىرلىكده اينکیشاف ائتمیشلر. ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جی ایللرده تبریزده «آزاد میلت»، «قلبه»، «آذربایجان اولدوزو»، «یئنى شرق»،

اردبيل ده «جودت»، اور ميهىد «اور ميهىه»، «قىزىل عسگر»، زنجاندا «آذر» قىئتلى، تبريزدە «شققى» مجموعهسى نشر اولۇنۇشدور. لاكىن فعالىيته باشلادىغى ايلك گوندن دئمۇكراپىك فيكىرىلى ضىيالىلارى اوز اطرافيnda توپلايان ان كوتلهوى قىئت — «وطن يولوندا» قىئتى اولۇنۇشدور. بو قىئت ۱۹۴۱-۱۹۴۲؛ ۱۹۴۴-۱۹۴۶ جى ايللرده فاصلەلر لە چىخسا دا، دئمۇكراپىك ادبىياتىن اينكىشافىnda موسىتنا رول اوینامىشىدیر. محض بونا گورە، گ. آغايئوا «وطن يولوندا» قىئتىنى تدقىقات اوپىئكتى سئچمىش، گونئى آذربايچان ادبىياتىنин يئنى اينكىشاف مرحەسىن يارانماسى و تشىككولو پرو سئىينە تأثيرىنى موعىين لشىرىمە يە چالىشمىشىدیر. امينلىك لە دئمک اوЛАر كى، گنج تدقىقاتچىنى اثريندە دئمۇكراپىك شرایطىدە ايجتىماعى-سياسى حىاتىن آيناسى اولان «وطن يولوندا» ادبى عالىمەن عومومى منظرەسى دولغۇن عكس اولۇنۇشدور.

«وطن يولوندا» قىئتى اوز اثرلىرىنى فارسجا يازماغا مەحکوم اولان يازىچى لارين دوغما آنا دىلىنده يازىپ-ياراتماسىنا گىنىش ايمكانلار ياراتمىشىدی. اونون صحىفەلرinden ع. فيطرت، م. چاوشى، ئى. شىئدا، ف. مەحزون، ھ. ناصيرى، م. بىرىيا، م. صفوت، م. ائتعىماد، م. دىرفشى و باشقا دئمۇكراپىك فيكىرىلى يازىچى لار خالقىن درد-ى سرینى، آجىنا جاقلى گۈذرانىنى، كىشمە كىشلى تارىخى كىچمىشىنى، عئىنى زاماندا گله جە يە بويوك اومىد، اينام اوپىادان يئنى دئمۇكراپىك آب-هاوانىن دوغوردوغۇ سئوينجى، خالقىن آرزو سونو و ايدىللارىنى قلمە آليردىلار.

اونلارين يارادىجىلىغى صنعتكارلىق جەتىن گەت-گەتە پۇختە لشىر، ايجتىماعى-سياسى حىاتا باخىشلارىندا دونوش يارانىرىدى. اونلارين اثرلىرىنده موباريزلىك عظمى، گله جە يە اينام، وطن سئوگىسى، هومانىزم موتىولرى گوجلنيردى. گ. آغايئوا اوز آراشدىرماسىندا گونئى آذربايچان يازىچى لارين يارادىجىلىغىندا و مفکورهوى اينكىشافينا «وطن يولوندا» قىئتى رئدا كسىسياسىندا ايشلەين آذربايچان

سوروئیت یازیچی لارینین گوجلو تأثیرینی ایناندیریجی شکیلده آچیب گوستره بیلمیشدیر.

معلومدور کی، میرزه ابراهیموو، سولئیمان روستم، قیلمان ایلکین، قولام مممدلی، جعفر خندان، عوض صادیق، انور مممدخانلی، صفیالدین داغلی «وطن يولوندا» قرئتی رئداسییاسیندا ایشلهديکلری دوورده گونئی آذربایجانین یارادیجی خسیالیلاری ایله سیخ علاقه ساخلاییر، اونلارا یالنیز قرئت صحیفه‌لرینده چیخان اثرلری ایله دئیبل، تشکیل ائتدیکلری ادبی درنک و مجلیس‌لرده اوز یارادیجیلیق صحوبت‌لری، توصییه‌لری ایله ده جیددی تأثیر گوستریردیلر. بئله‌لیکله، گونئی آذربایجاندا یئنی ادبی نسلین یتیشمه‌سینه یاخیندان کومک ائدیردیلر. گ. آغايئوا يازىر: «وطن يولوندا» قرئتی اوز اطرافينا توپلا迪غى ادبى قووه‌لرین، قلم صاحیب‌لرینین بدیعى یارادیجیلیغى نین یئنی ایستیقامنده اینکیشافیندا حلل ائدیجی تأثیر گوستریشیدیر کی، بو سون درجه علامتدار تاریخى حادیثه ایدى. چونکو گونئی آذربایجاندا دئموکراتیک ادبیات بو دوورده یارانمیش و یئنی اینکیشاف مرحله‌سینه داخلی اولموشدور». ^{۱۰}

گ. آغايئوانین بو عئلمی قناعتى اونون آراشديرماسيندا ثبوت اولونموشدور.
 «تبریز ادبی موحیطی (۱۹۴۱-۱۹۴۵)» اثری اوزون ایللر جیددی عئلمی آختاریشلارین، بويوك زحمتىن نتىجه‌سیدير. تدقیقاتچى قارشیسینا قویدوغو وظیفه‌نى لیاقتلە يئرینه يېتىرمىش، مىللی ادبیات‌شوناسلىق خزینه‌مизى زنگىن لشديرمیشىدیر. بو اثر ۲۰-جى عصیر آذربایجان ادبیاتى و مىللی مطبوعات تاریخى نین اویرەنيلمەسى اوچون فايىاليدىر.

ئىسمۇر / حمدوو،

فېلولوگىيا عئلم لرى دوكتورو، پروفېسور.

بىرىنچى فصىل

گونئى آذربايچاندا ايجتىماعى سىياسى و ادبى موحىط

١٩٤٦-١٩٤١ جى ايللرده گونئى آذربايچانين ايجتىماعى سىياسى موحىطىيندن دانىشاركى اوراداڭى حادىشەلرلە ياناشى، ایران و سووئيتلر بىرلىكى حوكومتلىرىنىن گونئى آذربايچانلا باغلى سىياستلىرىنى، او دووردەكى سووئيتلر بىرلىكى-ایران موناسىبىتلىرىنى و بىئنلخالق عالىمde دوغۇيا تأثير ائدىن پروسئسلرى نظره آلماق لازىمىدىر. چونکو بونلارين وحدتى گوستربىلن دووردە گونئى آذربايچانىن ايجتىماعى سىياسى موحىطىنى خاراكتېرىزە ئەدىر. هەمین ايللر عرضىنەدە اولكە حىاتىندا موعىين تارىخى حادىشەل باش و ئەرمىشىدىرى كى، بوتولوكىدە اونلار ادبى موحىطە دە اوز تأثيرىنى گوسترمىشىدىر. ١٩٤٦-١٩٤١ جى ايللرده گونئى آذربايچانىن اىستر ايجتىماعى سىياسى، اىستر سەدە دە ادبى موحىطى بىر-بىرى ايلە سىخ علاقەدە اولاراق تارىخىن سالنامەسىنە شانلى و موباريز صحىفەلر يازمىشلار. بىلەلىكە دە، ١٨٢٨ جى ايل توركمنچاي موقاويلەسىنەن سونرا اىكىيە بولۇنۇوش آذربايچان خالقىنىن مىللە-آزادلىق موباريزەسىنەن نۇوبتى بىر مرحلە باشلانمىشىدىر.

١٩٤١ جى ايلين اووللىرىنەدە گونئى آذربايچان ھە جەتىن، يعنى سىياسى، اىقتىصادى، سوسىال، مدنى باخىمدان آجىناجاقلى وضعىتىدە ئىدى. چونکو رضا شاهىن اوزون ايللردىن بىر داۋام ائدىن دىكتاتورلۇق رئىزىمى و فارسلاشدىرما سىياستى اولكەنى دوزولمىز بىر حال سالمىشىدى. تارىخ بويو ياداڭلى اىشغالچىلارلا اوز اىستىقلالىتى اوغرۇندا موباريزە آپارميش قەرمان آذربايچان خالقىنىن نەينكى مىللە-آزادلىق حرکاتينا ايمكان وئرىلىمیر، عومومىتىلە، اونون اوز مىللە وارلىغىنى يادا سالماسى، دوغما آنا دىلينىدە يازىب-ياراتماسى بىلە قاداغان ائدىلىرىدى. دىكتاتور رضا

شاهین ۱۹۲۸-جی ایل فرمانیندان سونرا ایراندا آذربایجان دیلی رسمی شکیله
قاداغان ائدیلمیشدی. فرمانین ایجراسی ایله باغلی ایسه آذربایجان تورکجه‌سینده
یازیلمیش کلاسیک اثرلر کتابخانالارдан بیغیشیدیریلمیش، آیری-آیری آداماردان
تاپیلدیغی حالدا ایسه اولوم جزاسی و سورگونله نتیجه‌لنمیشدیر. ممددلویی عابیاسی
«آذربایجاندا مطبوعات تاریخیندن» آدلی مقاله‌سینده یازیلمیشدیر: «اون بشش ایل بوندان
اول، (مقاله میللی حوكومت دوورونده یازیلمیشدیر - گ. آغايشوا) دوکتور
عمادولملوک موحسینی آذربایجاندا معاريف ریسی اولدوغو زامان آذربایجانلی‌لارین
ائینده، کتابخانالاردا، آنا دیلینده اولان مطبوعاتا دوولت اود ووروب تونقال
قالایردی...» (۱۰، ن. ۲، ۱۹۴۶، ص. ۲۲). او دوورده حتتا «آذربایجان» سوزونون
سندرله یازیلماماسی، عومومیت‌له، بو آدین خریطه‌دن سیلینمه‌سی مقصدی‌یله ایران
اراضیسی آستانلارا (ویلایتلره) بولونموش و نومره‌لنمیشدی (۴۲، ص. ۹). آذربایجان
دیلینده یازیلمیش قژئت‌لری اوخویا بیلمه‌دیسیندن تئران حوكومتی‌نین «اویونلاریندان»
خبرسیز قالیردی. گونئی آذربایجان میللی-آزادلیق حرکاتی‌نین رهبری س.ج.
پیشه‌وری هله تئراندا اولارکن یازیردی: «تئراندا نشر اولونان یوزدن آرتیق قژئین
بلکه ده بیر نئچه نوسخه‌سی بئله اساس کوتله‌نین الینه چاتمیر. بیر قایدا اولاراق خالق
(یعنی آذربایجان خالقی - گ. آغايشوا) فارس دیلینده یازیلانلاری باشا دوشمور.
مجلیسده‌کی دانیشیقلار دا میللتهن قولاغینا چاتمیر» (۱۲۷، ص. ۲۴۴-۲۴۵). نتیجه‌ده
ایران حوكومتی‌نین قبول ائتدیی قانونلاردان خبرسیز قالان اینسانلارین موقدراتینی
ژاندارم و کندخودالار حل ائدیردی.

گونئی آذربایجانین ایقتیصادی وضعیتی ده چوخ آغیر ایدی. رضا شاهین
ظاهیرن آوروپانی تقلید ائده‌رک یول چکدیرمه‌سی، «چادرانی آتدیرماسی» کیمی بیر

سيرا تدبيرلري اونون ايريتىجاسى قارشىسىندا هئچ نه ايدى. اصلينده آذربايچان شهرلىرىنده هئچ بير آبادلىق ايشى آپارىلما دىغى اوچون بو يئرلر گىتىدىكجه خارابايانا چئورىلەمىشىدى. رضا شاه آبادلىق آدى آلتىندا تېرىزىدە يالنىز اوز ھېيكلينى قويىدۇرماقلار كىفaiتلىنىمىشىدى (۸۲ ص. ۱۱۳).

عصرىن اوللەرىنده آوروپا اولكەلرى ايله بىلاواسىطە تىجارت علاقەلىينه مالىك اولان آذربايچان رضا شاه دووروندە بو ايقىتصادى موناسىبىتلىدن تامامى يلا محروم اولمۇشدو. عوضىنده ايسيه «تەھران حوكومتى رضا شاه دووروندە و اوغلۇ مەممەدرضا دووروندە بئله آذربايچانىن تاخىل و آذوقەسىنى تەھرانا داشىياراق، آذربايچاندا صونىعى آجليق ياردىرىدى» (۱۶۳). اولكەنин دىكەر شروتلرى ایراندا يىنى شهرلر و يوللارين تىكىلەمىسى اوچون داشىنىب آپارىلىرىدى. خالقىن گۈذرانى دا پىس وضعيتىدە ايدى. گلىرىنinin بويوك بير حىصصەسىنى وئرگى كىمى وئرن، قىشدا ياناجاق يوخلۇغۇ، يايда سو قىتلىغى ايله راستلاشان اهالى دىلنچى وضعيتىنده ياشايىرىدى. س.ج. پىشەورىنин «بىزى اوز حالىمizza قويىسونلار» آدىلى مقالەسىنинدا اوخويوروق: «ساده بير تحقىقات آپارىلارسا اهالىنин يوزدە يئتمىشى تراخۇم و ساير گوز ناخوشلۇقلارينا موبتلا اولدوغۇنون ايدىديعا دئىيل، حقىقت اولدوغۇ آشكارا چىخار. اىشسىزلىك خالقىمizىزىن اكتىرىتىنى تھادىد ائدىر. بو جەتىن شەھەرلىرىمizىزى ترک ائدىب بير پارچا چورك دالىنجا باشقىا شهرلرە موھاجىرت ائدىنلىرىن سايى گوندىن- گونه آرتىر و قورخولو بير شكىل آلىر» (۲۷، س. ۲۹۹). بوتون بونلارا علاوه اولاراق كىندرىدە اربابلارين اهالى ايله وحشىجەسىنە رفتارىنى دا قىيد ائتسك، خالقىن آغىر حيات طرزىنин تصویرىنى تاماملا مىش اولارىق. «آذربايچان» قىزئىنده بو بارەدە اوخويوروق: «اوللا، كىنده بير پارا اربابلار بويوك بير قودرتە مالىكدىرلر. اىستەدىكلىرى واخت كىنچىنى حبس ائتىدىرەرك دويىدورور و حتتا اولدورتىدورور. كىمسەنى دوشمن چىلىك واسىطەسىلە و كىمسەنى روشتۇت آلماق واسىطەسىلە

عایله سینی و او زونو محو ائتدیریر. امنیه لر کنده او غرولاری، قولدورلاری، سویغونچولاری تو تماق عوضینه ... کندچی لری قاتیل و او غرو آدینا تو توب زیندانلارا سالیلار!» (۱، ن. ۱۷، ۱۳۲۰). طبیعی کی، بو وضعیت رضا شاه سیاستی نین عکس-صداسی ایدی. «بو سیاست يالنیز شهرين آبادلیغی، اهالی نین معیشت و گوذرانی ساحه سینده دئیل، خالقین معنوی وارلیغینی دا قصب ائتمک، اونو زاواللی، قول، عاوم و موحتاج ائتمک يولو ایله گنديردی» (۱۰، ن. ۴-۳، ۱۹۴۵، ص. ۴۸). اولکه ده مدرسه لر پیس گونده اولدوغو اوچون شهر اهالیسی بئله او شاقلا رینی اورا قویا بیلمیردی. نتيجه ده او شاقلا ر بیلیه بیمه نمک عوضینه کارخانالاردا گونه موزد ایشله مه يه مجبور اولور دولار.

گونئی آذربایجانین بئله آجینا جاقلى حالی آزمیش کیمی، اورادا کی وضعیت هله ۳۰-جو ایللرین سونوندان «سوویئتler بیرلیسی تھلوکە سیزیلیک، کشفیيات و حرbi خیدمت ایدارەلری طرفیندن اویرەنیلیردی» (۶۹، ص. ۴). چونکو سوویئتler بیرلیسی دولتی گونئی آذربایجانا ایستر اراضی، حرbi-استراتژی، ایسترسه ده ایقتیصادی با خیمدان لاقئید یاناشمیردی.

ایکینجی دونیا موحاریبه سی باشلاندان سونرا ایران نئیترالیق حققیندا ۴ سئنتیابر ۱۹۳۹-جو ایل تاریخدە بیانات و ئرمە سینه با خمایاراق، آلمانیا ایله امکداشلیغى نه اینکى داوم ائتدیریر، حتتا گنیش لندیریردی. تدریجن ایرانین خاریجی سیاستیندە آلمانیا سویکنمک مئیللری گوج لئیردی. بئله لیکله، رضا شاه سوویئتler بیرلیسی سرحدلرینه ياخین يئرلرده آلمانلارین حرbi دایاق منطقەلرینین تشکیل اولونما سینا ایمکان يارادیردی. نظری با خیمدان بو، سوویئتler بیرلیسی حوكومتی ایله ایران آراسیندا با غلانمیش ۱۹۲۱-جى موقاویله سینه ضیدد ایدی. دیگر طرفدن ایسه سوویئت قوشونلارى نین همین اراضیيە داخیل اولماسى اوچون شرایط یتیشمىشدی. اودور کى، قىرمىزى اوردو ۱۹۴۱-جى ایلين ۲۵ آوقوستوندا سرحددى كېچىپ، اردبیل و

تبريز ايستيقاتينده ۴۰ کيلومئتر ايرهه ليله دى. بئله ليكله، گونئى آذربايجان اراضىسى سووپىت او ردوسو طرفيندن توتولدو. عئينى زاماندا اينگىليس قوشونلارى دا ايرانىن گونئى و باتى طرفلىكىندا داخيل اولدولار. رضا شاهين هر ايکى حوكومتىن قوشونلارينا موقاويمت گوسترمك حاققيندا امرى حياتا كىچمەدى. سئيتىابرىن ۱۶- سيندا او، اولكەنى ترك ائدهرك گونئى آفريكايا قاچدى. تأسوف كى، رضا شاهين سوقوطوندان خالق درحال ايستيفاده ائده بىلمەدى. بو بارهده س.ج. پىشەورى نىطق لرىنندىن بىرىننە دئمىشىدیر: «۱۳۲۰-جى ايلين شهر يور آيندا باش وئرمىش حادىشە بىزى قافىلگىر ائتدى. خالق بو حادىشەن كوكلو، ايستەديبىي كىمى، لايقىنجه ايستيفاده ائده بىلمەدى. شهر يوردن سونرا ديكاتتور قاچدى. ديكاتتورون ايستيفاده ائتدىبىي دوولت ماشىنى اولدوغو كىمى يېرىننە قالدى» (۱۲۷، ص. ۲۶۹). بئله ليكله، حاكىمييته شاهين اوغلو مممدرضا پهلوى گلدى. لاكين او دا ايرانىن گونئى آذربايجانا قارشى سىياسىتىنە هەچ بىر دىيشىكلىك ائتمەدى. بو عرفەدە پهلوى سولالەسینىن حاكىمييتنىن جانا دويموش خالق بئله بىر شئير دە قوشۇشىدۇ:

سوپىلۇ اون آلتى ايل بىزى جوور ايلە شاهى ناخلف،
نفتى ساتىب اينگىليسە مىلاتى ائيلەدى تالف.
مجلىسى آلداردىر يئنه اوغلو كىچە صدارته،
باشلايا جاق آتاسى تك مىلاتى قتل سو قارته.
دوزمە يە جىكلى تبريزىن اهلى بور جور حىمارته.
توش اولاسان سنى قىھەرى خوردايا، پهلوى،
ساطنت ايشلىرىن عجب وئردى فتايىا پهلوى.

م. پهلوی و اختی‌یلا بیر سیرا ناظر پوستلاریندا چالشیمش، آنکارادا سفير ایشله‌میش فهیمی‌نی آذربایجانا والی تعیین ائتدی (۶۹، ص. ۴۸). اونون خالق آراسیندا موقعی بارده س.ج. پیشه‌وری یازیردی: «آذربایجان خالقی اونو بیر حیله‌گر تولکو تائیییر. بو آدام شهریوردن سونرا تبریزده چوخ اویونلار اویناییب، حقوق‌قلار چئویردیی اوچون اونو عمدن وزیر-ی کشور تعیین ائمیشلر. اونون آذربایجان آزادیخاھلاری ایله اوزون موددت سورن سابیقه‌لری واردیر ... فهیمی‌نین ماسکاسی چوخ تئز بیرتیلاج‌قادیر. اونون خایین سیماسی اور توکسوز بیر صورتده خالقیمیزین نظرینده موجسم اولا ج‌قادیر» (۴۲، ص. ۳۳۲-۳۳۳). عومومیت‌له، تهران حوكومتی آذربایجانین والیسینی تئز-تئز دیشیدیردی. بله کی، ۱۹۴۲-جی ایلين آخیرلاریندا فهیمی گئری چاغیریلاندان سونرا بو وظیفه‌نی موقددم، احمدی، دادرور توتموش‌دولار. قنید اتمک لازم‌دیر کی، م.ج. باغیروون تشبیثو ایله یئرلی اهالی آراسیندا سیاسی، ایدئولوژی، معنوی، مدنی ایش آپارماق و هم ده اونلارا قایغی گوسترمک مقصدی ایله آذربایجان ک(ب) پ.م.ک-نین کاتیبی عزیز علی‌یئوین رهبرلیی آتیندا خوصوصی قروپ یارادیلمیشدی (۶۹، ص. ۴۴). بو قروپدا تبلیغات مسله‌لری سولئیمان رحیم‌ووا، اینضیباط-ی تصرروفات ایشلری مئیالی امیر‌آسلان‌نوا، خوصوصی عملیات‌لارین آپاریلماسی آغازلیم آتاکیشی‌یئوه، طیب-سانیتار خیدمتی موصطفا قولی‌یئو، آذربایجان دیلینده چیخاجاق اولدو قزئتی‌نین رئداکتور‌لوغو میرزه ایبراھیم‌ووا تاپشیریلمیشدی (۶۹، ص. ۴۴). سئتیابرین ۲۱-یندن گونئی آذربایجاندا فعالیته باشلامیش میسیسیا تئز بیر زاماندا اهالی‌نین رغبتینی قازانا بیلمیشدی. قروبون تدبیرلری نتیجه‌سینده گونئی آذربایجاندا یئیتی و صنایع ماللاری قیتلیغی آرادان گوتورولموش، اهالی‌یه پولسوز طیبی یارديملار گوستریلمیشدی. ان باشلیجاسی ایسه بوتون بو خیدمتلری گوسترنلر یئرلی اهالی ایله دوغماء دیلده دانیشیردی. ۱۹۴۱-جی ایلين اوكتیابریندا م.ف. آخوندوو آدینا آذربایجان دوولت اوپئرا و بالشت تئاتری‌نین

آرتیستلری تبریزده ۲ آیلیق قاسترول سفرینده اولدولار. همین سفرین سونزالار گونئى آذربایجاندا ثاثرین يارانماسيندا بويوك تأثيرى اولموشدور. قاسترول زامانى ع. حاجى بىيو و م. ماقيمائين بير سيرا اثرلرى اوينانيلميشدир. ديكاتورلوق ايللىينده گونئى آذربایجاندا تاماشالارين گوستريلمەسى قاداغان اولوندوقدان سونرا محض بو قاسترول سفرى زامانى يېرىلى اهالى يئنى دن دوغما ديلده ادبى اثرلرى صحنه‌دە گوره بىلدىلر. «وطن يولوندا» قزئىتىنده «صميمى تشىكىور» باشلىغى آلتىندا گىدن يازىدا تبرىزلى لرين آديندان دئىيليردى: «كاش بىزىم ده اوز آنا ديليمىزدە بىلە مدنىيتىمىز و اينجە صنعتىمىز اولايىدى» (٨ ن. ١٢، ١٩٤١). تبرىزلى جراح شفيع امين ايسه يازىردى: «آرشين مال آلان» قوزئى آذربایجانين دونن كى گونو و بوگونكۇ تبرىزىن حقىقى گوزگوسودور» (٨ ن. ٢٦، ١٩٤١). ثاثر كوللەتكىتىوی مرنددە ده چىخىش ائتدى. آدى چكىلن قزئىن ١٩٤١-جى ايل ١٦-جى نومەرسىنده م. جاببارين «سلام، مرندىلى قارداشلار» آدلى يازىسىندا اينجە صنعت خادىملىرىنин قاسترول سفرىندن دانىشىليردى. عومومىتله، «وطن يولوندا» قزئىتىنده بو بارده «آذربایجان اوپئراسىنىن شوھرتلى» باشلىغى آلتىندا سىليسىلە يازىلار گىتمىشدى. تصادوفى دىئيل كى، او واختىدان ائتىباران تبرىزدە هوسكار آكتورلارين فعالىيىتى گئىش لىنمە يە باشلامىش، حتا ١٩٤٢-جى ايلين مارتىندا اونلار تبرىزىن «شىر-و خورشيد» بىناسىندا ع. حاجى بىعوون «آرشين مال آلان» اوپئراسىنى، آپرئىل آيىندا ايسه م. بىرىيانىن «چتىربازلار»، ذ. حاجى بىعوون «اثولى يكىن سوباي» اثرلرىنى مووفقىيەتله نومايسىش ائتىدير مىشىلير.

نظره آلماق لازىمدىر كى، سووئىت آذربایجانىندان گىتمىش قروبون ماددى، معنوى قايغىسى نتيجه سىنده گونئى آذربایجان اهالى سىنده سووئىت لره قارشى حورمت حىسىسى يارانىردى. اگر بىلە بير قروب اورادا فعالىيىت گوسترمەسىدە يە و يېرىلى اهالى ايله صميمى موناسىبىتىدە اولماسايدى، يالىز سووئىت حربى

حیصصه‌لرینین اولکه اراضی‌سینه داخیل او لماسی آذربایجان خالقی طرفیندن بیر او قدر ده ماراقلا قارشیلانمازدی.

۱۹۴۱-جی ایلين نوبایریندا گونئی آذربایجان ضیمالی لاری بورادا فعالیت گوسترن قروبون تشببوثو ایله سوویئت آذربایجانیندا او لموش، اوراداکی ایجتیماعی-سیاسی حیاتلا یاخیندان تانیش او لماق ایمکانی الله ائتمیشیدیلر. موسکووانین تضییقی ایله ۱۹۴۲-جی ایلين مارتیندا ع. علیئو و اونون رهبرلیک ائتدیبی سیاسی ایشجی‌لرین چو خو گئری چاغیرلیمیشدی (۶۹، ص. ۶۶).

رضا شاه دیکتاتوراسی‌نین سوقوطوندان سونرا ایرانین داخیلی حیاتیندا سیاسی آب-هاوا دیشمه‌یه باشладی. هله ۱۹۴۱-جی ایلين سئتیابیریندا ایراندا سیاسی محبوسلارا و ئریلن آمنیستیبا بو پروسئسین تکان و ئریجی عامیللریندن بیری او لموشدو. نتیجه‌ده واختی‌يلا موعیین درجه‌ده تهران حوكومتی‌نین گوزونده «تاقصیرلی» بیلینه‌رک حبس او لونموش همکارلار ایتتیفاقی تشکیلاتی ایشچی‌لری، آزاد فیکیرلی آداملار آزادلیغا بوراخیلدیلار، سورگوندە او لانلار اوز اولرینه قاییدیلار. تدریجن موختليف قئیرى دوولت تشکیلاتلاری، او جومله‌دن، جمعیت‌لر، کلوبalar، درنکلر يارادىلیر، اونلارین منافعىینى مودافیعه ائدن قزئت و ژورناللار نشر او لونماغا باشلاييردى. همین قورو ملارین ایچەرسیسیندە حقیقی دئموکراتیک موقۇعە مالیک او لانلارلا ياناشى، شخصى ایستیفادە، دوولت مأمورو پوستونو تو تماق، بىر سوزلە، موعیین ایمیتیاز الله ائتمک مقصدی يله يارادىلیمیش تشکیلاتلار دا موجود ایدى.

رضا شاهین آنتى دئموکراتیک قانونلارى‌نین قووه‌ده قالماسىنا باخما ياراق، تدریجن ایراندا سیاسی آزادلیقلار اوز يئرینى تاپىردى. بو، گونئی آذربایجاندا او زونو داها قابارق گوستیرىدى. اورادا گئنىش لىن دئموکراتیک حرکات ایرانین باشقان رايونلارى ایله موقاییسه‌ده او زونون سجىھەوی خوصوصىتلىرى ایله فرق لىپىرىدى. -۲۰-

جي عصرین اووللرindenه ستارخان و شئيخ محمد خياباني نين باشچىلىقلارى آلتىندا آزادلىق حركاتلارينى، اونلارين آجي عاقىبىتلىرىنى و سونراكى ايستىداد ظولمونو نظره آلاراق دئيه بىلەرىك كى، گونئى آذربايجاندا ١٩٤١-١٩٤٦-جي ايللىرىن حادىشلەرى خالقىن فارس شۇوينىستلىرىنە قارشى آپاردىغى موباريزەنин تارىخي داومى ايدى و اودور كى، اهالى نين بوتون طبقەلرini احاطە ئىديردى. نىجه كى، س.ج. پىشەورى يازىردى: «آذربايغان... ایران داخiliينde اوز مدنى، مىللە حاققىنا مالىك او لمالىدیر.

بو حاق و اىختىيارى آذربايغان خالقى قىرخ ايل بوندان اوول سىلاح گوجو ايلە آلماغا مۇوفقق اولموشدور. بىز اونو دېرىلتىمك اىستەيرىك» (١٢٧، ص. ٣٠٣). دئمەللى، بورادا ایرانىن حاكىم داييرەلرى طرفىندن رسمى حىاتا كىچىرىلن، آذربايغانلى لارىن دىل، مدنىيەت و مىللە خوصوصىتلىرىنى تامامى يلا اينكار ائدىن مىللە ظولم سىياستى علئىھينه آپارىلان موباريزە پروبلئمى اىلک پلانا چكىلىرىدى. م. اىبراهيموون «مىللە-آزادلىق موباريزەسى و دئموكراتىك حركاتىن قىزىل صحىفەلرى» آدلى مقالەسىنده اوخويوروق: «بو مسلەلر بارەدە (يعنى خالقىن مىللە وارلىغى، دىلى، تارىخى منشائى و سايىره - گ. آغاينو) مجلسى لىرە، يىغىنجاقلاڭاردا، تدرىجىن سايى آرتماقدا اولان مطبوعاتدا دانىشىلىر و يازىلار چاپ اولونور، جمعىيەت آراسىندا بويوك ماراق يارانىر، موباحىثەلر دوغوردو. سوز يوخ كى، بو مسلەلرلەن، موباحىثەلرلەن كوكو گىتدىكجه درىن لشىرىدى» (٤٢، ص. ٩). بىلەلىكە دە، آنا دىلىنە دانىشماغا و تحصىل آلماغا، قزئىت و كىتابلار نشر ائتىرىمە يە نايىل اولماق مىللە-دئموكراتىك حركاتىن اىلكىن طلبلىرىنەن ايدى...

١٩٤١-جي اىلده ايسماعىل شمسىن تشىبۇثۇ ايلە «آذربايغان» جمعىيەتى يارادىلدى. مىرزە على شىبيسترى اونون صدرى، اى. شمس ايسە موعاونىنى سئچىلىدى. «آذربايغان» جمعىيەتى نين «اساس شوعارى آذربايغانىن نە فارس، نە دە روس

طرفیندن دئییل، بلکه آذربایجانلی لارین اوزو طرفیندن ایداره اولونماسی ایدی» (۱۶۳). اونون فیکرینجه، آذربایجان اوولجه موختاریست الده ائتمه‌لی، سونرا موستقیل اولمالی ایدی. قوزئی آذربایجان سوویئتلر بیرلیسی دولتی نین ترکیبینده اولدوغو اوچون همین تشکیلات بو اراضی ایله بیرلشمەنین ده علیهینه ایدی. «بونا گوره ده آذربایجان جمعیتی هم ایران، هم ده سوویئت قوشونلارینین قضیبینه توش گلدى» (۱۶۳). قنید ائتمک لازمیدیر کی، بو قوروم یارادیلدیقدان سونرا گونئی آذربایجاندا تاخیل و سایر چیخاریلماسی نین قارشیسی آلینمیشدی. جمعیت اهالی نین گوندەلیک طلبات ماللارینا اولان ائحتیاجینی اودهمک و کوتله‌وی ایشیزیلیسی آرادان قالدیرماق نامینا گله‌جکدە بیر سیرا تدبیرلر گورمک نیتینده ایدی. بو باره‌ده «آذربایجان» قرئتینده اوخویوروق: «بیزیم تاجیرلر و کارخاناچیلاریمیز گرک ایکى قیسمته بويوك اهمیت وئرەلر:

بیریسى اودور کی، هر بیر ائحتیاجدا اولان شئىلری چوخ اوجوز قیمتە یئندیریب میللەتیمیزین حیاتى قیسمتلىرینه کومك ائدهلر.
ایکینچیسى تازه ایشلر ایجاد ائدب هم اوزلرینه ایستیفادە و هم ده بئكارلارا ایش تاپالار» (۱، ن. ۱۸، ۱۳۲۰).

يالنیز ۶ آی فعالیت گوسترمیش بو تشکیلاتین ایرانداکى آذربایجان تورکلری نین اوزونو بیر میلت کیمی تانیماسی پروسەئى نین درین لشەمەسیندە، میللە مدنیتین اینکیشافی يولوندا خیدمەتلەری تقدیرلا يقیدir (۱۴۸، ص. ۲۱۱).

«آذربایجان جمعیتى»ندن سونرا تەھراندا يارانمیش «حىزب-ى توده-ى ایران»ین شوعبەسى تبریزدە آچىلمیش، تجروبە گوسترمیشىدیر کی، صىنەت موباريزە آپاران بو حىزب آذربایجان و ائله‌جه ده ایراندا موقۇقىت الده ائدە بىلەمەمیشىدیر» (۱۶۵، ص. ۱۱). حقىقىن ده، آذربایجان خالقى نین، ئىنجە دئىرلر، دردی صىنەتى درد اولمامیشىدیر. موستملکە، اسارت حالىندا اولان بیر اولکەدە صىنەتى مسلە ایله باغلى

جمعىيت و ياخود تشكيلات ياراتماق منطيقى باخيمدان دوزگون دئىيلدى. دئمەلى، يوخاريدا آدى چكىلن بو پارتىيا خالقين نوفوذونو قازانا بىلمىزدى. اوستەلىك اونون تبريز بولمهسىنин باشچىسى ائرمى آرتاشىس اووانشىيان ايدى. س.ج. پىشەورى اونون حاققىندا يازمىشدىر: «بو آدامىن آذربايغانلى اولمادىغى بىر يان، خاصىيتجه تكبورلو و خودپىند اولدوغو اوچون هېچ كىين خوشونا گلە بىلمىزدى. تبريز جاماعاتى نه قدر بئينخالق دوستلۇغا مئيللى اولسا بئله، تانىيىب ايمتاخاندان كىچىرىدىي اونون كىمى بىر آدامىن رهبرلىسىن قبول ائده بىلمىزدى» (۱۲۸، ن. ۱۰، ۲۰۰۱، ص. ۶). همچىنин توده پارتىياسينا سووييئتلر طرفينىن گىزلى ياردىملار ئىدىلىرىدى. بوتون بونلارдан سونرا دئيه بىلەرىك كى، «حىزب-ى توده-ى ایران» يىن تبريز و ائلەجه دە گونئى آذربايغانين دىكىر شهرلىرىنده كى شوعىھلىرى يېرلى اهالى اوچون دوغما دئىيلدى. «اونا گورە دە، تبريزدە يىنى بىر موستقىل تشكيلات يارادىلماسىنا ائحتىاج حىس اولونوردو: كانون-ى دئموكراسى (دئموكراتىيا اوچاغى) بو ائحتىاجدان دوغان بىر تشكيلات ايدى» (۱۲۸، ن. ۱۰، ۲۰۰۱، ص. ۶). اونو يارادانلار خالقين تانيدىغى هيال ناصيرى، جعفر اخگرى، مير مئهدى چاوشى، خليل آذربايدىقان و حوسئين رىضوان كىمى آداملاр ايدى. تشكيلات اساسن ضىيالىلار طرفينىن مودافيعه اولونوردو. مرکزى تبريزدە يېرلىشن بو پارتىيانيڭ رهبرلىسى تەھرانلا حئسابلاشماقىدا، موستقىل بىر آذربايجان تشكيلاتى كىمى فعالىت گوسترمىكده داها دوزگون يول توتوردولار. اونلار اوز پروقراملارىندا پولسوز اولاراق تورپاقلارين كىدللى لره وئرىلمەسىنى نظرده توتوردولار، حالبۇكى توده پارتىياسى بو مسلە يە دىققت يئتىرمەميسلى. لاكىن اونلارين باشلىجا سەھۋى فەھەلەلىرى اوز جرگەلىنە آلمالارىندا ايدى. پارتىيا رهبرلىسىن ئاراسىندا اولان پروبلئملەر و ايرانين ۱۴-جو مجليس سئچكىلىرىنده اوغور قازانا بىلمەمەلىرى تدرىجن تشكيلاتىن نوفوذان دوشىمەسىنە سبب اولدو و نهايت، ۱۹۴۴-جو ايلين اوللارىنده «دئموكراتىيا اوچاغى»

تامامی یلا «توده» پارتیاسینا بیرلشمک مجبوریتیند قالدی (۱۲۸، ن. ۱۰، ۲۰۰۱، ص. ۷).

گونئی آذربایجاندا یارانمیش ایجتیماعی قروپلاردان بیری ده «آذربایجان زحمتکش لری» جمعیتی ایدی. اوونون خالق ایچه ریسیند نوفوز قازانماسینین باشلیجا سبی تشکیلاتچی لارینین آذربایجانلی لارдан عیارت اولماسی ایدی. لاکین قروبون رهبریی درین بیلیه مالیک اولمایان، محدود گوروشلو آداملارین الیندہ اولدوغو اوچون آدی چکلن تشکیلات تهران حوكومتی نین حیله سی نتیجه سیندے داغیدیلدی.

۱۹۴۶-۱۹۴۱-جی ایلرده گونئی آذربایجاندا مدنی، تربیه وی، سیاسی ایشلرین تشکیلیندہ موغین خیدملر گوسترمیش چوخلو دئموکراتیک و سیاسی تشکیلاتلار یارادیلمیشدی. دئموکراتیک تشکیلاتلارین یارانماسینا لاقید باخمایان ایران مورتجئن لری «حیزب-ی میلت»، «میهن پرستان» کیمی تشکیلاتلاردا گیزلی فعالیت گوستریدیلر. بیر قدر سونرا ایسه اونلار آلمان کشفیاتچی لاری ماشر و شولتسین تکلیفی ایله «میلیون-ی ایران» آدلی تشکیلاتدا بیرلشیدیلر. بو ایسه ۱۹۴۳-جو ایله دک، یعنی همین قوروم داغیدیلیب باشچی لاری حبس ائدیله نه کیمی موجود اولموشدور (۸۲، ص. ۱۱۵-۱۱۶). عمومیتله، همین دوورده گونئی آذربایجاندا ۲۰-یه قدر ایرتیجاعچی تشکیلات یارادیلمیشدی («وطن»، «خیزیریه»، «خورشید»، «ایداره-یی میللی»، «آتش» و سایرها). اونلار دئموکراتیایا قارشی تئررور و زوراکیلیق آکتلاری ایشله تمکدن چکینمه میشدیلر. ۱۹۴۲-جی ایلدن ۱۹۴۵-جی ایله قدر ایرتیجاعچی تشکیلاتلار واسیطه سیلله دئموکراتیک قووه‌لردن ۱۰۰۰ نفردن آرتیق آدام اولدورولوش و یارالانمیشدی (۱۸، ن. ۹، ۲۰۰۰، ص. ۱۷).

۱۹۴۳-جو ایلده دئموکراتیک حرکاتا دیوان توتماق اوچون ایران مورتجئن لری و اینگلیس لر واختی یلا اولکه‌نی ترک اتمیش سیلید ضیانی تنهرانا گئیردیلر. خاطیرلاداق کی، بو شخص ۱۹۲۱-جی ایله رضا خانی تاریخ صحنه سینه

چىخارميش (٨٢ ص. ١٠٨) و بىلەلىكىلە، اولكەدەكى مىللەي-دئموكراتىك حركاتىن داغىلىماسى نىن باعىث كارلارىندان اولمۇشدو.

١٩٤٣-جو اىلده تەھراندا سووپەت ايتىفاقى ايلە مدنى رايىطە ساخالىيان ایران جمعىيەتى ياردىيلدى (١٤، ن. ٥، ١٩٤٥، ص. ٤). موحارىبەنин تدرىجىن روسلارىن خىرىنە دىيىشىمىسى ايلە علاقەدار موسكۆوا گونئى آذربايجان مىلسەسىنە ١٩٤٤-جو اىلده يئىنەن قايتىدى و سووپەت آذربايجانىندان گونئىه يئنى ايشچى قروبو گوندەريلدى. بو دفعە عومومى رەھرىلىك حسن حسنووا تاپشىرىلدى.

خوصوصى قروبون فعالىيەتى نتىجهسىنە سووپەت ايتىفاقى ايلە مدنى رايىطە ساخالىيان ایران جمعىيەتى نىن تبريز شوعبەسى و تبريزدە سووپەت مدنىيەت ئوى آچىلدى (١٤، ن. ٥، ١٩٤٥، ص. ٤). تبريز شوعبەسىنە ٦ كومىسىسيya فعالىيەت گوسترىردى: ادبىيات، اينجەصنعت، طىب، ايدمان و سياحت، ايقتصادى و قادىن مىلسەلرى. سونونجو كومىسىسيya ايجتىماعى ايشلەردى دىگەرلىرى ايلە علاقەدار فعالىيەت گوسترىمەلى اىدى. همین دووردە نشر ايشلەرنى باشلىجا اولاراق ادبىيات كومىسىسياسى جمعىيەتىن يېغىنچاڭ و جلسەلرلىنин ھەپىرىنەدە اوز معروضە و نشرىيەت ايشلەرى ايلە اىشتىراك ائتمىش و اوز كومىكلىيىنى اسirگەمەمېشدىر» (١٤، ن. ٥، ١٩٤٥، ص. ٤). كومىسىسيانىن رەھرىلىسى ايلە ج. مەممۇت قولوزادەنин، آ. قەريبىئەلدوو، م. لەرمۇنتۇو، ن. اوسترووسكى و باشقۇ ادېپلەرین حىات و ياردىجىلىغىينا، قۇزئى آذربايجانىن موعاصىر ادبىياتىنا، ع. حاجىبىيۇن ٦٠ اىللىك يوبىلەنەندە حىصر اولنمۇش ادبى-بىدەعى گىنچەلر كىچىرىلەمېشدىر.

تبريز شوعبەسىنەن اينجەصنعت كومىسىسياسى ايلە باغلى دا بعضى مقاملارىن اوزەرينە داياماق يئىنە دوشىر. كومىسىسيانىن فعالىيەتى نتىجهسىنە «حاجى قارا»، «آرشىن مال آلان»، «اوستا زېنال»، «مشىدى عىياد»، «ناموس»، «سۋویل»، «ئىليلى و مجنون»، «اصلى و كرم»، «عىشق و ايتىقام» كىمى اثرلەر تاماشا يا قويولمۇشدو. تئاتردان

باشقا آکتیور هئیتى ۱۵ کونسئرت و ئرمىش و بونلار، عومومىتله، ۵۶۰۰۰ تاماشاچى باخمىشدىр (۱۴، ن. ۵، ۱۹۴۵، ص. ۶).

تبریز شوعبه سىينىن قرارى ايله «آذربايجان»، «تبریز» «حقىقت» و ساييره آكتىور دسته‌لرى ۱۹۴۴-جو ايلده واحد تئاتر كوللئكتىو شكلىنده بىرلىشىدلر و بئله‌لىكله ده، آكتىورلار هئىتى ياردىيلدى. تئاترين بدېرىعى رهبرى ع. فريور، رئىسىسىورو ايسه واختى يلا گنجە شهرىنده ايشلەميش ص. صباحى ايدى.

آلمان قوشۇنلارينين جىجه‌دەكى مغلوپىتى حاققىندا گلن خىرلر دئموكراتىك قووه‌لرین داها دا موحىكمىتى سىنه سبب اولوردو. لاكىن سووېتلىر بىرلىسى قوشۇنلارينين گۈنئى دەكى ايرەلەمەلرى ایران حوكومتى باشچىسى ساعىدەين (مارت-نويابر ۱۹۴۴) يېرىتىدىيى سىياسته ضىد ايدى. او دور كى، حوكومت كايىنەسى ایرانىن قوزئى نېقىتى نىن سووېتلىر بىرلىيىنە وئرىلمەمىسى بارەدە قرار قبول ائدهرك، بونو حربى دوورلە، موحارىيەنин باشا چاتماماسى ايله علاقەلندىرىردى. حالبوکى عنىنى زاماندا ایرانىن گۈنئى نېقىتى اينگىلىيسلىرىن اليىنده ايدى و او سەتەلىك ساعىد حوكومتى اولكەنин ايقتصادى حىاتىندا آمئىركايا مئىليلەنيردى. تئهران حوكومتى نىن نېفت حاققىندا قرارى ايله علاقەدار اولاراق گۈنئى آذربايجاندا اعتىراض مىتىنگلەرى تشکيل اولوندو. سوزسوز كى، بو ايشدە سووېت دىپلوماتىك نوماينىدەلرینين، حربى كومئىناتلارينين و خوصوصى يله، آذربايغاندان گىتمىش سىياسى ايشچىلىرىن رولو چوخ ايدى. مثىن، «تبرىزدەكى ويتسە-كونسول ح. حسنۇو م.ج. باغىروووا گوندرىدىيى آرايىشدا يازىردى كى، سووېت ايتىفاقينا نېفت كونسىسيياسى نىن وئرىلمەمىسى ايله باغلى كىچىرىلن مىتىنگ و نومايسىلر بىزىم ايشچىلىرىن ياخىنдан ايشتىراكى ايله تشکيل اولونور» (۶۹، ص. ۱۳۳). لاكىن بىر مسلەنى ده نظرە آلماق لازىمدىر كى، تئهران حوكومتى آذربايغان خالقىنا همىشە ياد موناسىبىت بىسەلەميشىدىر. دئمەلى، آذربايغان خالقىنا اولان تحقىيرامىز موناسىبىت، او نون دىلى نىن، مدنىيەتى نىن تعقىب

ائديلمه‌سى، اهالى نين ديله‌نچى و ضعىيتىنده ياشاماسى نتيجه‌سيىنده اوونولا تئهران حوكومتى آراسىندا ضىددىيەتلىرى سون درجه كىشكىن لشمىشىدى. بىلەلىكە دە، سووپېتلىرىن تىلىغاتينا ايمكان يارادىرىدى.

گۈنئى آذربايغاندا فعالىت گوسترن خوصوصى قروبۇن تىسبۇتو ايلە آذربايغان ك(ب)پ-نин تاپشىريغى اساسىندا تبريز شەھرىنده آذربايغاندا سووپېت حاكىميتى نين قورولماسىنین ۲۵ ايللىكى ايلە باغلى تدبىرلى كىچىرىلمىش و ئىئىنى زاماندا بىر قروب ضىيالى باكى يا دعوت اولۇنۇمۇشدو. اوñلارين آراسىندا محمد بىرىيا، محمد رسولى، حاجى على اكابر صدقيانى، سعيد نفيسى، مليك-وش شوعرا باهار، حاجى محمد ناخچىوانى، حوشىئين قولو كىتابى، محمد تورابى، دوكتور اوورنگى، مجلسىن عوضۇو مئھدى عدل، صدر قاضى و دىيگرلىرىنин آدلارىنى چىكمك اوالار (۱۰، ن. ۱، ۱۹۴۵، ص ۴۶-۴۷). سفردن قايتىدىقدان سونرا حاجى على اكابر صدقيانى يازىردى: «باكى دا بىز هەنج يئرده اوزومۇزو قوناق حىس ائتمىرىدىك. آداملار او قدر مئھرىيانلىق گوستيرىدىلر كى، هارايا گىتسك اوزومۇزو اوز ئوييمىزدە بىلىرىدىك. بىز اوز قارداشلاريمىزىن آراسىندا ايدىك. راست گىلىييمىز ھەركىس بىزى اوز دوغما آنا دىلىمىزدە سالاملاير و بىزدىن دوست ایران خالقينا سلام يئتىرمە بىرىجا ائدىرىدى» (۱۰، ن. ۱، ۱۹۴۵، ص. ۴۶). عومومىتىلە، او دوورون مطبوعاتىنى نظردن كىچىرىكىن نومايىندهلىرىن سفر تائشوراتلارى ايلە علاقەدار چوخلۇ يازىلارا (م. رسولى نين «بويوک ترقىي و تىبدولات»، س. نفيسى نين «مدنى ترقىياتىن اوجا زىروهسى»، م. باهارىن «صنایع-ى نفيسەنин ترقىيىسى»، م. كاتىبىن «اينسانا بويوک حورمت»، ح. كاتىبى نين «بويوک عايىلە» (۱۰، ن. ۱، ۱۹۴۵، ص. ۴۶-۴۷) و سايىره راست گىلمك مومكۇندور.

۱۹۴۵-جى ايلين يايىندا گۈنئى آذربايغاندا سىياسى موباريزە داها دا شىدەتلىرى. بىلە كى، «آوقوستون ۱۲-دە ۶۰ مىنندن چوخ آدام نومايىش كىچىرىدى.

آوقوستون ۱۶-دا ماراخادا، ۲۶-دا اورمودا، ۳۱-ده اهرده و مئشکین شهرده اون مینزله آدامین ایشتیراکی ایله میتینگلر اولدو. خالق کوتله‌لری قانلى ایرتیجاعچی م. صدر حوكومتى نين ايستەعفا و ئۇرمەسىنى، ايراندا آزادىخاھ و وطنپرور شخص لەن عيبارت خالق حوكومتى يارانماسىنى، تېزلىكلە يالت و ويلايت انجمونلىرىنин تشکيل اولۇنماسىنى، كونسېتىتوسىيانين حیاتا كېچىرىلمەسىنى طلب ائديرى. ايرانين ۱۴-جو مجلىسى و م. صدر حوكومتى آذربايچان خالقى نين بو حاقلى طلبىنى رەئىدى» (۱۱۲، ص. ۱۱-۱۲). ئىننى زاماندا ۱۹۴۵-جى ايلين يايىندان ائتيبارن سووېتلىرىلىسى حوكومتى گۈنئىه اولان سىياسى و ايدئولوژى پلانلارىنى داھا دا گوجلندىرىر. آرتىق سووېت آذربايچانىندان اورا گوندريلىميش ايشچى لرىن سايى مىنه چاتمىشدى. آذربايچان خالقى نين گىتىدىكچە گوجلنى مىللە - آزادىليق حرکاتىندان قورخويما دوشۇن تىھران حوكومتى قارىشىقلقى سالماق مقصدى يله يېرلرده تخربياتلار تورەتمە يە باشلاadi. تعقىب و تخربياتلارا باخما ياراق، خالقىن سىياسى موباريزەسى گوندن- گونه يوکسەليردى. بو موباريزە يە دوزگون اىستيقاتىت و ئىركەمك، اونو حقيقى يولوندان اوزاقلاشدىرماغا چالىشانلارى موعىين لشدىرىمك و درحال ايفشا ائتمك اوچون يئنى بىر سىياسى تشکىلاتا ائحتىاج دويولوردو. بئەلەلىكە، ۳ سئنتىابر ۱۹۴۵-جى ايلدە سئىيد جعفر پىشەورى نين رەھىرىلىسى آلتىندا آذربايچان دئموکراتىك فيرقەسى ياردىلىدى. فيرقەنин خالقا موراجىعتىنده دئيليردى كى، ايرانين اراضى بوتولوپۇ داخiliيندە اولكەنин مىللە و ايجتىماعى قانۇنلارينا اويغۇن اولاراق، آذربايچان خالقىنا بو اراضى نين مدنىيەت و تصرروفاتى نين اينكىشافى اوچون آزادىليق و اىختىيار وئرىلمەلى، قارشىيا قويولان مقصدىن يئرىنە يئتىرىلمەسى اوچون ايسە يالت و ويلايت انجمونلىرى ياردىلىمالىدىر. بو انجمونلىرى بوتون دوولت اور قانلارى نين ايشىنى نظارتە آماقلا ياناشى، ايقىتصادى و مدنى حياتدا اوزو دە فعالىيەت گوسترمه لىدىر. پارتىيا عصرلر بويو خارابازارا دوندەرلىميش آذربايچانى آبادلاشدىرماق، خاريجى و

داخili تىجارتى گئنىش لندىرمك و خالقين حياتىنى ياخشى لاشدىرماغى دا قارشىسىنا مقصد قويىمۇشدو. دوولت تورپاقلارىنин، همچىنин آذربايجانى ترك ائديب، قايمىتىماق اىستەين مولكەدارلارين يېرلىرىنин ده قىيدسىز-شىطمىز كىنلى لە پايلاناجاغى موراجىعەت نامەدە قىيد ائدىلىرىدى. سئچكى ايلە باغلى اورادا گوسترىلىرىدى كى، آذربايجانلى لار اوز سايلارينا اويغۇن اولاراق ايران مجليسىنە نومايندە گوندرمك حقوقونا مالىك اولمالى، يعنى مجلسىدەكى دئپوتاتلارين اوچدە بىرینى آذربايغانلى لار تشکىل ائتمەلىدىر. آذربايغانلى لاردان آلينان وئرگىنин يارىسىندان چوخونو اونلارين اوز ائتحىيا جىلارينا صرف ائتمك و آغير وئرگى لرى آرادان قالدىرماك حاققىنداكى مودددعالار ھemin موراجىعەت نامەنин موترققى كاراكتىرداه اولدوغونو گوسترىرىدى. فيرقەنinin خالقا موراجىعەتى اهالى طرفىنдин رغبتىلە قارشىلانمىشىدى. بىر قروب ضىيالى (دوكتور آخوندزادە، صىمد صحابى، شفيع زادە، حسن عوذرلى، محمدىدىلى روشنى، محمدىدىلى مزدورى، يعقوب نوبرى و باشقىلارى) «آذربايجان» قىئىتىنە گوندردىكلىرى مكتوبدا يازىردىلار: «... موراجىعەت نامە دەھيازىلان شوعارلار ھامىسى موحشىم كىچمىشى اولان قەھرمان آذربايغان خالقىنinin آزادلىق و اىستيقلالىتىنин موحافىظە ائدىلمەسى حاققىندا خالقين دوشونجەلرىنinin پارلاق اىفادەسىدىر» (۱، ن. ۱). آ.د.ف.-نinin يارانماسى ايلە گونئى آذربايجانداكى مىللەي موختارىيەت حرکاتى سىياسى موباريزە دوورونە قدم قويىدو. آ.د.ف. تشکىل اولوناندان اوچ آى سونرا س.ج. پىشەورى يازىردى: «دوغرودور، مىلتىميز چوخ اوزون موددتىن برى اوز مىلىيەتىنى حىس ائديب، ... اوزونون آزادلىق و موختارىيەتى يولوندا موباريزە آپارمىشىدىر. لاكن بونلارين ھامىسى بو اوچ آى موددتىنده آپارىلان موباريزە يە قطعن موساوى تو تولا بىلمز. ايندى آذربايغانلى سرچىپ بىر صورتىدە آپارىلان سئچكى لر و اونلاردان بىچ ائدىلىن مسلەلر

واسیطه سیله حقیقی بیر خالق و تام معنای ایله مدنی و حسیاس بیر میلت مقامینا یئتیشمىشلەر.

... جاوان دوولتیمیز ایسه باشینى او جالدیب، ایفتیخار ایله دئیه بىلر کى، بو گون اونون آرخاسیندا میلیونلار ایله کىشى و خانیملار قان توکوب، اولوب- اولدورمه يە ایفتیخار ایله حاضیردیرلار.

بو ایش میللتین قلبیندن چىخىشسا دا، فېرقەمیزین اونو تشکیل ائتمکدە بويوك خیدمتى اولمۇشدور» (۱۲۷، ص. ۳۵۶). فيلولوگىيا ئىلەم لرى دوكتورو آلماز على قىزى دوغرو اولاراق يازىر: «آ.د.ف-نین مئىدانا چىخىماسى مرکزى حوكومتىن و يېرلى اىرتىجانىن تورەتدىيى عاغلاسىغىماز وحشى ليكلىرىنىن قارشىسىنى آلماقدا، ان اساسى ایسه آزادلىق حرکاتىنى واحد مجرایا سالىب يىنلىمز بير قۇوتله هدفه يونەلتىمکدە بويوك رول اوينادى» (۱۱۲، ص. ۱۲).

آ.د.ف-نین سيرالارى گىتدىكجه گىنىشلىرىدى. تئز بير زاماندا (۷ سئتىيابر) ایران خالق پارتىياسى نين آذربايجان تشكىلاتى آ.د.ف-يە بىرلشدى. آ.د.ف-نین سيرالارىنин گىنىشلەنمەسى ایله علاقەدار س.ج. پىشەورى يازىردى: «آذربايغان دئمۆکرات فېرقەسى بوتون ایران خالقلارى نين آزادلىق و نىجات اوردو سودور. بو فېرقە ايىرمى بئش گونلوك سوردو يو عومرونده بويوك مۇوفقىيت قازانمىش، اونون صداسى بوتون آذربايجان شهرلەرنى بورۇمۇشدور.

ايىرمى بئش گوندە آلتىميش مىن عوضۇ توپلاماق دونيا تارىخىنده آز تصادوف اولان اىشلەندىر. خالقى بو آزادىخاھ تشكىلاتىن طرفينه توپلايان عجايايمان، عقىدە و ائحساستدان باشقا نە اولا بىلر؟ بو ائحساستين قاباغىنى هئچ بير قووه سد ائدە بىلەمز» (۱۲۷، ص. ۳۰۴).

آ.د.ف فعالىيتنى بويوك بير سورعتله داوم ائتدىرەرك اوز پروقرامىنى قبول ائتدى. دوققۇز فصىل و اللى مادده دن عيبارت اولان پروقرام عومومى سىياسى،

ايقيصادى، تيجارت، معاريف، صحبيه، ادبيات، اينجنه صنعت، مطبوعات، ميللى و سايره مسله‌لرى احاطه ائديردى. پارتييانين بيرينجي قورولتايى اوكتيابرين ٤-٢ ده تبريز شهرىنده كچيريلدى. قورولتايىن گئديشىنه س.ج. پيشهورى رهبرلىك ائتمىشدى. او دئمىشلىكى، مرامانامه‌نин اساس مسله‌سى آذربايجانلى لارين بير ميللت اولاراق تايىناسى و موختارىيەت مسله‌سى حتساب اولونور (٤٤، ص. ٣٢).

قىيد ائتك لازىمدىر كى، آ.د.ف.-نин تشكىلىنىن ميللى حوكومتىن يارانىناسىنا قدر اولان دوورده ميللى آزادلىق حرкатى گونبه‌گون اينكىشاف ائتمىشدىر. «آذربايغان» ژورناليندا اوخويوروق: «اوزون ايللردن برى موستىيد بير اوصول-ى ايداره‌نин هر جور ظولوم و ايستىشارىينا معروض قالميش آذربايغان خالقى، نهايت، ايران آذربايغانىندا ياراتدىغى دئموكراتىك فيرقه‌سىنinin رهبرلىسى ايله اوز حقوقونو آلماق، اوز طالىعى نين، اوز موقدراتى نين آغايسى اولماق يولوندا جىددى و جسارتلەن آددىملايىر» (١٠، ن. ٣-٤، ١٩٤٥، ص. ٤٨). خاطيرلالاق كى، ايكينجي دونيا موحارىيەسىنندىن سونرا بير چوخ آوروپا اولكه‌لرى خالق لارينين فاشيزم اسارتىنندىن قورتارماسى، آسيا و آفرىكادا ميللى-دئموكراتىك حرкатين يوكسەلىشى كيمى حادىشەلر آ.د.ف. رهبرلىسى نين نظرىنندىن قاچا بىلمىزدى. س.ج. پيشهورى «آنا دىلى» آدلى مقالەسىنده يازىردى: «... بىلگون دونيانىن اسىر ميللتلىرى اوز حاقلارىنى قاصىب لردن ... آلماقدادىرلار. بىن نه اولوب بىزه بىز دالدا قالاقدا، بىز ده دونيا ميللتلىرى جرگەسىنه داخيل اولوب اوز قانونى حاقلارىميىزى ايستەمهلىيىك و بوتون دونيادا اولان آزادىخا خالقلارا ثوبوت ائله‌مهلىيىك كى، بىزيم ده اوز آنا دىليميىز واردىر، بىز ده قىرى خالقلار كىمى آزاد ياشامالىييق و آزاد موستقىل معاريفىميىز اولمالىدەر» (١، ن. ٨). (١٣٢٤)

آذربايغان دئموكرات فيرقه‌سى خالقين پارтиياسى ايدى. بير ايلدىن سونرا بو فيرقه‌نىن ايل دونومو عرفه‌سىنده «آذربايغان» مجموعه‌سىنده يازىلاجاقدى: «مili

آزادلیق شوعاری، میللی آزادلیغا مالیک اولماق آرزو سو اهالی نین بوتون طبقه‌لرینی، صینیف‌لرینی بیرلشیدیرمیشدی. او زون موددت ازیلمک و تاپدالانماقدان دوغان میللی کین هامینی بیر یئره ییغمیش، ال بیر موباریزه‌یه سوق ائتمیشدی. بو ایشاده فهله صاحب‌کار ایله، کندلی مولکه‌دار ایله، رووشن‌فیکر تاجیر ایله، هامی بیر-بیری ایله ال-اله وئرمیشدی. اولدو وار، دوندو یو خدرو. خالق آذربایجان دئموکرات فیرقه‌سینین موباریز بایراغی نین آلتینا توپلاشاراق قطعی دویوشه گیرمیش و فیرقه‌نین بایراغی آلتیندا قالیب گلمیشدی» (۱۰، ن. ۹، ۱۹۴۶، ص. ۲۳). هله‌لیک ایسه آ.د.ف اوز تشکیلاتی ایشلری ایله مشغول اولور و بونونلا پارالل، پروقرامیندا نظرده توتدوغو مسله‌لری حیاتا کئچیرمک اوچون عظم له چالیشیردی.

بئله بیر واختدا گونئی آذربایجانی ترک ائتمیش مولکه‌دار-فؤدداللارین اوز مووقع‌لرینی بربا ائتمک جهدي، ژاندارملارین اهالی ایله وحشیجه‌سینه رفتاری دئموکراتیبا ایله ایرتیجاع آراسیندا ضیدیتی داهما دا کسکین لشیدیریردی. هله ۱۹۴۵-جى ایلين یاییندا م. صدر (۱۹۴۵ . ۱۰ . ۶-۲۱ . ۵) حوكومتی طرفیندن گونئی آذربایجانداکی ژاندارم قووه‌لرینه گوستريش وئریلمیشدی کى، «مولکه‌دارلارلا کندلی لر آراسیندا باش وئرن ایختیلافلارا بېرباشا موستقیل اولاراق قاریشیسینلار و بو يول ایله اینقیلابی حرکاتا قوشولان کندلی لر دیوان توتسونلار» (۴۴، ص. ۲۳). نتیجه‌ده، ایرتیجانین بېرلشیش قووه‌لری ۱۹۴۵-جى ایلين یایى و پاییزین اووللریندە دئموکراتیک تشکیلاتلارین عوضولرى علئیهينه کوتلەمۇي تعقیب و تئررور عملیاتلاری توره‌تىدلر، شەھرلرده و کندلرده گوناھسیز آداملارى هئچ بیر سبب اولمادان اولدورمکدن چكىنمه‌دىلر. بو زaman آذربایجان دئموکراتیک فیرقه‌سى طرفیندن «دۇولت مأمورلارى نین کندلرده ياراتىقلارى فجيع ایفسا ائتمک اوچون» باشلىغى آلتیندا آذربایجاندا اولان خارىجى اولکەلرین نوماينىدەلرینه موراجىعت قبول ائدىلدى. موراجىعت دە دۇولت مأمورلارى نین اهالى ایله وحشیجه‌سینه رفتارى و

قاتيل لرين تهران حوكومتى طرفيندن جزاسىز قالمالارى گوستريلىمىشدى. مكتوبدا دئىليليردى كى، ايرتىجاع «هر گون اوز شىددىتىنى آرتىرىر و باش وئرن فجيع گوسترىر كى، اونلار بولوسىلە ايلە آذربايچان خالقىنى آرادان آپارماق يا اوونو اورتا عصرلرده اولان قول كىمى ساخلاماق اىستەييرلر - دوداق كسمك، داغ قوييماق، قارين ييرتماق و بو فجيع ايلە قتل و قارت ائتمەيin اورتا عصرلرde بىلە آز سابيقەسى واردىر» (١٠، ن. ٤-٣، ١٩٤٥، ص. ١٣). بىلە عمللىرىن تهران حاكم داييرلرى طرفيندن جاوابسىز قالدىغىنى گورن آذربايچان دئموكرات فيرقەسىنин ١٩٤٥-جى ايلين اوكتىابر آينىدا كىچىرىلن بىرینجى قورولتايىندا سىلاحلى دستەلرين يارادىلماسى، اونلارا فدaiي آدى وئرىلمەسى حاققىندا قرار قبول ائدىلدى.

١٩٤٥-جى ايلين نويابىرىندا گونئى آذربايچانىن هر يېرىندا آذربايچان خالق كونقرەسىنە نومايىندهلرىن سئچىلمەسى اوزرە كامپانيا گىنديردى. خالق كونقرەسىنەن ايجلاس لارى تبريزدە نويابىرين ٢٠ و ٢١-دە كىچىرىلىمىشدىر. اورادا س:ج: پىشەورىنىن معروضەسىنندىن سونرا ١٤ ماددهدن عيبارت قرار قبول ائدىلدى. ايجلاسدا خالق كونقرەسى اوزونو موسىسيىلر مجلسىسى ائلان ائتدى و مىللەي هئيت سئچىلىدى. اونا آذربايچان مىللەي مجلسىسى سئچىلەنە قدر موسىسيىلر مجلسىسىنىن قرارلارىنى اىجرا ائتمك تاپشىرىلىمىش و سئچكىلرین كىچىرىلىمىسى صلاحىتى وئرىلىمىشدى. موسىسيىلر مجلسىسى اوز بىان نامەسىنەن صورتلىرىنى ايران شاهى م. پەھلوى يە، ايران مجلسىسىنەن صدرى طباطبايىي يە و باش ناظير اىبراهيم حكيمى يە گوندرمىشدى. بىان نامەدە آذربايچانا ايران دولتىنىن تركىيىنە موختارىيت وئرىلىمىسى طلب اولونوردو.

١٩٤٥-جى ايل نويابىرين ٢٧-دەن دئكلابىرين ١-دك آذربايچان دئموكرات پارتبىياسىنىن تشبيوثر ايلە تهران حوكومتىنى گوزلەمەدەن مىللەي مجلسىسى سئچكىلىرى كىچىرىلىدى. ايلك نامزدلرىن سيراسىندا سئيد جعفر پىشەورى، صاديق بادىقان، على

شیبیستری نین آدی وار ایدی. سئچکی ده قادین لارین ایشتیراکی گونئی آذربایجان اوچون يئنی حادیشه ایدی. ميللى مجلسیس ۱۹۴۵-جى ايل دئکابرین ۱۲-ده آچیلدی؛ گیزلی سس وئرمە يولو ايله مجلسیسین صدری، اونون مواعاوینی و کاتیبلری سئچیلدی؛ نهايیت، آذربایجان حوكومتی نین يارادیلماسی ائلان اولوندو. ميللى مجلسیسین صدری ع. شیبیستری اولدو، حوكومتین تشکیلی س.ج. پیشهوری يه تاپشیریلدی. دئکابرین ۱۳-ده آذربایجان ميللى حوكومتی نین پروقرامی ائلان ائدیلدي. پروقرام ۲۰ مادده دن عیارت ایدی. دئکابرین ۱۴-ده باش ناظرین ايمضاسی ايله «آذربایجان ميللى دوولتی نین ائلاممیه»سى نشر ائدیلدی. بورادا ميللى حوكومتین ایشه باشلاماسیندان دانیشیلیر و گوستربیلن تاریخدن ائتعیبارن بوتون دوولت ایداره‌لرینین اونون ایختیاريما کئچدیي بیلدیریلیردی. ایستر عوموم دوولت منافعی، ایسترسه ده آیری-آیری شخص‌لرین منافعینه ضید اولان اوغرولوق، هر هانسى جینایتده توتولان شخص‌لرین آغیر جزالارا محکوم ائدیله‌جکلری قاباق‌جادان خبر وئریلیردی. آذربایجانین ميللى حوكومتی آشاغیداکی تركييدين عیارت اولموشدور؛ حوكومتین باش وزیری سئید جعفر پیشه‌وری، داخيلي ايسلر وزیری سالام الله جاوید، خالق قوشونلاری وزیری جعفر کاویيان، كند تصرروفاتی وزیری جاوید مهتاش، معاريف وزیری محمد بی‌رییا، صحبيه وزیری اوورنگى، مالييہ وزیری قولام رضا ايلهامى، عدلیيہ وزیری يوسيف عظیما، يول، پوست، تئائقراف و تئائقون وزیری ميرزه‌ربى كېيرى، تيجارت و ایقتیصاد وزیری رضا رسولی، ايش و زحمت وزیرى حسن جوودت (۱۱۲، ص. ۱۷). ميللى حوكومت اراضى سیندە اولان خارىجى اولكە نومايىنده‌لرى ايله بئينلخالق قانونلار چرچیوه‌سیندە علاقه ساخلايا جاغىنى و اونلارين تھلوكە سىزلىيىنى تأمين ائده‌جه يىنى بىلدیرمىشدى.

تسليم اولماق ایستەمهين ایران قوشونلارينين تبريز‌ده كى كوماندانى گئشىral ديرخسانى، نهايیت، دئکابرین ۱۸-ده تسليم آكتىنى ايمضالا مىشدى. موختليف

سيلاحلی مانع لره قارشيلاشان ميللى حوكومت خالق قوشونلارينى ياراتماق اوچون تدبىرلر گوردو. س.ج. پىشەورى «مېللى وظيفە ايدارەسىنده ميللى نىظام خىدمتى حاققىندى» نىطقىنده دئمىشىدى: «خالقىمىزى ايدىبار، فلاكت و بىدىنلىكىدە ساخلاماقدا اىستەين تەھران مورتجئۇ حوكومتى ... حيس ائتمىشىدىر كى، آذربايچاندا بىر ميللى قووه وار. او بو قووهنى اورتادان آپارماق اوچون موختليف وسیله لره ال وورموشدور. ايندىيە قدر او مونتظرىپ ايدى كى، بو نەھضتى نىظامى قووه ايله آرادان آپارا بىلر. او بو يولدان مأيوس اولاندان سونرا دىپلوماسى چارەلرە تىبىث ائدب خالقىن باشى اوستوندىن اوز فيكىرىنى اىجرا ائتمە يە چالىشىر. بىزيم جاوابىمېز ساده دىر. بىز اوز ميللى قوشونوموزا دايانيپ مسلەننى اوز گوجومۇزلە حل ائدەجە يىك... قوى بىز ائۋىمېزىنى بوتون شئىلرىنى حتتا فرشىنى بئلە ساتمالى اولساق دا اسلحە آلاق و ... آزادلىغىمېزى ساخلاياق» (١٢٧، ص. ٣٦٩). حربى ناظير قوشۇن سىيرالارينا كونوللولر قبول ائتدىيىنى بىلدىردى. قبول ائدىلن لر پولسوز يئمك، منزىل و آيدا موعيىن مىقدار پوللا تامىن اولۇنوردولار.

مېللى حوكومتىن ١٩٤٦-جى ايل ٦ يانوار تارىخلى قرارينا اساسن گونئى آذربايچاندا دوولت دىلى آذربايچان دىلى ائلان اولۇنۇشدو. قراردا دئىليلردى:

«١- بو گوندىن ائتىيارن آذربايچاندا آذربايچان دىلى رسمى دوولت دىلى حئساب اولۇنور. دوولتىن قرارلارى، رسمى ائلانلار، همچىنин خالق قوشونلارى حىصصەلرىنه وئىرilen فرمانلار و قانون لايىحەلرى موطلق آذربايچان دىلىنە يازىلمايدىر.

٢- بوتون ايدارەلر (دوولت، مېللى، تىجارت و ايجتىماعى) اوز اىشلىرىنى آذربايچان دىلىنە يازماغا مجبوردولار. بو دىلde يازىلمايان دفتر و مداريك رسمى حئساب اولۇنمايا جاقدىر» (١٨، ن. ٨، ٢٠٠٠، ص. ٢٥).

میللی حکومت سعی له ایجتیماعی-سیاسی حیاتین یوتون ساحه‌لریندە موترققى یئنیلیکلر ائدیردی. آز بیئر موددت عرضیندە تحصیل ساحه‌سیندە دیشیکلیکلر اولدو، درسلر آذربایجان دیلیندە کېچیریلدی، میللی تدریس و ساییطلرینین يارادیلماسی اوچون معاریف ناظیرلیی یانیندا درس کیتابلاری شوعبەسی يارادیلدی و سایرە. بئله ایصالحاتلارین بویوک اهمیتى وار ایدى. مەممەدلوبى عابباسى نین «آذربایجان دیلیندە درس کیتابلارىمیز» آدلۇ مقالەسیندە اوخويوروق: «آذربایجان معاریف ایدارەسینن ... بو بویوک تشبیۋو سایەسیندە ایللەرن بىرى ئۆظيمانە سییاستلر نتیجەسیندە آرادان آپارىلان آنا دیلیمیز يېنى دن حیاتا كېچدى، بویوک تاریخ لره مالىك اولان يوردو مووز معاریف و مدنیت سایەسیندە يوکسک اینکىشاف و ترققى سویيەلرینە قالخىغا قادىر اولدو، نهايت آذربایجان اوولادلارى ... آذربایجان دیلیندە يازىلان کیتابلاردان تعلمیم و تربیيە آلماغا قادىر اولدولار» (۱۱۱، ص. ۴۱).

میللی حکومتىن گوردويو ان موھوم مدنی تدبیرلەرن بىرى آذربایجان دوولت درام تئاتری نین آچىلىشى (۲۸ مارت ۱۹۴۶-جى ايل) اولمۇشدور. خاطىرلاداق كى، آ.د.ف.-نین مaramنامەسیندە جمعیتىن بىر تربىيە اوچاغى كىمى تئاترین اينكىشاف ائتدىريلەسى ايلە باغلى دا موددعالارى واردى. «آذربایجان» قىئتىنده اوخويوروق: «۴۳. تئاترین بویوک ایجتیماعی تربىيە اوچاغى اولدوغونو نظره آلاراق، تبریز و باشقما آذربایجان شهرلىریندە اولان تئاترلارین مخارىجى دوولت طرفينىن تأمین ائدیلمەلیدىر» (۱، ن. ۲۴، ۱۳۲۲۴).

آذربایجان دوولت تئاتری نین ايلك تاماشاسى ج. مەممەقۇلۇزادەنин «آنامىن كىتابى» پىئىسى ايدى. تاماشانى حاظيرلاماقدا تئاترین رئىسىسىرۇ ص. صباحى يە آذربایجان سووپىئت رئىسىسىرۇ اىسماعىل افندىئىو كومك ائتمىشدى. همین واختا قدر اى. افندىئىو آرتىستلرلە موختليف مۇوضۇلاردا ۲ آيليق سەمینار مشغۇلەلرى

آپارميشىدى. ايلك تاماشا كىمى گوستريلىميش پىئىين موضوسو دا تصادوفى سئچىلمەمىشىدى. خاطيرلاداق كى، اثرده خالقىن بويوكلىيونه ائختىرام و آنا دىلينه محبىت اساس يئر توئور. تاماشانىن موسىقىسىنى آذربايجان سووېت بىستەكارى ج· جاهانگىروو يازمىش، خالق چالغى آلتلرى اوركىسترىنин چىخىشىنا دا اوزو دىريزورلوق ائتمىشىدى. سەنھە دئكوراسىياسىنى ك. كاظيمزادەنин اسکىزلىرى اوزره تئاترين رسمامى ولى خاكى دان چكمىشىدى. قىيد ائتمك لازىمىدىر كى، تئاترين بىناسى دا يئنى تىكىلىمەمىشىدى و بو، مىللەي حوكومتىن آذربايجان خالقينا وئردىسي بويوك مدنى توحفەلردىن بىرى ايدى. هەمچىنин تئاترين آچىلىشىندا باش ناظير س:ج· پىشەورى و مىللەي مجلىسىن صدرى ع. شىبىسترى ده اىشتيراك ائتمىشىدىلر.

تبريز دولت تئاتريندا اىكىنجى تاماشا «ناموس» اولمۇشدور. ھەمین اثر واختى يلا آكتىورلار طرفىنдин اوينانىلىمەمىشىدى. لاكىن بو دفعە كى تقدىمات اوولكى لردى تامامى يلا فرقلىنيردى. «آذربايغان» ژورنالىندا اوخويوروق: «بىرىنچى تاماشالار ... كافى قدر ماددى ايم坎ى اولمايان و لازىمى معنوى ياردىم گورمەين صاحىبىز ھوسكارلار طرفىندين وئريلدىيى حالدا، بو دفعە كى «ناموس» مىللەي حوكومتىن تأسىس ائتدىيى آذربايغان دولت تئاترى طرفىندين دولت تئاترينا لايق بىر شكىلده وئريلمەمىشىدىر» (١٠، ن. ٦، ١٩٤٦، ص. ٤٧).

تاماشا بىر داها تبريز تئاترىنин گنج آكتىور دستەسىنин پارلاق گلهجه يە مالىك اولا جاغىنى ثوبوت ائندى.

تبريز دولت تئاتريندا قويولموش اوچونجو تاماشا «آرشنin مال آلان» موسىقىلى كومىدىياسى ايدى. سوزسوز كى، او اثر ده ھوسكار آكتىورلار طرفىندين اووللر حاضيرلارنىمەمىشىدى. بو موقايىسەنى آپارميش اى. افنديئىو يازىزىرىدى: «كىچمەمىشە موسىقىلى اثرلر بىر شرق اوچلويو طرفىندين هېچ بىر دىريزور ياردىمي اولمادان اىفادە اولۇنوردو. ھاوالار آرتىستىلر و چالانلار طرفىندين نوتسوز ايدارە ائدىلىدىيى حالدا، بو

دفعه تاماشا اورکستر طرفیندن موشاییعت اندیلمیش، ایستر آرتبیتلر و ایسترسه ده چالانلار هاوالاری نوتا اوزو ایله حاضیرلامیشلار» (۱۰، ن. ۱۰، ۱۹۴۶، ص. ۴۷). یوخاریدا آدلاری چکیلن هر ایکی تاماشانین رئیسیسورو صمد صاباحی (عینی زاماندا ای. افندیئو ده اونا کومک ائتمیش)، رسما می ایسه ولی خاکی دان ایدی.

۱۹۴۶-جی ایلين سئتیابر-اوکتیابر آیلاریندا تئاتر کوللئکتیوی گونئی آذربایجان شهرلرینده قاستروول سفرینده اولموش و ۵۰ مین تاماشاچینی احاطه ائدن تاماشا وئرمیشدير (۱۰، ن. ۱۰، ۱۹۴۶، ص. ۴۷). بئله لیکله، آذربایجان دوولت درام تئاتری آرتیستلری دئموکراتیک حاکمیتین موحکم لنه سینه، زحمتکشلرین مدنی اینکیشافينا تأثیر گوستریر، دئموکراتیک ایدئیالاری گونئی آذربایجانين ان اوچقار پېلرینه چاتدیرير دیلار.

میللی حوكومتین مدنی تدبیرلریندن بیری ده تبریز خالق چالغى آلتلری اورکئسترنین تشکیلی و تبریز دوولت فیلارمونیاسی نین آچیلیشی اولموشدۇر. خاطیرلاداق کى، تبریز خالق چالغى آلتلری اورکئسترنى تبریزدە کى سوویئت مدنیتی ائیندە يارادیلمیشدى. بسته کار ج. جاھانگیر و بو ساحده خیلی زحمت چکمیشدى. او، آذربایجان میللی حوكومتى نین سورودونو (ھیمنینی) ياراتمیش، «فدايى لر مارشى»نى بستەلەمیش، «تبریزیم» ماھنیسینى نوتا سالیمیشدى. هر اوچ موسیقى اثرى نین سوزلری م. ائتمیمادین ایدی. اورکئستر ھم ده تبریز دوولت تئاتری نین آرتیستلریندن عیبارت كور دستەسینین يارانماسینا سبب اولموشدو اونون فعالیتى بارهده «آذربایجان» ۋۇرنالى يازىردى: «بىرىنجى دفعه مدنیت ائینىن صحنه سیندە اوخوننان «فدايى لر مارشى» آرتیق ایران آذربایجانى نین هر طرفیندن فدايى لر دستەسى، خالق قوشۇنو حىصصەلری، مكتبلىلر طرفیندن اوخونماقدادىر. بو،

اور كىشتىرين خالقا ائتىيى بويوك بير خىدمتىر و اوونون فعالىيتنىن حىاتلا نه قدر باغلى اولدوغونو پارلاق صورتاده گوستىر» (١٠، ن. ٦، ١٩٤٦، ص. ٣٢-٣٣).

خالق چالىنى آلتلىرى اوركىشتىرىنин تشكىل اولونناسى گونئى آذربايجانىن اىستەعدادلى موغۇنى لرىينىن بير يېرە توپلانناسى باخىيمىدان اهمىيەتلى حادىشە يىدى. عومومىتله، تبرىزدە باجاريقلى موسىقى اوستادلارى چوخ يىدى. لاكىن قايغى سىزلىق نتىجەسىنده اوئنلار هەرسى بير طرفە صنعتلىرى ايلە يا مشغول اولور، يا دا باشقما بير پىشە يە ال آتىرىدىلار. تبرىز موسىقى چىلىرى اىچەرىسىنده صمد دېباق، علسىگر رىضوان، ماھمود خيام، تارزن آغايى قولام رضا، سانتوردا چالان عبادىنин آدینى چىكمك اوئلار. محض بىلە بير زنگىن اوزك اساسىندا ١٩٤٦-جى ايلين مارت آيىندا تبرىز دوولت فيلارمونىياسى آچىلىمىشىدىر. معاريف ناظيرلىيىنин نزدىنinde ياردىلەمىش فيلارمونىييا ستارخان خىبيانىندا فيردووسى مدرسهسىنinin بىتاسىندا يېرلشىردى. فيلارمونىيانيين دىرئىكتورو على توده يىدى. سونرا لار او، خاطىرەلرىيندە يازىردى: «ھەلە فيلارمونىيانيين آچىلىشىنidan قاباق تەھراندان خاننەدە صاحبب روھى (شوکوروو)، اردبىلدەن سازنەدە صىيفى، يحىا، اىسماعىل، على اكىر، يدوللا دوغما خالقا خىدمت ائتمك مقصدى يە تبرىزه گىلدىلر. سونرا لار آنا توپراغىن باشقاباشقا ماحاللارىيندان فيلارمونىييا صنعت فدايى لرىينىن آخىنى باشلادى. سانكى تبرىزدە طراوتلە دولو تازە بير باغ سالىنەمىشىدى» (١٥٩، ص. ٦٢).

فيلارمونىيانيين آچىلىشىندا س.ج. پىشەورى ايشتىراك ائتمىش و نيطق سوپەلەمىشىدى. مراسىمە خارىجى اوتكەلرین دە نوماينىدەلرلى دعوت اولونموشىدۇلار. ع. توده يازىردى: «ايلك سىرادا ايلەشن اجنبى دىپلوماتلار، خوصوصى يە بۇ دىپلوماتلارين باشچى لارى اولان آمئريكا، اينگىلتەر، فرansa، تۈركىيە، ایران كونسوللارى و وقارلا دانىشان ناطيقى ترجومەسىز ده چوخ گوزل باشا دوشورىدۇلر» (١٥٩، ص. ٥٢).

تبریز فیلارمونیاسیندا میللی اورکستردن باشقا، دیگر موسیقی دسته‌لری ده وار ایدی. بونلاردان بیری آشیق حوسئین جاوانین رهبرلیبی ایله یارادیلمیش خالق آشیقلاری دسته‌سی ایدی. آشیق علمسگر، آشیق قولو کیمی صنعتکارلار دا همین دسته‌یه جلب اندیلمیشدیلر. میللی حوكومته قدر گونئی آذربایجاندا بئله بیر دسته اولما میشدی. ع. توده «آشیق حوسئینه» آدلی شئعریندە بونا ایشاره ائده‌رک یازمیشدیر:

دوستوم! یادیندا می بیزیم بور یئرده،
بايقوشلار اوتردی ویرانه‌لرده.

چالیب-اوخوریاردین مئیخانه‌لرده
اوجوز توتولاردى صنعتین، آشیق.

ایندى يوردو مووزدا حورمتیمیز وار،
آزاد قلمیمیز، صنعتیمیز وار.
میللی مجلیسیمیز، دوولتیمیز وار،
سنە قییمت وئریر میللتین، آشیق.

(٨، ن. ١٩٤٦، ٣٨)

ماراقلى موسیقى قروپلاریندان بیری قاوال چالان قیزلار دسته‌سی ایدی. بو دسته ایکى ایل قاباق صحنه‌یه ایلک دفعه چیخمیش قادین آکتیورلاریندان عیبارت ایدی. لئيلا خانیم موحسین پور، سارا خانیم چیدان، فاطیمه زرگری، عالییه جعفردادی و باشقالاری بو دسته‌یه داخیل ایدیلر. اونلار يئنى موحیطین مدنییت عالمی‌نین ایلک قارانقوشلاری ایدیلر. فیلارمونیادا عئینى زاماندا سازچى قیزلار دسته‌سی، اوغلان و قیزلارین داخیل اولدوغۇ رقص دسته‌سی ده فعالیت گوستریردی.

ميللى حوكومتىن فيلار مونىييانين تشكىلى كىمى مدنى تدبىرى ايله باغلى قىيد ائتمەلىيىك كى، حتا ايرانىن اوزوندە بئله مدنىتىه بو جور دوولت قايىغىسى گوستريلمەميشىدى. «آذربايجان» مجموعەسىنده اوخويوروق: «آذربايغان معارييفى و مدنىيىتى ايرانىن باشقا شەھرلەرنە، حتا تەھراندا صنائع-ى نفيسەنин صاحبىسىز اولدوغو، آرتىستلىرين، سازىندهلەرنەن هېچ بىر تشكىلات طرفىندەن حىمايمە ئادىلەمەدىيى حالدا بىرىنجى دفعە آذربايجاندا تبريز دوولت تئاترى، دوولت فيلورمانىياسى كىمى مدنى موسىسيهلىرين ياردىلماسى ايله فخر ائتمە يە حاقلى ايدى» (١٠، ن. ١٠، ١٩٤٦ ص. ٣٥).

مiliلى حوكومتىن مدنى تدبىرلەرنىن بىرى دە قادىنلار كلوپونون ياردىلماسى اولموشلار. آز بىر واختىدا كلوب مدنى مرکزە چئورىلدى. اورادا قادىنلارىن ساواسىزلىغىنى لغواتىمە كورسو، قيراثت خانا و كىتابخانالار تشكىل اولۇندۇ، ال ايشلەرى درنكىلرى ياردىلدى. كلوپدا قادىنلارا همچىنин حقوقى ياردىم گوستريلىر، طىبىي مصلحتلەر وئريلىردى.

تبريزدە رساملار سرگىسىنин تشكىلى دە موھوم مدنى حادىشەلەرن بىرى ايدى. «آذربايجان» ژورنالىندا اوخويوروق: «بو نومانىشىڭاھىن تشكىلى و آچىلىشى نەاينكى تبريز رسام و نققاشلارىنىن حياتىندا، بلکە دە بوتون آذربايجان خالقىنىن نەقاشلىغى قدىم و چوخ زنگىن بىر تارىيخە مالىكىدىر!» (١٠، ن. ٦، ١٩٤٦، ص. ٢٢).

سرگىدە كى اثرلەر مووضۇ ائتىيارى يە مونختىليف و زنگىن ايدى. بىرىنجى موكافات هېچ كىمە وئريلەسە دە، ايكىنجى موكافات رسام موزەزادەنин «ياسمەن»، صدقىانىنин «جونالى قادىن» و «ناتورمورت» اثرلىرىنە وئريلىميشىدى. قىيد ائتمە لازىمىدىر كى، «ناتورمورت» مووضوسۇ تبريز رسامالارى اوچۇن تزە ايدى. سرگىدە موكافات آلان رساملار اىچەرىسىنده بئهزاد مكتبى نىن داوماچى لارىندا اولان

عورفان ناخچیوانی نین ده آدینی چکمک لازیمدیر. اورادا رسماً مینیم «مشهور خانیم زئینب النیسا» آدلی مینیاتورو و الیازمالار اوچون چکدیسی جیلدلر، «یوسیف و زولئیخا» اثرلری نومایش ائتدیریلمیشدیر. بو سرگی گوستردی کی، «ایران آذربایجانی باشقا ساحه» رده اولدوغو کیمی، رسماً ملیق و نققاشلیق ساحه سینده ده زنگین ایرثه و چوخ گوزل اوستالارا مالیکدیر. بو اوستالار داهایا ياخشی اثرلر یاراتماق و بونونلا دا دونیا صحنه سینه چیخماق اوچون بويوك ايمکانلارا مالیک اولموشلار» (۱۰، ن. ۶، ۱۹۴۶ ص. ۲۳).

میللی حوكومتین گوستردیسی مدنی قایغی لاردان بیری ده تبریز دوولت اونیوئرسیته سینین آچیلیشی اولموشدور. عثم و مدنیت میللتنین ترققی سوییه سینین موهم گوستريجی لری او لماسی هامیبا معلومدور. خاطیرلاداق کی، واختی بلا ش.م. خیابانی ده نیطق لریندن بیریندە: «هئچ بیر میلت معاریف او لمادان او ز آزادلیغینی قورویا بیلمز» (۱۴، ن. ۴، ۱۹۴۵، ص. ۱۷) دئمیشدی. فصلین اوولیندە یازدیغیمیز کیمی، رضا شاه دووروندە گونئی آذربایجاندا نهاینکی عالی، هئچ ایتیدایی تحصیل آلماق اوچون بئله لازیمی شرایط یارادیلمامیشدی. تبریز دوولت اونیوئرسیته سینین رئكتورو او لموش دوكتور ن. جاهانشاهلى مقاله لریندن بیریندە یازمیشدی: «حیات موباریزه سیندە سعادتمند او لماق اوچون خالقین، میللتنین دیل و عنعنە لرینی موحفیظه ائتمک، کىچمیش آتالارین، بابالارین گوستردیکلری فداکارلیقلاری يادا سالماق، جاوان نسلی او ز تاریخی ايله تانیش ائدب، اونلاردا هیمم و قئیرت دوغورماق، عئینی زاماندا دونیانین موترققی عثم لرینی همین میللته چاتدیرماق، اونون مالی ائتمک ان ضروری شرطلر دندیر. بو مقصدە ايسه آنجاق معاریف و مکتبەر واسیطە سیله چاتماق او لار» (۱۰، ن. ۱۰، ص. ۱۲). او دور کی، میللی حوكومتین ماددى و سایيطة آز لیغینا، چتىن شرایطە با خمایاراق، تبریز دوولت اونیوئرسیته سینین آچیلماسی حاققیندە کى قرارى تاریخی اهمیتە مالیکدیر. درسلرین اونیوئرسیته ده آذربایجان

دileyinde كىچىرىلمەسى نظرده توتولموشدو. تحصىل او جاغىنا جمعى ١٩٠ گنج قبول ائدىلىميشدى.

مىللى حوكومتىن بو دوورده گوردويو مدنى تدبىرلدن بىرى ده ج. مەممەقۇلۇزادەنىن ترجمە-بىي حالىن، «اوستا زئىنال» حئكايەسىنин، ع. فىطرتىن «سەچىلىميش اثرلىرى»نин، فدائىنин «بختىارىنامە» داستانىن، م.ع. موعجۇزون «سەچىلىميش اثرلىرى»نин، حىچجارىن «لايلادى» آدلۇ شئعرلر توپلوسونون و اونلارلا بىدەنى اثرلىرىن آذربايجان دileyinde كوتله‌وى تىراژلا نشر ائتمەسى ايدى. بو ايجىتىماعى فىكىرىن فورمالاشماسىندا گوجلو تأثير گوستريردى.

بوتون بونلارдан سونرا دئىه بىلەرىك كى، ١٩٤٦-١٩٤١-جى ايللەرde گونئى آذربايغاندا گئدن دئموكراتىك پروسېسلىر و نهايت، مىللى حوكومتىن قورولماسى ادبىيات، مطبوعات و مدنى عالمە تأثير گوسترەرك ھەمین ساحەلرین داها دا اينكىشاپىندا سبب اولموشدور.

مىللى حوكومتىن فعالىتى ايله بارىشمايان تەھران رسمىلرى گونئى آذربايغاندا ايقتىصادى بورحان ياراتماغا چالىشاراق اونونلا تىجارت علاقەلرini كىسىلەر. تاجىرلىرن خاھىشىنى يئرىنە يېتىرن حوكومت خارىجىلە تىجارت علاقەلرى ياراتماق قرارينا گىلدى و موافقى لايىھەنى مجلسىسىن تصدىقىنە وئىردى. م. اىپراھيمووون «١٩٤٥-١٩٤٦-جى ايللەرde گونئى آذربايغاندا مىللى-دئموكراتىك حرکات» آدلۇ مقالەسىنده او خويوروق: «او اوزو (يعنى مىللى حوكومت - گ. آغايئوا) ايلك دفعە اولاراق دوولتى تىجارت دوزەلدىب ماغازالار آچدى. محدود درجه‌ده شرطى پول بوراخدى. دىگەر طرفدن، تبرىزىن فابريكاalarينى اىشە سالدى. يئنى توخوجو فابريكاسى و خىردا ائعمالاتخانالار، شىركتلر ياراتدى. بئلهلىكلە، ايقتىصادى حيات و تىجارت جانلاندى» (٨٥، ص. ١٠٤).

ایران ایرتیجاسی میلّی حوكومتی بیخماق اوچون ۱۹۴۶-جی ایلين یاز و پاییزیندا اوز فیتنه کار عمللرینی گوج لندیرمه یه باشلادی. تئهران اوردوسو مییاندوآب طرفدن قفلن فدایی دسته‌لرینین اوزه‌رینه هوجوم ائتدی. تئز بیر زاماندا فدایی دسته‌لری اوز موقعه‌لرینی موحكلم لندیردی و هوجوما کنچه‌رک دوشمن قوشونلارینی گتری قایدار دیلار. سوویئت قوشونلاری نین گونئی آذربایجان اراضی سینده اولماسی دا ایران ایرتیجاسی نین ال-قول آچماسینا مانع اولوردو. ۱۹۴۶-جی ایلين یانوار، مارت و مای آیلاریندا ایران حوكومتی اینگیلته و آمئریکا بیرلشیک دولت‌لرینن مصلحتی ایله ب.م.ت تهلوکه سیزیلیک شوراسینا سوویئت قوشونلارینین ایراندان چیخاری‌لماسی حققیندا مراجیعت ائتدی. ایران حوكومتی بو باره‌ده عئینی زاماندا موسکووا ایله ده دانیشیقلار آپاردى. اگر اووللر استالین آپاریلان دانیشیقلاردا ایرانین آذربایجان میلّی حوكومتی نین بوتون ناییلیت‌لرینی تانی‌لماسی پرینسیپینی اساس گوتوروردو، سونرا ایران دولتی نین نتفت یاتاقلا‌لرینین بیرگه ایستیماری ایله علاقه‌دار سوویئت-ایران شیرکتی نین یارادی‌لماسینا راضیلیق وئردىیی اوچون اوز فیکریندن دوندو. یالنیز س.ج. پیشه‌وری میلّی حوكومتین موقتعیینی آخرادک قورویوب ساخلدادی.

۱۹۴۶-جی ایل آپرئلین آخریندا تئهران حوكومتی دانیشیقلار آپارماق اوچون میلّی حوكومت نوماینده‌لرینی تئهرانا دعوت ائتدی. آذربایجان خالقی ستارخانی دانیشیق بهانه‌سی ایله تئهرانا چاغیری‌لماسینی، خیابانی نین ده بو يوللا محو ائدیلمه‌سی پلانینی اونوت‌مامیشدی. اودور کی، س.ج. پیشه‌وری نین ده تئهرانا چاغیری‌لماسینا خالق سئوینمه‌دی. آپرئلین ۲۹-دا طیاره مئیدانیندا س.ج. پیشه‌وری بو سوزلری دئدی: «آزادلیغیمیزی تشیت ائتمک اوچون سیز گرک نوماینده‌لرینیزین دالیندا دوراسینیز و لازیم اولارسا تئهرانا دا گله‌سینیز. قوى اونلار بیلسینلر کی، ۶ آیین موددتینده بو نئھضتی یارادان پیشه‌وری و بادیقان دئییل، بئش میلیون‌لوق آذربایجان خالقی دیر. بیز

آذربايچان دئموكرات فيرقه سينين بايراغيني ابدي او لاراق قودرتلى للريميزله او جا ساخلايا جاغيق، فيرقه ميز قاليب خالقيميزا رهبرلىك ائده جىكدىر» (١، ن. ١٨٥، ١٩٤٦). قووام-وس سلطنه آذربايچانين موختارىتى، ميللى حوكومتى، تورپاق ايصالحاتى و آنا دىلى مسلهسى ايله راضيلاشمادىغى اوچون ١٥ گونلوك دانيشىقلار نىچەسиз اولدو و آذربايچان نومايندە هىئىتى گىرى قايتىدى. ايكنىجى دانيشىقلار تبرىزدە اولدو. بىلەلىكلە، ١٩٤٦-جى ايل اىيونون ١٣-دە تئەران حوكومتى ميللى مجلسى آذربايچاندا اىالت انجومنى كىمى تانىدى. آذربايچان والىسىن تعىن ائىلمەسى اىالت انجومنى نىن تكلىفى اوزرە ايران حوكومتىنە مخصوص ايدى. دوكتور سلام موللاھ جاويد (گونئى آذربايچانين داخلىي اىشلەر ناظيرى سئچىلىمىشىدى) آذربايچانا والى تعىن اولوندو. يوخارىدا آدى چكىلن قراردا آذربايچان گلىرىنىن دوردده اوچونون او زونە خىرجلەنەمىسى، ميللى او زونۇ ايدارە اورقانلارى كىمى انجومنلىرين فعالىتى، لازىم اولان حاللاردا همین اورقانلارين ايشىنە آذربايچانلىلارين قارىشماق حوقوقو گوسترىلىمىشىدى.

تئەران حوكومتى آذربايچان ميللى حوكومتىنى رسمن تانىدىغينا باخماياراق موجود وضعىتىله بارىشماق فيكىرىنده دئىيلدى. دىيگر طرفدن، ميللى حوكومتىن قورولماسينا اينگىلتەرە و آ.ب.د. بو اراضى ده او ز نۇفوڈلارينين آشاغى دوشەمىسى كىمى باخىر دىلار و او دور كى، ايران دوولتىنندە آذربايچانداكى حرکاتىن لغو اولونماسينى طلب ائدىردىلر. محض اونلارين حىمايەسى ايله ١٩٤٦-جى ايلده «آذربايچان مسلهسى» بىر نىچە دفعە ب.م.ت-نин موذاكىرەسىنە چىخارىلىمىشىدى. آذربايچان ميللى حوكومتىنى آرادان گوتورمك اوچون يېنى-يېنى يوللار آختاران تئەران حاكم دايىرەلرى اونا قارشى بوھتان كامپانيالارى تشكىل ائتمىكدىن بىلە چكىنە دىلر و قووام-وس سلطنه ايرانين ١٥-جى مجلسىسینە سئچكىلى زامانى قانون-قايدانى تأمين ائتمك بهانەسىلە نوبابرین ٢٢-دە حوكومت قوشۇنلارينا آذربايچاندا داخلىل اولماق حاققىندا

امر وئردی. دئکاپرین ۱۲-ده س.ج. پیشهوری و سیلاح‌داشلاری سوویئت خوصوصی اورقانلاری طرفیندن موهاجیرته مجبور ائدیلدیلر. عینی زاماندا گونئی آذربایجانین هر یئرینده دئموکراتلارین تعقیب و تئرور ائدیلمه‌ی باشلاندی، مینزله آدام زیندانا سالیندی، دئموکراتیک حركات قانینا قرق ائدیلدی.

قید ائتمه‌لییک کی، گونئی آذربایجانداکی آزادلیق حركاتی «عصری و قاباقجیل حركات اولماقالا، زامانه‌میزین ان گورکملی تاریخی حادیثه‌لری سیراسینا چیخا بیلدی و سیاست دونباسی نین حادیثه‌لری يله بېرلشدی ... بوتون دونیا، آسیانین بير گوشەسیندە دیرى، جانلى و ایستەدادلى بير خالقين، آزادلیق و دئموکراسى يولوندا قهرمانلىقلار موباريزه آپاران بير ميللتين وارليغىنى گوردو...». (۷۳-۷۲).

بس بئله بير دوورده گونئی آذربایجانین ادبی موحیطی نئجه اولموشدور؟ فصلین اوولینده گوستریلدىيى كىمي، ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايللرین ايجتماعى-سياسى حادیثه‌لرى ادبى موحیطه اوز تأثیرينى گوسترمە يه بىلمىزدى. موتتفيق قوشۇنلارينىن ایرانا داخيل اولماسى نتيجه‌سیندە رضا شاه رئىيمىنىن داغىلماسى، اولكەدە دئموکراتىك آب-هاوانىن يارانماسى، ۱۹۴۱-جى ايلدن باشلاياراق سوویئت آذربایجانى ضيالى لارينين تبریزدە «وطن يولوندا» قىزئىنى نشر ائتمەلرى، بونونلا پارالىل «آذربایجان» جمعىيتنىن مطبوعات اورقانى اولان «آذربایجان» قزئى، سونراكى ايللرده درج اولونان «شقق»، «آذربایجان» مجموعەلرى و اونلارجا دىگر قزئى و ژورناللار دوورون قلم صاحبىلرىنى اوز اطرافينا توپلامىش، اونلارين بديعى ياردىجىلىغى اوچون الۋئريشلى شرایيط يارتىيىشى. باشقا سوزله، اولكەدە دئموکراتىك احوال-روحىيە و مىلىي مطبوعاتىن بىپاسى ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايللر گونئی آذربایجان ادبى موحیطى نين اوزوونە مخصوصلۇغونا تأثير اىلن باشلىجا عامىللردىر. بو سېبىلرین نتيجه‌سیندە دىكتاتوررا رئىيمى واختىندا موققتى اولاراق

سوکوت ائتمىش ادبى يارادىجىلىق عالىمى يئنى دن جانلانمىشىدى. پروفېسسور جعفر خندان دوغرو اولاراق يازمىشىدىر: «آنا دىلىنده يازدىغىينا گوره كىچمىشىدە تعقىب اولنان صنعتكارلار ايندى بوتون اثرلىرىنى آذربايجان دىلىنده يازىر، عومرونده آنا دىلىنده يازمايان ليئرال شاعيرلرى ده اوز سيرالارينا آلىرىدىلار» (٨٢ ص. ١٤٦).

سوزسوز كى، بو موحىط اوزوندە هم ياشلى، هم ده گنج نسلين قلم صاحىبلرىنى بىرلشدىرىمىشىدى: مير مئھدى ائتىماد، على فيطرت، اىبراهيم ذاكيز، جعفر كاشيف، محمدەمىدلى فخرالدىنى محزون، حبيب ساحير، حدداد (على اكير پاكزاد)، هيالل ناصيرى، حوسئين صححاف، مير مئھدى چاوشى، مير تاغى ميلانى، قولوخان بورچالى، آشيق حوسئين جاوان، محمد باغىر نىكىنام، بالاش آذراوغلو، موظففر ديرفشي، يحيا شىئدا، على توده، حكيمه بىللورى، مدينه گولگون ... ١٩٤١-١٩٤٦-جي ايلدر ادبى موحىطىنده بىرى دىگرىنى عوض اىندن اىكى اساس ادبى تشكيلات اولموشدور: ١٩٤٥-جي ايلدە «وطن يولوندا» قىئىنىن نزدىنده يارانمىش «شاعيرلر مجلسىسى» و ١٩٤٦-جي ايلدە مىللى حوكومتىن قايىغىسى نتيجهسىنده معاريف ناظيرلىبىنىن نزدىنده تشكىل اولونموش «شاعيرلر و يازىچى لار جمعىتى».

تبريزدە «وطن يولوندا» قىئىنىن نشرى گونئى آذربايجان شاعيرلرىنى يارادىجىلىقى يوللارىندا گىنىش ايمكانلار ياراتمىشىدى. قىئى نشرە باشلادىغى ايلك آيلارдан بديعى يارادىجىلىقلا مشغول اولان قلم صاحىبلرىنى اطرافينا توپلايا بىلەمىشىدى. بو بارەدە ج. خندان يازىرىدى: «قرئىتىمىزىن صحىفەلىرىنده دوغما آذربايجان دىلىنده اوز شئعىلرىنى چاپ ائتىرين شاعيرلرين فعالىتى گوسترىر كى، اونلار اوز يارادىجىلىق لارينى گىنىش لەدىرمك، ادبىيات ساھەسىنده بىلىكلىرىنى آرتىرماق آرزو سوندادىرلار» (٧٩). سوزسوز كى، رئداكسىيا امكداشلارىنىن شئعىر گتىرن هر بىر شاعير، قلم صاحىبى ايله آىرى-آىرىلىقدا ادبى يارادىجىلىق بارەدە آپاردىقلارى صوحبتلرى ايستەنيلن نتيجهنى وئرمىردى. دىگر طرفدن، رئداكسىيا ياشئعىر گتىرن

شاعیرلر اوزلری ده «وطن يولوندا» قزئى نين نووبىتى نومۇرسىنىن سىبىرىسىزلىكىله گوزلە يېر، اورادا درج اولۇنۇمۇش اثرلرى اوخويور و بونلار حاققىندا فيكىر موبادىلەسى آپارماق اوچون ائحتىياچ حىس ائدىرىدىلر. تدرىيچىن همین موالىفلىرىن بىر يېرە توپلاشماق ضرورتى يارانىرىدى. بئلەلىكىله، ١٩٤٥-جى ايلدە «وطن يولوندا» قرئى نين نزىدينە «شاعيرلر مجليسى» تشكىل اولۇندو.

ج. خىنдан «شاعيرلر مجليسى» مقالەسىنە يازىرىدى: «معلوم اولدوغو كىمى، آذربايجاندا شئىعىر و اينجە صىنعت هوسكارلارى چوخدور، خوصوصىن شئىره اولان ماراق گوندن-گونه آرتماقادادىر. يالنىز بونو دئمك كىفايتىدىر كى، بىر اىل عرضىنە قزئىيمىزىن صحىفەلىرىنە ٥٠-دە چوخ شاعير ايمضاسىنا راست گلەمك اولار. هەل شئىعىلرى درج اولۇنمايان تازە يازانلارين و هوسكارلارين سايى داھا دا آرتماقادادىر ... حال-حاضىردا بورادا مطبوعات صحىفەلىرىنە يازمايان، فقط چايخانالارداكى جومعە يىغىنچاقلاريندا شئىعىلرىنى اوخوييان اونلارجا شاعير واردىر. لاکىن قىيرى موتشكىكىلىك بىر صىنعتكارلارين اثرلىرىنە شوبەھەسىز منفى تائىير ائدىر.

ايدارەمىزە شئىعىر گىتىرن و مصلحت اوچون گلن اونلارجا تبرىزلى لر «شاعيرلر مجليسى» تشكىلى نىن تشببۇچۇلرىنەن اولمۇشلار» (٨، ن. ٧٠، ١٩٤٥). بىر سوزلە، مجليسىن يارادىلماسى بوتون گونئى آذربايجان شاعيرلرىنин اورەيىنەن اولمۇشلۇر. حتتا اونلار مجليسىن تشكىلىنەن ايلەماملاناراق شئىعىلر ده يازمىشدىلار. مىلەن، يىحىا شىيدا «شاعيرلر مجليسىنە» اثريتىنە اونو هەچ زامان سولمایا جاق گولشىنە بنزىدىرىدى:

اوزو تىصلېق ائتمىش كىيم، بىر گۈرلۈشىن تازە-و تردىر،
اگر مىن فىتنە ائتسە چىرخ، سولماز باغ-و بوسستانى،
آچىيدىر زىڭ بەرنىڭ گۆللەر، اوخور سور ايلە بولبوللار،
ۋئرىرىمىن وجد هەر قلبە گورە هەركىس بۇ شئعرانى،

... دئىيم عئىم كمالىندان اونلارين فرد-فرد ايندى،
كى تا هر كس گوره يوخىلۇ بۇ باغىن ذىرىه نوقصانى.

(١٦٠).

داها سونرا شاعير مجلسى عوضولرىندن على فيطرتىن، محمد بىرىيانىن، مير
مئھدى ائتىمادىن، حوسئين صححافىن، موظقفر دېرىشى نىن، محمدىدىلى
دوزدوزانى نىن، بالاش آذراوغلونون، محمدىدىلى فخرالدىنى مەحزونون، محمد
ائىمنىن آدلارىنى چكىر، اونلارين اىستىدادلى قلم صاحىبلرى اولدوغۇنو قىيد
ائدىرىدى.

حسن واحيدى «شاعيرلر مجلسىسینە» آدىلى شئعريندە اونون تشكىلینە
سۇئىنېرىدى.

كىچىمىشىدە بىزىم اولكەدە اولمازدى بۇ جور ائو،
بە-بە نە گۆزل مجلسىس-ى عوريانە يېتىشىدیم

(٣٠١، ١٥)

موالىيف عئىنى زاماندا تېرىزىن گوركملى شاعيرى م. ائتىمادلا ياخىندان
تائىش اولماسىنا، ايلر بويو اورهينىدە گزدىرىدىي آرزو سونا چاتماسىنا اىشارە ائدهرك
يازىرىدى:

شئعرينى سۇوب دايىم او خوردوم او ادبيين،
گلدىم بۇ ائو، اول مە-ى تابانە يېتىشىدیم

(٣٠٢، ١٥)

سوال اولونا بىلر كى، نە اوچون شاعيرلر مجلسىسى «وطن يولوندا» قىرئىنىن
نzedىنندە محض ١٩٤٥-جى ايلدە تشکىل اولۇنۇشدور؟ آخى قىئت فعالىيته ١٩٤١-

جی ایلدن باشلامیشدی. نظره آلماق لازیمدیر کی، ترکیبینده آذربایجانلی شاعیر و یازیچی لارینین اولدوغو ایشچی قروبونون گونئی آذربایجانا گوندهریلمه‌سی سیاسی مقصدلره خیدمت اثدیردی. حتتا م.ج. باغیرو و قزئته سیاسی، تبلیغات کاراکترلی ماتئریاللارا گئنیش یئر آیریلماسی اوچون خوصوصی تاپشیریق دا وئرمیشدی. دئمه‌لی، قوزئی لی ضیایاللار قزئین نشري نین ایلک واختلازیندا اوونون نزدینده ادبی تشکیلاتین یارانماسینا موفق اولا بیلمزدیلر. ج. خنداندان «شاعیرلر مجلسیسی»نین تشکیلی ایله علاقه‌دار گتیردیسمیز سیتاتلار دا محض سونراکی دووره عاییددیر.

«شاعیرلر مجلسیسی»نین صدری تبریزین گورکملی شاعیری م. ائتمیاد ایدی. ق. مممدلی «ایران آذربایجانی نین موعاصیر شاعیرلری» آدلی مقاله‌سینده یازمیشدیر: «میر مئهدی ائتمیاد قلمی کسکین، سوزلری دوزگون، کلامی مووزون، ایفاده‌لری ساده و فیکری آیدین بیر آذربایجان شاعیریدیر. او میللی ادبیاتین اینکیشافیندا یورولمادان چالیشمیش و «شاعیرلر مجلسیسی»نین صدری سئچیلمیشدیر» (۱۰۶، ص. ۴۰۴). اوونون ایداره هئیتینه م. بی‌ریبا، ع. فیطرت، ه. ناصیری، ع. کامیل، م. عاباسی، و باهادری داخیل ایدیلر. مجلسیسین ایلک تشکیل اولونماسینا باخمایاراق، صدری و دیگر ایشتیراکچی لارینین آدلاری بیر شاعیر کیمی خالقا معلوم ایدی. ایبراهم ذاکیر، هیلال ناصیری، محمدعلی صفوت و ساییره کیمی شاعیرلر حتتا ستتارخان و شیخ محمد خیابانی نین رهبرلیک ائتدیکلری حرکات‌لاردا دا ایشتیراک ائتمیشدیلر. خاطیرلامالییق کی، آذربایجان تورکجه‌سینین رسمی اولاراق قاداغان ائدیلديي رضا شاه رئزیمینده آذربایجان شاعیرلرینین بیر پئره توپلاشاراق ادبی مجلسیس تشکیل ائتمه‌سی ایجتیماعی-سیاسی شرایط باخیمیندان قئیر-ی مومکون ایدی. لakin بونا باخمایاراق، «رضا شاه ایستیدادی نین، میللی ظولمون توغيان ائتدیي دوورلرده ده گونئی آذربایجان یازیچی و شاعیرلری سوسامامیش، موباریزه مئیدانیندان چکیلمه‌میش، یازیب-یاراتمیشلار» (۴۲، ص. ۱۰). م. ائتمیاد، ای. ذاکیر کیمی

شاعيرلر خالقا چاتديرماق ايسته ديكىلىرى فيكىرلىنى موختليليف ايساره لرله گىزلى شكىلده يازىردىلار. تصادوفى دئيل كى، شاعير م. ائتعيماد آذربايجان خالقىنин عادت-عننه لرىنى ترندىم ائدن «گلىن لر بىزەنى» و «چىشىنە بازارى» كىمى مىلىي روحلو، تربىيە وى مضمونلو يازىلاردى ايله او خوجولارين ديققىتىنى جلب ائده بىلمىش (١١٢، ص. ٧٣)، اوستو اورتولو شكىلده اولسا دا هموطن لرىنى موباريز اولماغا چاغىرمىشدىر. «چىشىنە بازارى» اثرىنده م.م. ائتعيماد يازىردى:

آه چىكمك، ياخا بىرتماق ائله من دردە دوا،
دایان آل حاققىنى، فيكىر ائتمە باتان گونلىرىدیر.
پوزدۇ افكارىمى باشدا يازىلان واقعەلر،
يا پىشىب سوزى-سوزە گوردووم اوزانان گونلىرىدیر.
نظرىم آخىرى چىشىنە گونيون يازماق ايدى،
كى بىر گون خالق آراسىندا هىجان گونلىرىدیر
(٤١، ص. ٢٢٤).

م.م. ائتعيمادين «منازع-بى ادبى» و «آينه-بى اخلاق» و دىگر كىتابلارى دفعەلرلە نشر اولونموشدور.

رضا شاه دووروندە تبرىز بلدىيەسىنده ايشلەين گنج شاعير م. بىرىيا قارشىلاشدىغى حاقيزلىقلارا ايساره ائدهر ك يازىشىدى:

روحوموز روزى-سى ازىلدىن موطلقا آزاد اىكىن،
باخالانىب زنجىرى-سى ظولمه دايىما فرياد ائدر.
حبس اولىنмоشدور مىثالى قلىب اىچىرە چىرىپىننير،
گوزلە بىر گورسون نە وانخت خالق اوئۇ آزاد ائدر.

ائتسه قانون-ى بشر پامال آگر افکاریمی،
قئیلی یوخ، اصلا حقیقت حاققا ایستئعماد ائدر

(٤٠٦، ص. ١٥).

«شاعیرلر مجلسیسی» نین مشغله‌لریندە همچینین سوویئت آذربایجانیندان گتتمیش ج. خندان، س. روستم، ر. رضا، ا. مممدخانلی، ق. ممملی، ق. موسایئو، م. راحیم و باشقالاری دا فعالیت گوستریدیلر. سوزسوز کی، بئله بیر ادبی مجلسیسین تشکیلی و اوسته‌لیک موختلف دولت رئیزمی شراییطیندە يازیب-یارادان وطن اوولادلارینین بیر مجلسیسده بېرلشمەلری آذربایجان ادبیاتی تاریخیندە ماراقلی مقاملاردا دنیز. مجلسیس فعالیته باشلا迪غى ايلك واختلاردا گونئى لى شاعیرلر ص. وورغونا پوتئیک دعوتنامە گوندرەرك (١٩٤٥، ١٦ دئکابر) اونون تبریزە گلمەسینى خاهیش ائتمیشدیلر. دوزدور، ص. وورغون موعین سبىلەرە گوره تبریزە گنده بىلەمە میشىدی، لakin يازدېغى جاواب مكتوبوندا اوز صمیمی حىسلىرىنى ترننوم ائتمکله ياناشى اونلارین آپاردىغى موبارىزەنى آقىشلامىشىدی:

عزىزىردن گلن مكتوب دىل آچىرى مئھر-اولفتە
اونون هر سطرىينە من دە باش ايدىم حوسن-حورمتە.
نەلر گلدى، نەلر كىچىدى منىم سئۇدالى قىلىيەمان،
بىر آاه چكىدىم، آھىم يانلىسى سىنه مەدە داغە-حسرتىن.
... وار اولسون مىلەك ئىشتىلىه قىلىنجا قورشانان ارلىر
وطن دونياسى فخر ائىلر بو گون بير شانلى مىللتە
(١٧١).

ص. وورغونون بو شئعرى «ادبیات» قىئتى نىن ١٩٤٦-جى ايل ٩ يانوار سايىندا درج اولۇنۇشىدۇر.

«شاعيرلر مجليسى»نىن مشغلهلىرى هفتىدە بىر دفعه، جومعه گۈنلرى كىچىرىلىرىدى. ايلك واختىلاردا ١٤-١٠ نفر اولان مجليسىن سىرالارى گئت-گئدە كىنىش لىنەرك سونزالار ٥٠-يە چاتمىشىدى. «وطن يولوندا» قىزتىنده اوخويوروق: «مجليسە ماراق گىتدىكجه آرتىر. گونئى آذربايجان و ایران شەھرلىرىندن چوخ آداملار ايدارەمизە مكتوبلار يازىب، مجليسىدە اىشتىراك ائتمك آرزو سوندا اولدوقلارينى بىلدىرىپىرلر» (٨. ن. ٧٠، ١٩٤٥). «شاعيرلر مجليسى»نىن دايىمى عوضولرىنىندن باشقان، گونئى آذربايجانىن و ایرانىن باشقا شەھرلىرىندە ياشايان، آذربايجانا يازان شاعيرلر دە اىشتىراك ائدىرىدىلر. اونلارين سىراسىندا اردىيلىدن بالاش آذراوغلو، قولام حوسئىن صبرى، على تودە، اىبراهيم ذاكىر، مىندىن رضا على يارزادە، سرابدان اىظهارى، اورمىيەدن على نىشانى، تىھراندان سئىيد هاشيم حسن زادە، خويدان كمالى، قاراداغدان هوشيار و باشقىلارى واردى.

«شاعيرلر مجليسى» اىشتىراكچىلارى بىرىنجى گۈندن فوضولىنىن يازىرىدى: «مجليسە توپلاشان شاعيرلر اوولجە فوضولىنىن بىر ئىچە قىلىنى اوخويار، سونرا نووبتى معروضەنى دىنلەر و اوز شئىعېلىرىنى اوخويوب تحليل ائدرلر. بعض فوضولىنىن قىزلىرىنىدە آسانلىقلا تحليل ائدىلمەسى مومكۇن اولمايان يېرلەر راست گىلدىكده او يېرلىرى جىب دفترلىرىنه يازار و گلهجك مشغلهلىرده اونون جاوابىنى دئىيردىلر» (١٠٠، ص. ٤٢). قىنيد ائتمك لازىمىدىر كى، فوضولىنىن اثرلىرىنى مونتظم صورتىدە اويرنەمك اوچون «شاعيرلر مجليسى» ايدارە هئىتىنىن قرارى اولموش و بو قرارдан سونرا شاعيرلر اونون «ئىلىي و مجنون» پوئماسىنى حىصصە-حىصصە اويرنمىشىدىلر (١٥، ص. ٣٩٠). عومومىتله، درنه يىن مشغلهلىرىنىدە آذربايجان ادبىياتى تارىخيئە خوصوصى يېر آپرىلىرىدى. هله مجلسىش تشكىل اولوندوغۇ ايلك واختىلاردا ج. خىنдан يازىرىدى: «ايندىيە كىمي «آذربايجان ادبىياتى تارىخيئە عومومى بىر باخىش»،

آذربایجانین مشهور شاعیری محمد فوضولی و موللا پناه واقیف یارادیجیلیقلاری مopoulosوندا مشغله‌لر کئچیریلمیشدیر» (۸، ن. ۷۰، ۱۹۴۵).

مجلیس عوضولری تکجه آذربایجان ادبیاتی نومونه‌لری ایله دئیل، بوتون دونیا ادبیاتی ایله تانیش اولوردولار. بئله کی، بورادا نظامی، فوضولی، واقیف کیمی آذربایجان شاعیرلری ایله یاناشی، خیام، حافظ، پوشکن، لئمونتوو، تولستوی، هابله آوروپا کلاسیکلری حققیندا معروضه‌لر تشکیل ائدیلیردی. ج. جعفریوون لئمونتوو حققیندا، م. قیلمانین ماياکووسکی، رادیشتو، بئلینسکی، گئرسن، آنری باریوس حققیندا، ج. حاجیئوین لومونسوو حققیندا، ا. ممددخانلی نین گورجو ادبیاتی حققیندا معروضه‌لری بویوک ماراغا سبب اولوردو. مجلیسده موختليف مopoulosلاردا عئلمی، ادبی و بدیعی معروضه‌لر اوخونوردو. گونئی لی شاعیر و ادبیاتچی لاردان م. ائتمیاد، م. عابیاسی، س. سلامی، ح. صححاف، کمالی بو ساحده خوصوصی یله فعاللیق گوستریردیلار.

ح. صححافین، م. دیرفشنین فارس ادبیاتیندان ائتدیکلری ترجمه‌لر «وطن يولوندا» قزئتی نین صحیفه‌لرینده چاپ اولونوردو. بوتون بونلارдан ایسه بئله نتيجه یه گلمن اوilar کی، بو مجلیسین مشغله‌لرینین زنگین احاطه دایرمه‌سی اولموشدور.

«شاعیرلر مجلیسی» نین فایdalى جهت‌لریندن بیری ده اورادا شاعیرلرین اوز اثرلرینین اوخونوب تحلیل و تنقید ائدیلمه‌سی ایدی. قنید ائتمه‌لیسیک کی، ۱۹-جو عصر ادبی مجلس‌لریندن فرقلى اولاراق، تبریز ادبی مجلس‌سینده نظیره چیلیک دئیل، موستقیل شئعیر یازماغا مئیل گوستریلیردی. «شاعیرلر مجلیسی» آذربایجان ادبیاتی تاریخینده اوزوندن اوول فعالیت گوسترن مجلس‌لردن کوکلو شکیلده فرق‌لئیردی.

۱۹۴۱-جی ایله ایسه گونئی آذربایجاندا ایجتیماعی-سیاسی وضعیت تمامی یلا باشقا ایدی. بئله بیر شرایطتده «شاعیرلر مجلسیسی» اطرافينا توپلانان یازیچی لار خالقین آرزو-ایسته‌یینی، موباریزه‌سینی عکس ائتدیرمه یه چالیشیردیلار.

گنج قلم صاحب‌لرى باشلىجا اولاراق گوندەلىك حياتدا راست گىلىكلىرى، اطرافدا موشاھىدە ئىتدىكلىرى رئال حادىشەلرى عكس ئىتدىرىپەردىلر. اونلارين شئعىرلرى حيات حادىشەلرى حاقيقىندا تصوور ياراتسا دا، بعضى بىدەلىك باخىمىندان بىر او قدر ده قۇوتلى اولمۇردو. ع. توده بو بارەدە يازىردى: «... ایران آذربايچانىندا ھەلەلىك گوندەلىك حادىشەلر لە سىلسەشن، تريپيون شئعىرلر يازماق دېدەدىر. لاکىن بو وضعىت اوزون سورمه مەلیدىر. شئعىرده جانلى حىات لووحەلرى اوز عكسىنى تاپمالىدىر» (١٩٤٧، ص. ٣٧).

«شاعيرلر مجلسىسى»نىن مشغۇلەلریندە شاعيرلرين يارادىجىلىغىنا كومك مقصىدى يەلە ادبىياتين نظرى مسلەلرى ايلە باغلى دا معروضەلر اوخونوردو. معلومدور كى، «شاعيرلر مجلسىسى» تبرىزدە يارانمىشىدى. لاکىن گۈئى آذربايچانىن باشقا شەھەرلەرنىڭ دە شاعيرلر يازىپ-يارادىر و اثرلەرنى «وطن يولوندا» قىزئىتى رئداسىياسىنا گوندرىرىدىلر. همین موألىفلىرىن تبرىز ادبى مجلسىسینىندا ايشتىراك ائتمك ايمكانلارى محدود اولدوغۇنا گورە بورادا اوخونان ادبى-تنقىيدى معروضەلر «وطن يولوندا» قىزئىنده دە چاپ اولۇنوردۇ. شاعير و تنقىىچى ج. خىنдан معروضەلریندن بىرىنندە دئمىشىدىر: «يازىچى دان طلب اولۇنان موھوم جەتلەردىن بىرى دە اىفادە آيدىنلىغى و معنا درىنلىسى دىر. خىيامى، فوضۇلىنى، واقيفى دىققىتەلە اوخويون. گوررسىنiz هر بىر مىصراداکى سوزلر ائلە بىر زنجىر كىمى بىر-بىرى ايلە ربط ائدىلىمېشىدىر كى، بىرىننى چىخاردىقدا، حلقة پوزولا جاقدىر. ياخشى دوشۇنلۇب يازىلان شئعرى اىختىصار ائتمك دە چتىندىر. او دور كى، تازە يازان شاعير چوخ ايشلەمەلى، معنالى، بىدەلى سوزلر تاپمالىدىر» (٨، ن. ٧٣، ١٩٤٥). مجلسىدە بىدەلىك، ادبى اىرثە موناسىيت، بىدەلى تصویر و اسيطەلرى، هئجا و عروض وزنلرى، شىفاھى خالق ادبىياتىندا اىستېفادە ئىتمىكىلە باغلى اوخونموش معروضەلر بويوك ماراقلا دىنلەنلىمېش و گنج شاعيرلەrin يارادىجىلىغىنا موثىت تائىير گوستردىشىدىر. هەلە مجلسىس

تشکیل اولوندوغو ایلک آیلاردا تنقیدچی یازیردی: «مووفقیت له کئچن بیر نئچه مشغله گوستریر کی، بو مجلسیس شاعیرلره اوز یارادیجیلیقلارینی اینکیشاف ائتدیرمک ایشینده چوخ کومک ائدیر» (۸ ن. ۷۳، ۱۹۴۵).

۱۹۴۶-۱۹۴۷-جى ایللرین پؤزییاسى اورتا عصرلر کلاسییک آذربایجان شاعریندن و ۲۰-جى عصیر ساتیریک ادبیاتین گورکملی نوماینده‌لری صابیر و موعجوز یارادیجیلیغیندان، ھم ده سوویئت آذربایجانی پؤزییاسیندان و آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتیندان بھەرنمیشدیر.

لاکین نظره آلماق لازمیدیر کی، گونئى آذربایجان شاعیرلرینین اکثریتى، خوصوصن ياشلى نسلين نوماینده‌لری کلاسییک دوغو پؤزییاسى مكتبىنى كىچمیشدىلر. اونلار نیظامى نین، نسيمى نین، فوضولى نین، ختايى نین، حافظىن، سعدى نین و اونلارجا دىگر کلاسییکلرین اثرلرینى اوخوموش، یارادیجیلیقلارى ايله موكمىل تانىش اولموشدولار. او دور کى، ياشلى نسیل شاعیرلرینین یارادیجیلیغیندا فورما جهەتن کلاسییک آذربایجان و فارس پؤزییاسى نین تأثیرى او زۇنۇ داها چوخ گوستریدى. حتتا اونلارین اکثرىتى نین بدیعى یارادیجیلیغیندا عروض وزىنە اوستۇنلۇك وئریلیردى. مثلن، م.م. ائتمىدادىن، ع. فيطرتىن، م. صفوتىن کلاسییک ژانردا و عاشيقانه ليرىك مضموندا يازدىقلارى قىل و قصىدەلرلى، دىداكتىك مضموندا اثرلرى و ساييرە. البته، صنعت اثرى تك بونونلا دولغۇن اولا بىلمىزدى. دئمەللى قلم صالحى اوز اثرىنین تأثیرى اولماسى اوچۇن موعاصىر حىات حاجىشەلرینە دىققت يئىرمهلى، موشاھىدە ائتدىكىلرىنى اوز یارادیجىلېق ايمكانى داخىلیندە بدیعى تفکىكورون سوزگىجىنندن كىچىرمەلى ايدى. بونو زامان طلب ائدیردى. رضا شاهين دىكتاتورلۇق رئىزىمى اولكەدە، ائله‌جه ده ادبى عالمدە بير دورغۇنلۇق ياراتمىشدى. ياشلى نسلين نوماینده‌لری بوتون بو آغىرى-آجىنى ياشامىشدىلار. لاکین بو رئىزىم داغىلاندان سونرا اولكەدە يارانمىش دئمۆكراطيك احوال-روحىيەنин و ايجيتىماعى-

سياسي پروسئس لرين تأثيرى آلتيندا «خيبابانى حركاتىندان، رضا شاه ايرتىجاسىينين كسىكىن لشمه سىيندن سونرا، اساسن بدبىنلىكى، جمعىيتىن دىكتاتور قىلىنجى ايله ايداره اولونان حياتىندان قاچماغا چالىشان، آچىق موباريزەدن چكىنېب سيمولولىزىمە اوز توتان، تركى-دىنialiغا جان آتانا، بعضى سە نىفرتىنى اولكەدەكى قانون سوزلۇقلارين تصویرى ايله بوروزە وئرن شاعيرلر گله جە يە اومىدلى باخىماغا باشلايىرلار» (١٢، ص. ٧٣).

دوغۇ دور، گنج قلم صاحىبلىرى دە بو و يا دىگر درجه دە اىستىداد رئىزىمنى گورموش و سىخىتىلى شرایيطىدە ياشامىشدىيلار. لاكىن اونلار بديعى ياردىجىلىغا اساسن بو رئىزىم داغىلاندان سونرا باشلامىشدىيلار. يئنى جمعىيتىن داها قاينار و جوشقۇن طبقەسى بى گنج شاعيرلر اولكەدە باش وئرن ايجتىمامى-سياسي و دئمۆكراتىك پروسئس لرين آخىنينا داها تىز قارىشدىيلار و اونون باشلىجا قۇوهسىنە چئورىلدىلر. اوزو دە اونلارين بەھەلنديكلرى منبع يالىز كلاسسىك آذربايجان ادبىياتى او لمامىشدىير. بئله كى، بى گنجلر بديعى ياردىجىلىغا باشلادىقلارى ايلك و اختىلاردا قوزئى آذربايجاندان اوردو سىرارلىرىندا گونئىي گئتمىش سولئىمان روستم، مممە راحىم، عوشمان سارى وللى و باشقۇ صنعتكارلارين اثرلىرى ايله تانىش او لماق ايمكانى الدە ئەتمىشدىيلر. بى دا اىستر-ايستەمز گنج قلم صاحىبلىرىنин ادبى- بديعى ياردىجىلىغىندا تأثير گوسترىردى. يئنى دئمۆكراتىك و اومىدلى گله جە يى گورونن بىر موھىطىدە بديعى ياردىجىلىغا باشلامىش گنج شاعيرلر كلاسسىك دوغۇ پۇئرىياسى ايله ياناشى سووئەت آذربايجانى ادبىياتىندان دا بەھەلنېرىلدىلر. او دور كى، اونلار داها ساده دىلده و هئچا وزنىنده يازىرىدىلار. ج. خندانىن «شاعيرلر مجلىسىنىن يېتىرمەلرى» آدلى مقالەسىنده او خوييوروق: «دەيل مسلەسى مۇعاصير آذربايجان شاعيرلىرىندن بويوك مسولىيەت طلب ائدىر. بعضى لرى «ساده آذربايجان دىلينىدە يازانلارا ياخشى شاعير دئميرلىر» دئىه كوهنە، چوروموش بىر نظرىيەنى مودافىعە ائدىرلر. بى، تامامى يلا سەھر و

ضررلی بیر فیکیردیر. ساده یازماق لازیمدیر. تاریخده اوز خالقین نین دیلینی مودافعه
ائدن شاعیرلر همیشه حورمته یاد ائدیلمیشلر. دیلی یئرسیز اجنبی سوزلرله خاراب
ائدلر اوز اللری ایله اوز یارادیجیلیقلارینین مزارینی قازمیش اولورلار» (۸، ن. ۱۲،
۱۹۴۶). تصادوفی دئیل کی، «شاعیرلر مجلیسی» نین مشغله‌لرینده آذربایجان
شعری نین وزنلری، آذربایجان شیفاهی خالق شعری نین شکیللری ایله باغلی
معروضه‌لر ماراقلا قارشیلانمیشدی. حتتا بو و یا دیگر شئیع فورماسینا موناسیبیت
نوقطه‌بی نظریندن یاشلی و گنج نسلین شاعیرلری آراسیندا فیکیر آبریلیغی و
موباحیثه‌لر ده یارانیردی. بئله کی، یاشلی نسیل کوهنه فورمایا، یعنی عروضا، گنج
نسیل ایله هئجا وزنینه اوستونلوك و تریردی. شاعیر ع. فیطرت حتتا مشهور «وطن
عشقی» شئعرینده بئله قلیظ ایفاده‌لردن ایستیفاده ائتمیشدیر. آشاغیداکی میصرالارا
دیقت ائدک:

رقیبه، ائى صبا، مندان یئتیر بیر مطلبی ایندی،
سویله، ائى بى موررووت، سنده نه دین-ونه آینیانی،
هامی بئرده بو دیل موستووجیب-سی تعریف-و تحسیندیر،
جاھان نیفرت ائدر سن باشلايان بیھوده بوھنانه
(۲۵، ص. ۶۳).

نومونه گتیریلن شئعیر پارچاسی مواللیفین او واختا قدر یازدیغی اثرلری ایله
موقايسه‌ده دیل باخیمیندان داها ساده حساب اولونور. او دور کی، «شاعیرلر
مجلیسی» نین مشغله‌لرینده یاشلی نسلین یارادیجیلیق اوسلوبوندا اولان بو قوصورلا
(یعنی قلیظ سوز و ایفاده‌لرین ایشلەنمه‌سی) علاقه‌دار موناظیره‌لر اوخونوردو. ر.
قولیئتو «شاعیرلر مجلیسی» آدلی مقاله‌سینده یازمیشدیر: «شاعیرلر مجلیسینده موتمادی
یارادیجیلیق ایشلری گئدیر. خوصوصن سون زامانلاردا بو و یا باشقا بیر شاعیرین

اڭرى اوخونوب اطرافلى تحليل ائدىلىر. مجليسىن سون زامانلارداكى ايجلاسلارىندا ائدىلن تقييدىن كاراكتىرى قليظ كلمەلر و ايفادەلر علئيهينه دير» (١٠، ١٩٤٦، ن. ٢، ص. ٤٣). لاكىن يارادىجىلىق اوسلوبو ايله باغلى فيكىر آيرىلىقى مىللى حوكومت دوروندە دە، «شاعيرلر و يازىچى لار جمعىيەتى»نىن تشكيلىنندن سونرا دا موجود ايدى. بو بارەدە على تودەنин خاطىرلەرنىدا اوخويوروق: «... صوحبت شئعرىن وزنلىرىنندن گىنديرىدى. موعاصىر حياتدا گوندەلىك مسلەلرى يازماغا هانسى وزنин داها ياخىن اولدوغۇندان دانىشىلىرىدى. شئىر دە سادەلىك، طبىعىلىك، آيدىنلىق سئون گنجلر هئجا وزنېنى، عىبارت، بلاغت، طمطراق خوشلایان قوجالار عروض وزنېنى مودافىعه ائدىرىدىلر. موباھىھە گىنديكچە قىزىشىرىدى. بايقادان ساكىتجە ايلەشىپ موباھىھەلرى دېققىلە دىنلەين س.ج. پىشەورى سوز آلدى، هر ايکى وزنин مزىيتلىرىنندن حرارتله دانىشىدى. او دئدى كى، بىز كلاسسىك ادبىياتدا عروضون الوان بحرلىرى ايله يازىلماش گۈزىل شئىر نومونەلەرنى سئويرىك، عزيزلەييرىك، قىيمىتلەنديرىرىك. خوشوموزا گلن قىلى، قصىدەنى، روباعىنى ازبرلەييرىك... هئجا وزنى ايسە بىزىم مىللى، دوغما دوداقلاريمىزا سوزولۇن حزىن لايلالار محض هئجا وزنەنده يارانمىشىدىر. س.ج. پىشەورىنىن دوغما وطن رايىحەلى نفسى ايجلاسدا قىزىشان موباھىھەلرى سىنگىتىدى... گنجلر دە، قوجالار دا بو مودريك اينسانى درىنندن دويا بىلدى...» (١٥٩، ٥٩). دئمەلى، گونئى آذربايجان پۇئيزىياسى بىلە ادبى موباھىھەلرین و ايجتىمامىعى- سىياسى پروسئسلىرىن تأثيرى آلتىندا زامان كىچدىكچە اينكىشاف ائدىرىدى.

ايستر ياشلى، ايستر سە دە گنج نسلين نومايندەلرى اثرلىرىنى آذربايغان دىلىنده يازىردىلار. بو ساحەدە دە فارسلاشدیرىما سىياستىنىن عكس-صداسىنى دويماق مومكۇندور. نتيجەدە رضا شاه دوروندە يارادىجىلىغا باشلامايش بىر سира شاعيرلر ايلك اثرلىرىنى فارس دىلىنده يازمىشدىلار. شاعير م.ت. مىلانىنىن اثرلىرىنин دئمك

اولار کی، اکثریتی فارس دیلینده او لموشدور. لakin دوورون ادبی موحیطی نین سجیههوری خوصوصیت لریندن بیری محض شاعیر و یازیچی لارین اوز اورک سوزلرینی دوغما آنا دیلینده یازمالاری و عظم له اونو مودافعه ائتمه لرینده ایدی. ج. خندانین «اوغور يولو» کیتابیندا او خویوروق: «آنا دیلینده یازدیغینا گوره کچمیشدە تعقیب اولونان صنعتکارلار ایندی بوتون اثرلرینی آذربایجان دیلینده یازیز، عومرونده آنا دیلینده یازمايان لیپئال شاعیرلری ده اوز سیرالارینا آلیر دیلار» (۱۴۶ ص. ۸۲).

مضمون جهتدن ایستر یاشلى، ایسترسه ده گنج نسلین شاعیرلرینين ياراديجيلigi تخمين او خشار ايدى. يعني، هر ايکى نسلين قلم صاحب لرى وطنى، خالقى، ميلليتى، آزادلىق ايدئىلارينى، آنا دیلینى ترننوم ائدن، اولكەدەكى موجود اوصولى ايدارهنى، فاشيزمى قامچىلايان اثرلره اوستونلوك وئيرىدىلر. نتيجه ده ايسه ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايللر گونئى آذربایجان پۈئىياسىندا «ایتىيم لىريكا اوز يېرىنى سىياسى لىريكايا وئرمىش، وطن پورولىك، خلقى لىك، هومانىزم، دئموكراتىزم و ساييره صيفتلر» (۱۵۹ ص. ۸۲) آپارىجى موقۇقۇ توتموشدو. طبىعى كى، موعاصير حياتلا سىلەشن موضولا ردا یاشلى نسىل اوز سوزونو كوهنه ژانردا اىفادە ائديردى. لakin بئله عصرلرده آرتىق عروضون اويناق، «خالقا ياخين اولان كلاسىك شئعرىمېزدە ايشلەنن و هئجا وزىننە ياخىن» (۱۶۰ ص. ۸۲) بحرلىرinden اىستىفادە اولونوردو. گنج نسلين شاعيرلری ايسه هئجا وزىننە یازىرىدىلار. زaman كىچدىكچە «على فيطرت، ائتعىماد و هيلال ناصيرى كىمى قوجا شاعيرلر ده اوز قلم لرینى بو وزنده سينا مىش و موفق او لموشلار» (۱۵۹ ص. ۸۲). بو ايسه گونئى آذربایجان پۈئىياسىنین فارس تأثيرىندن او زاقلاشماسىندا، اونون ميللى كوكه يىنى دن قوووشما سىندا ادبى قلبە اولوب، ميللى ادبىياتين يارانما سىندا اهمىتلى رول اوينامىشدىر.

۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايللر ادبى موحیطى نين اكتئ نومايانده لرى فدابى لر ايدى. اونلار فارس شووينىست لرینە قارشى يالنيز قلم له دئيل، سىلا حالا دا موباريزە

آپاريرديلار. بو ايسه پوئزىيا ايله ايچتىماعى-سيياسى حياتى بىر-بىرىنە داھا دا ياخينلاشدىرىدى. بئله باغلىلىق جەتەن گونئى آذربايجان شاعيرلىرىنىن اثرلىرى «بىدېمى - تارىخى» (١١٢، ص. ٨٤) سند كىمى دە دېققەتى جلب ائدىر.

«شاعيرلر مجليسى» عوضولرى باشقا شهرلرده كى شاعيرلرلە سىخ علاقە ساخلاماق مقصىدى يە يا اونلارى تبرىزە دعوت ائدىر و ياخود اوز نومايىندهلىرىنى يئرلە گوندەريردىلار. مثلىن، اردبىل شاعيرلىرىنى تبرىزە دعوت ائتمىش و بىرگە ايجلاس كىچىرمىشدىلر. بو باخيمدان اونلارين م.ع. موعجوزون وطنى شىستەرە كىتمەلرى و نوبىتى ايجلاسلىرىنى اورادا كىچىرمەلرىنى قىيد ائتمك يئرىنە دوش. شاعيرلر اورادان قايبىتىقىدان سونرا م.ع. موعجوزە حصر ائتدىكلىرى شئعيرلىرىنى (ع. فيطرت «ايتحاف»، م. ديرفتشى «موعجوزە»، م.ب. نىكىنام «شىبيسترە»، ه. ناصيرى «موعجوزون وطنىنە»، ح. صححاف «موعجوزون روحونا»، ئى. شىئىدا «موعجوز شىبيسترى يە نظيرە» و ساييرە «شاعيرلر مجليسى» مجموعەسىنە نشر ائتديرمىشدىلر. قىيد ائدك كى، شاعيرلر بو سفردن قلبىن راضى قالمىشدىلار. ح. صححاف يازىرىدى:

مىن شۇوق ايلە گلدىك بور گون ائتدىك زىيارت يوردونو،
روحون ھمىشە شاد اولا، ئى موعجوزى شىيرىن زيان

(٤٢، ص. ١١٩).

«شاعيرلر مجليسى» عوضولرى موشتىرك اثرلى دە يازىرىدىلار كى، بو دا اونلار آراسىندا فيكىر بىرلىيى نىن اولدوغونو بىر داھا ثوبوت ائدىر. اونلارين فاشىزم اوزهرىنە چالىيان قلبە موناسىبىتى يە ستالىنە عونوانلادىقلارى منظوم مكتوبو و گونئى آذربايجاندا مىللە حوكومتىن قورولماسىنا حصر ائدىلمىش «آذربايجان» شئعرى بونا مىثال اولا بىلر.

مجلیسین ایجتیماعی ایشلری ده ماراقلى و دیقتنه لایق او لموشدور. آیدا ایکى دفعه شاعیرلر اوز مشغله لرینى تبریزدە کى سووئیت مدنیتى ائویندە ادبى گئجهلر آدى ایله کەچیرىدیلر. بئله ادبى گئجهل تبریز اھالى سینین حوسن-رغبتىنى قازانىشىدی. بوندان باشقۇ، مجلیس عوضولرى موختليف يېغىنچاقلاردا چىخىشلار ائدير و «وطن يولوندا» قىئىتى رئاكسىياسى طرفىندن تشکىل اولونمىوش راديو و ئەرليش لریندە مونتظم صورتىدە ايشتيراك ائديردیلر.

مجلیس ايشتيراكچىلارى نشر اىشى ايله ده مشغول او لوردولار. اونلارين «شاعيرلر مجلیسى» آدلى مجموعه سى آلتى جىلدەن عىبارت ايدى. بونلارين اىچىنده بىر كىتاب حالىندا بوراخىلان ٤-٣ جىلدەر داها ماراقلىدیلر. اورادا ٨٠-دەن چوخ شاعيرىن ٣٠٠-دەن آرتىق شئعير و پۇئماسى واردىلر. عومومىتىلە، كىتاب مىللى- دئموکراتىك حرکات ايللەریندە گونئى آذربايجان پۇئىياسى حاققىندا تصوور ياراتماق باخىمېنдан چوخ ماراقلىدیلر. مجلیس عوضولرى عئىنى زاماندا تبریزدە و آذربايجانين دىگر شەھرلەریندە، آنا دىليندە چىخان قزئت و مجموعەلرده ده فعال ايشتيراك ائديردیلر.

گونئى آذربايجانين بىر چوخ شەھرلەریندە ياشابان شاعيرلر تبریزىن «شاعيرلر مجلیسى» نىن فعالىيتنىدەن روحلاناراق، اوز ادبى مجلیس لرینى ياراتمىشىدیلار. اونلاردان زنگان شاعيرلەرنىن مجلیسىنى خوصوصى قىيد ائتمك يئرینە دوشىر. بورادا حكيمە خانىم بىللورى، خوسروو دارايى، ظفرى، مئھرووئى، منوجوھر سىيىد وزىرى، نوايى، كامران، جاود مەقدم، ستار، نۇوروزى، جاهانگىر دارايى، احدى، عبداللطيف حكيمى، عزيز صنعتى و باشقىلارى ايشتيراك ائديردیلر. اونلار هر هفتە مونتظم صورتىدە مشغله لر آپارىردىلار. «آذربايغان» ژورنالىندا اخويوروق: «ساغلام، جاوان فيكىرلىرى، گىچ قلملىرى اوز اطرافىندا تۈپلامىش اولان زنگان شاعيرلر مجلیسى نىن ايشىنى اھالى بويوك محبىتلە ايزلەميش و بورادا تشکىل ائدىلمىش «آذر» قىئىتىنده شئعيرلەرنىن درج

اينديلمه سينى هميشه صبيرسىزلىكىله گوزلەميسدىر» (١٠، ن. ٦، ١٩٤٦، ص. ٦). لakin اونلارين ياراديجىلىغى تكجه بو قىئتله محدودلاشمىرىدى. بئله كى، «وطن يولوندا» قىئتىنده ده «زنگان شاعيرلىرى» صحيفهسى باشلىغى آلتىندا اونلارين اثرلىرى چاپ اولونوردو. مثلن، قىئتىن ١٩٤٦-جى ايل ٤٤-جو نومره سينىدە حكيمە بىللورىنىن «صوبىح آچىلىدى، سحر عيان اولدو»، سئىيد وزىرىنىن «اولكەم گولوستان اولموش»، عبداللطيف حكيمىنىن «شادلىق نغمەسى»، خوسروو دارايىنىن «قيشدا باهار»، جاهانگير دارايىنىن «آذربايجان» شئعيرلىرى چاپ اولونموشدور. ائله همين نومرەدە عوض صاديق «جاوان شاعيرىه» آدلى يازىسىندا حكيمە بىللورى ياراديجىلىغى حاققىندا معلومات وئرمىشدىر. مقالەدە اوخويوروق: «مىللەي حوكومتىن قورولماسى مىللە مدنىيتىن ترقىسيينه سبب اولدوغو اوچون بو، مىنلرلە جاوان كىمى خانىم حكيمەنى ده روحلاندىرىمىشدىر. بو حوكومتىن قوتلۇمەسى و وطنىن چىچكلىمەسى اوچون او، بىر طرفدن بىر موعىلىمە اولاراق مكتىبه و تحرير هيئىتى عوضۇو اولاراق زنگاندا چىخان «آذر» قىئتىنده يورولماдан ايشلەيىر، دىيگر طرفدن اوز جاوان قدمى ايله خالقىن قلىپىنده آزادلىغا اولان محبىتى داها دا آلىشىديرماغا چالىشىر» (٨، ن. ٤٤، ١٩٤٦).

زنگانىن تانىنمىش شاعيرلىرىندن بىرى م.س. وزىرى اولموشدور. نوصرت باغىرۇو اونون حاققىندا يازمىشدىر: «زنگان شاعيرلىرى ايچەرىسىنده اىلك دفعە اولاراق آزاد مطبوعات صحيفەلىرىندە اىستەعدادلى شاعيرلەرن م.س. وزىرىنىن شئعرى درج ائدىلەرك، زنگان شاعيرلىرىنىن ياراديجىلىغىنا يول آچمىشدىر» (٣٠، ص. ٦). اونون ياراديجىلىغىندا وطن پورلىك موضوعسو خوصوصى يېر توتور. شاعيرىن «وطن» شئعرى زنگاندا ھله «شاعيرلەرىلىسى»نىن تشكىلى عرفەسىنده چاپ اولونموش و اوخوجولارين رغبىتىنى قازانمىشدى. موآللىف بو اثرده وطنى نىن آزادلىغىنى اوركىن تبرىك ائدهرك يازىر:

ائمه اولان ظلولم ایله برباد، وطن،
گورورم ایندی سنی شاد، وطن!
یاخشی ییخدین اثوینی دوشمنی نین،
اولیدون آخیر اوژون آباد، وطن!

.(۳۲۸، ص. ۱۵)

شاعرین «آذربایجان» شعری ایسه وطنه موراجیعت له یازیلاراق باشدان-باشا
موباریزه روحوندادیر:

قویما بوغسون ظلوم الی بو قهرمانلار یوردونو،
دیو-ئی ایستیبدادی سال زینانه، آذربایجان.
عالمه بیلدیرگینن: تا بیزده وار بیز قظره قان،
باج وئرمز روستم-ئی دستانه آذربایجان

.(۳۲۹، ۱۹۴۵، ص. ۱۵)

«اولکەم گولوستان اولموش» شاعریندە ایسه م.س. وزیری ميللى حوكومتىن
قورولماسىنى ترننوم ائديرىدى.

اساسن قزل اوستاسى كىمى تانىنمىش خوسروو دارابىي دئموكراتىك حرкат
دورووندە موعاصير مۇ ضولاردا شئعىرلر يازماغا باشلامىشدىر. اولكەنن
ايچىتمامى-سيياسى پروسئىسلىرىنده ياخىندان ايشتىراك ائدن شاعير عئينى زاماندا
سووپئتلر بىرلىسى ايله ایران آراسىندا مدنى رايىطە جمعىتى نين زنگان شوعبهسىنин
صدرى وظيفەسىنده ايشلەميسىدەر. «شاعيرلر مجليسى» مجموعەسىنده اونون حاققىندا
اوخويوروق: «دارابىي اوز شئعىرلىرىنده مدنىيت، عئلم و ترقىينى ترننوم ائدهرك، خالقى
ايشىغا طرف چاغىرمىشدىر... شاعير هله جاوان ايكن آزادلىق حرкатىندا ايشتىراك
ائتمىشدىر» (۴۱۷، ص. ۱۵). شاعير «قىشدا باهار» عصرىنده ميللى حوكومتىن

قورو لماسى ايله آذر اولكەسينه تازه بير باهارين گلديسينى و بو باهارين اطرافيندا آزاد بولبوللرین نغمەلرینى ترندۇم ائدەرك يازىرىدى:

گىتىدى زامانى ظولم-و سىitem اىستەينلىرىن،
مېلىلت اوززو اوزويچۈن الە آلدى اىختىيار.
شاد اول، ساغ اول، ياشا، بىزىيم ائى شانانى فيرقەمىز،
ياخشى شەمامت ائىلە، ظوھور ائتلىن اىقتىدار
(١٩٤٦، ٤٤، ٨. ن.)

زنگان شاعيرلر مجليسى نين گنج قلم صاحىبلريندن بىرى ده ابولفتح حكىمىي اولموشدور. «آذربايجان» مجموعه سىيندە اونون حاققىندا اوخوييروق: «تواضوعكار جاوان شاعيرين قلبى نين ان درين لىكىلريندن گلن شعىيرلرى اونون گله جىكده بويوك صنعتكار اولا جاغى موژىدەسىنى وئرير» (١٩٤٦، ٤٤، ٨. ن.). «شادلىق نغمەسى» شعرييندە موألىيف يازىرىدى:

موژىدە وئرinen مېلىلتە، آزاد اولوب دوورانىمىز،
فيرقە زىحەت چىكلى تا آسۇدە اولسۇن جانىمىز.
ظولم اليندە قالمايىب تېرىزىيمىز، زنگانىمىز،
تارىخە دوشىداو قىزىيل خطله بىزىيم اوتانىمىز
(١٩٤٦، ٤٤، ٨. ن.)

زنگان شاعيرلرinden بىرى ده جاھانگىر دارايىي ايدى. اونون شعىيرلرى وطنە، خالقا اولان محبىتىن يارانمىشىدىر:

سەينىن سىينەندە كى داڭدان داشا جارى اولان چايىلار،
محبىت اشكىينه بنزىر كى، گوزلەردىن روان اولموش.

وطن عئشقیندە لازیم دیر کى، هر کس ایمتحان وئرسىن،
جاھانگىر، ائتگىن ھيمەت كى، وقتى ایمتحان او لموش
. (١٩٤٦، ن. ٤٤، ٨)

گونئى آذربایجان ادبى موحیطىندن دانىشاركىن اردبىل شاعيرلىرىنин يارادىجىلىغىنى دا قىيد ائتمك واجىبىدىر. اىبراهىم ذاكىر، على توده، بالاش آذراوغلو، سئىيد رضا جامالىيان، مورتوضا پىر، على اكابر سىياه، اخلاقى و باشقالارى بوراداكى ادبى درنهين مشغلەلرىنندە فعال ايشتىراك ائدىرىدىر. اردبىل مجلسىنىن صدرى گنج شاعير ب. آذراوغلو اىدى. اونون حاققىندا «شاعيرلر مجلسىسى» مجموعەسىنندە اوخويوروق: «بو جاوان شاعيرىن ھر ھاتسى بىر شعرينى آلارساق، اوندا موطلق ايجىتىماعى بىر مسلە، يوردون و ائلين بىر دردى، ياخود بشرى بىر دويغو ترۇنۇم ائدىلىر» (١٥، ص. ٤٠٧). دئموکراتىك حرకاتدا ياخىندان ايشتىراك ائدن ب. آذراوغلو «ضىيدەتى فاشىست» جمعىيەتىنин اردبىل شوعبەسىننىن صدرى و «يومروق»، سونرالار ايسە «جىوودت» قۇئەتلىرىنин رئاكتورو او لموشدور. شاعيرىن يارادىجىلىغىنىدا فاشىزمىن تنقىدى دىققىتى جلب ائدىر. گنج شاعيرىن يارادىجىلىغىنىدا خالقىن آغىر حياتى، ووصال حسرتى، آزادلىق آرزو سو او ز عكسىنى تاپمىشىدىر. كارخانالاردا ان آغىر اىشلرى گورمه يە مجبور اولان، ائحتىياج اىچىننە ياشايان اىنسانلارين طالعىنە بىيگانە قالا بىلمەين ب. آذراوغلو يازىردى:

بو قىيز يۈرچۈسۈ دور تۈزلىو يۈللارىن،

دالىندا ان آغىر كۈمور شەسى.

ائحتىياج اليندە بىغۇلانلارىن

كىسىبىدىر چىيىنى عومور شەسى

. (١٥، ص. ٤٠٨).

اردبیل مجلسیسی نین فعال ایشtierاکچى لاریندان بىرى اولان اى. ذاكىرين يارادىجىلىغينا «موللا نصرالدين» مجموعه سىنinen بويوك تأثىرى اولموشدور. م.ع. صابير و م.ع. موعجوز مكتىنىن لايقلى داومچىسى اولان شاعير هموطنلىرىنин دىلهنچى وضعىيته ياشاماسينا اورك آغريسى ايله ياناشمىش، خالقين مالىنى چاپىپ-تالايان مشدۇرى لرى، كربلايى لارى، اربابلارى تنقىد اتتىمىشدىر. «نوروز» شئعينىدە موألىف بىر طرفدن يازىن گلىشى ايله طبعتىن اويانماسىنى، وارلى عايىلەلرین ھوسلە بايراما حاضيرلاشمalarىنى تصویر ائدىرسە، دىگر طرفدن يوخسول اوشاقلارين آح-بالاواج، پالتارىسىز كوچەلرده گزمهلىنى، جاوانلارين ايشسىز قالمالارىنى گوسترهرك تضاد ياراتتىمىشدىر:

ائى مشىدى، ائى كربلايى، ائى حاجى عططار،

باخ، خىردا اوشاقلار

ائى قىرمىزى ساققاللى كىشى، ايسلاممىدە دىندار

عوريان ھامى آغىلار...

... ائى شىرنى قويوب قەھونى فينجانە سۈزىنلر

اڭولىرده گزنىلر

ائى بويىلە گوزل عئيدى دە ھەم صورحتت اولانلار،

ايىشسىزدى جاوانلار

(١٥٦، ص. ١٥٦).

اي. ذاكىر «آنا وطن»، «وطن عئشقى» كىمى شئعيرلىرىنide اولكەنinin طبىعى گۆزلىكلىرىنى تصویر ائتمىكلە ياناشى اونون اوغرۇندا اولومە حاضير اولدوغۇنو بىلدىرىرى:

آذر او لکه سی، ائم آنا وطن،
یو خدرو سن کیمی باصفا وطن.
گولرین آچار هر صبا، وطن،
بولبولون اندر خوش صدا، وطن،
ائیله ریک سنه جان فدا، وطن!

.(١٥٢)، ص. (١٥).

شاعرین یارادیجیلیغیندا نصیحت آمیز مضمونلو اثرلر خوصوصی یئر تو تور.
او، «آتانین اوغولا نصیحتی» شاعرینده گنجلری صبیرلی اولماغا، مجلسیس لردہ یئرسیز
دانیشماماغا، سیر ساخلاماغی با جارماغا چاغیر میشدیر.

اردبیل درنه بینین فعل ایشتیراکچی لاریندان اولان ع. توده شئیرلرینی اساسن
هئجا وزنینده یازمیشدیر. گنج یاشلا ریندان بدیعی یارادیجیلیغا باشلايان شاعرین
اثرلری او زونه مخصوص کیفیتی لری ایله دیققتنی جلب ائدیر. ع. توده نین فیکرینجه،
اینسان دونیا یا بیر دفعه گلدیبی اوچون گوزل آرزولار و عمللر صاحبی اولمالیدیر؛
عکس حالدا اونون یئر او زونده یاشاییشی بار وئرمەین، کولک اسرکن یارپاقلاری
داغیلان بیر آغا جا بنزه یه جکدیر. اودور کی، اینسانلار یاشادیقلاری حیاتی
قیمت لندیرمەلی، واختلارینی بوش کىچیرمە مەلیدیرلر. شاعرین «گنجلیک» شئعرینده
او خویوروق:

شاعیر! او ز و اختنی نین قدرینی بیل سن،
بیر جه دقیقەن ده گىتمە سین ھلر!
شئعردن گولاسنە یارادا بیلسن،
الردن-الرده دولانیب-گزر

.(٤٢)، ص. (٢١٨).

آذربایجان خالقىنین كىچمىشىنى و گلهجه يىنى دوشونى ع. توده وطنىنە خىدەت ائتمك عظمى ايلە جوشوردو:

من ايندى نە قوشام، نە دە نغەمە كار،
صنعت او ردو سوندا بىر گنج عسگرم!
نە قدر دويوش وار، موباريزە وار،
بايراغىم وطندىر، سىلاحيم قلم!

(٤٢، ص. ٢١٨).

ايچتىماعى-سيياسى پروسەئىلرده فعاللىغى ايلە سئچىلن ع. توده شئىيرلىرىنە خالقينا آرزو لايدىغى صممىمى حىسلىرى ترنوم ائمىشىدیر.

اردبىل درنه يىنин عوضۇلىرىنەن بىرى دە اىختىصاصجا حكىم اولان مورتوضا پىپىرىنى «جىوودت» و «وطن يولۇندا» قىرئەتلىرىنەن چاپ ائتدىرىمىشىدیر. «آذربايچان»، «قىلمىم»، «آزاد گونش» كىمى شئىيرلىرىنەن مۇالىفین وطنە اولان سئوگىسى او زونون بدىعى اىفادەسىنى تاپمىشىدیر. «آذربايچان» شعرىنە شاعىر بو يئرلىرىن عالىملىر، شاعىرلر دىيارى اولماسى ايلە فخر ائدەرك يازمىشىدیر:

بوردا بوى آتمىشىدیر قطران، نىظامى،
اونلار سىنەن آلمىش ذوققۇ، اىلھامى

(٣٣١، ص. ١٥).

مىللە حوكومتىن قورولماسى مورتوضا پېرىن ايلھام پريسينى قول-قاناد وئرمىشىدی. او يازىرىدى:

گونش سالىر اوز نوروندان الوان رنگلى بىر پىردى،
باخ، گىيمىشىدیر آل دونۇنۇ بىزىم خوشىخت ائللەر دە.

بیونخ گوییلرده قارا بولود، نه توفان وار، نه خلویمت،

اینسان او غلو باش ایمه بیم، یورخدور آرتیق اسارت

(١٥، ص. ٣٣٠).

«شاعیرلر مجلیسی» مجموعه‌سینده سید رضا جامالیانین عاشیقانه مضمونله بیر قزلی، اخلاقی و علی‌اکبر سیاهین ایسه سوویئت ایدئولوگیاسینین تأثیری آتیندا یازدیقلاری شئعیرلری درج اولنوموشدور.

بو توولوکده تبریزین «شاعیرلر مجلیسی» ۱۰ آی موجود اولموشدور. مجلیسین اهمیتی حاققیندا هله او واخت رضا قولیئو یازیردی: «اوز دوغما آذربایجان دیلینده یازیب-یارادان ایران آذربایجانی شاعیرلرینین بیر مجلیسده بیرلشمه‌لری فرح لندیریجی حادیثه‌دیر. ایندی قورو ولا دئمک اوilar کی، ایران آذربایجانیندا تازه بیر ادبیات یارانیر. بو ادبیات عومون آذربایجان ادبیاتی تاریخینده او زونه مخصوص یئر تو تاجاقدیر» (۱۰، ن. ۱۰، ۱۹۴۶، ص. ۳۷). مجلیس او زونون گورکملی عوضولری ایله ع. فیطرت، م. اعتماد، م. بی‌ریبا، م. چاووشی، ه. ناصیری، ی. شیدا ایله بیر سیرادا تزه شاعیرلر یئتیشدیرمیشdir کی، اونلارین ادبیات عالمینه چیخمالاری آنجاق بورادا ایشتیراک ائتمه‌لری ایله اولموشدور. م. دیرفشي، ح. صححاف، نجمی تبریزی، م. دوزدوزانی، ع. صابیری، م. نیکنام، ع. نباخت، س.ر. تاغیزاده و باشقلاری محض مجلیسین یئتیشدیرمه‌لری اولموشلار.

۱۹۴۶-جی ایلين اوولینده تبریزده معاریف ناظیرلیبی نزدینده «شاعیرلر و یازیچی لار جمعیتی» یارادیلدی. سوزسوز کی، بو ادبی تشکیلاتین اساسینی «شاعیرلر مجلیسی» عوضولری تشکیل ائدیردی. هله جمعیت تشکیل اولنمامیشدان قاباق ر. قولیئو یازیردی: «آذربایجان میللی حرکاتی نین بايراقداری اولان آذربایجان دئموکراتیک فیرقه‌سینین رهبرلیبی آتیندا آنا دیلینده عللمی، مدنی موسسیسه‌لر یاراندیغی کیمی، بیر یازیچی لار تشکیلاتی نین یارانماسی دا نظرده تو تولموشدور. هئچ

شوبهه يوخدور کى، يازىچى لار تشكيلاتى اوچون شاعيرلر مجلسى گۈزل بىر زمينه حاضيرلامىشىدир» (١٠، ١٩٤٦، ن. ٢، ص. ٤٣). «شاعيرلر مجلسى» عوضولرىنин همین جمعىيتىن ترکىيەن داخيل اولماسى حاققىندا معاريف ناظيرلىسىنىن مكتوبو مجلسىسىن ١١ يانوار ايجلاسىندا آقىشلارلا قارشىلانمىشىدی. بو ائله بىر دوور ايدى کى، «شاعيرلر مجلسى» عوضولرىنин يارادىجىلىغى مجلسىش تشكيل اولوندوغو ايلك آيلاردان چوخ-چوخ فرقلىنيردى، تدرىجىن شاعيرلرين يارادىجىلىق يولو آيدىنلاشىردى. «وطن يولوندا» قۇئىتىنده بو بارەدە اوخويورق: «شاعيرلر مجلسى» عوضولرىنин يارادىجىلىغى تئز بىر زاماندا فرح لندىريجى اينكىشافا چاتىشى، اونلارين شئىئىرىننە دىليلىن سادهلىسى، فيكىرىن آيدىنلىغى، مىللەي دويغولارين اوستۇنلۇيو خوصوصى نظرە چارپماقدادىر» (٨، ن. ٦، ١٩٤٦). بىتلەليكلە، «شاعيرلر مجلسى» بو جمعىيتىن يارادىلماسى اوچون بىر زمين اولموشدو. ع. تودە اوز خاطىرلەرىنە يازىردى: «بو جمعىيت مىللەي حوكومتىن سوز اوستالارينا تكجه قىيمتلى ھدىيەسى دئىيلدى، ھم دە صنعتە، صنعتكارا يېنى ايجتىماعى قورولوشون قايىغىسىنин، ائحتىرامىنىن، محببىتىنىن پارلاق اىفادەسى ايدى. تېرىزىن مشھور خىيابانلارىندا بىرىنە يېرلشن گۈزل بىر عىمارت همىشەلىك جمعىيتىن اىختىيارينا وئريلدى» (١٥٩، ص. ٥٨). خاطىرلاداق كى، آ.د.ف-نىن پروقرامىنىن ٣٨-جى ماددهسىنە يازىلماشىدى: «خالقىن معنوى روھى قىداسى اولان ادبىيات و صنائع-ى ظريفەنин ترقىسى اوچون بىر شرایط ياراتماق لازىمدى. بو مقصىلە تېرىزىدە آذربايجان يازىچى لارى و ھونورلرى جمعىيتى تشكيل اولۇنمايدىر. بو جمعىيتىن آذربايغانىن باشقۇ شەھرلەرىنە و كىندرلىنە شوعبەلرلى اولمالىدىر» (١، ن. ٢٤، ١٩٤٥). بوندان باشقا، پروقرامدا موڭلىفلىرە ماددى كومك گوسترىلەجەسى و اونلارين اثرلىرىنەن چاپ ائدىلەمىسىنە حوكومتىن بىلاواسىسطە ياردىمى دا نظردە تو تولموشدو. ناصىر ق. قەھرمان زادە «آذربايجان شاعيرلىرى ايلە فخر ائدك» آدلى مقالەسىنە آ.د.ف پروقرامىنىن بو ماددهسىنەن اهمىتى حاققىندا يازىردى:

«بو مادده آچیق-آشکار گوستیر کی، آذربایجان شاعیرلرینین قیمتی خالق آراسیندا نه قادر بويوكدور. هله ۳۹-جو مادده شاعيرلرین يازديغى اثرلره ده دوولت طرفيندن كافى ميقداردا پول و ئىريلەجهىي و اونلارين اثرلرینين چاپ ائدىلەمەسىنە فيرقەنин بويوك ياردىم ائدهجهىي گوسترىلىمىشىدир. بو زامان بىزيم شاعيرلريميز اولدوچجا گوزل شعيرلر و اثرلر يازاراق خالقين معنۇي و روھى قىداسىنى وئرمە يە مۇوفق اولاجاقلار. بو شاعيرلر آذربايچاندا مىللەي-دئموكراٽيک شعيرلر يازاجاقلار. آذربايچان دا اوز شاعيرلرى ايلە فخر ائده جىكىدىر» (٩٨).

خاطيرلاداق كى، «شاعيرلر مجليسى» «وطن يولوندا» قزئى نين رئداكسىياسىندا تشكىل اولۇنماشىدۇ. موحارىيە بىتدىيىكىن سونزا سووېتلىر بىرلىيى ايران حوكومتى آراسىندا باغانلىميش موقاوileيە اساسن سووېت قوشۇنلارى تېرىزىدەن چىخمالى و دئمەلى، «وطن يولوندا» قزئى رئداكسىياسى دا اوز فعالىيەتىنى دايىاندیرمالى ايدى. او دور كى، ايستر شاعيرلرین، ايستر سە د يازىچىلارين ادبى بىرلىيە اولان ائحتىاجى نين تامىن ائدىلەمەسى باخىمەنдан مىللەي حوكومتىن بو تىبىرى نين بويوك اهمىتى واردى.

شاعير ابولقاسىم كاميل جمعىيتىن صدرى، محمدىدىلى فخرالدینى محزون ايسە كاتىبى ايدى. بورادا شاعيرلر، يازىچى لار، گنج قلم صاحىبلىرى اوچون آيرى- آيرى شوعبەلر يارادىلىمىشىدۇ. جمعىيتىن وظيفەلرى بارەدە «وطن يولوندا» قرئىنinde يازىلەمىشىدۇ: «جمعىيتىن عومدە مرام-و مقصدى معلوم اولدوغو كىمى، آذربايچانىن عظمىتىنى و شانلى تارىخىنى، دىلىنى، قدىملىسىنى بوتون جامىعە يە تانىتدىرماق، خالقىن مىللەي عادت و عنعنهلىرىنى حىفظ ائتمك، مىلى حوكومتىن گوندەلىك ايشلىرىنده و ايجىتىماعى گله جك حياتىنى تصوير ائتمك، مىلى حوكومتىن گوندەلىك ايشلىرىنده و ايجىتىماعى مسلەلرینده ياخىنidan ايشتىراك ائتمك و بوتون آذربايچان خالقىنин ترقىسى يولوندا خىدمەت ائتمكىن عىبارتدىر. بو عالي وظيفەلرى حياتا كىچىرمك اوچون «شاعيرلر و

يازىچى لار» جمعىتى گلهجىكده نشرييات ايشلىرىنى تشکيل ائدهجىك و مونتظم صورتده ادبى گىچمەر، كونفرانس لار كىچىرە جىكدىر» (٨ ن. ٤٢، ١٩٤٦). جمعىتىن اورقانى «گونش» زورنالى اولموشدور.

ايستر «شاعيرلر مجليسى»نىن ايشتيراكچى لارى، ايستر سه ده سونرالار يارانمىش «شاعيرلر و يازىچى لار جمعىتى»نىن عوضولرى آذربايجان خالقىنىن وطن پرور اوولادلارى ايدىلر. اونلار بويوك اوميدله ياشايير، خالقين خوشبخت گلهجە يىنه اينانىرى دىلار. لاكن ايرتىجا اونلارين موقددس آرزولارىنى حياتا كېچىرمە يە ئيمكان وئرمەدى. ع. توده همين گونلرى كدرلە خاطيرلار ياراق يازىردى: «بو يىنى يازان شاعيرلرین آرزولارى قدىم شعريمىزىن الوان او فوقى لرى قدر گىنىش ايدى. اونلار مىللى-آزادىق حرکاتى سالنامەسىنده اوز عوهدهلىرىنە دوشن صحيفەلرى يازىب تاماملاماق عظمىنده ايدىلر. لاكن خالقين قىدار دوشمن لرى بو سالنامەنى يارىمچىق قويدولار. او تاماملانمادى» (١٥٩، ص. ٦٠).

١٩٤٦-١٩٤١-جي ايللىرى ادبى موحىطىنندن دانىشاركىن بديعى ياردىجىلىق لارى ايله دىققىتى جلب ائدن گنج ناثيرلىرى تجرید ائتمك اولماز. بو بىر حقىقتىدىر كى، گونئى ده يىنى نسلين ياردىجىلارى اوچون «موللا نصرالدين» ادبى مكتىنىن بانىسى ج. مممدقۇلۇزادە ياردىجىلىغى و قوزئى دن گلمىش قلم اوستالارينين اثرلىرى اورنك اولموشدور. م. اپراھىمۇوون «آزاد»، «ناكام محبىت»، ا. مممدىخانلىنىن «باش خىباباندا»، «اولدوز»، «قىزىل قونچالار»، «كاروان دايىندى»، ع. صاديقىن «زرقلەم» و باشقۇا اثرلىرى گوجلو تأثير گوستيرىردى. گونئى آذربايجاندا گنج ناثيرلىر - ب. حايىلى، م. هيلالى، ح. ف. خوشگىنابى، ق. چەھەرمان زادە، م. طاهىر، آيدىن و باشقۇالارى يىنى سېكىدە حئكايە يازماغا چالىشىرىدىلار. بو، هر شئى دن اوول حادىئەلرى بديعى، داها تأثيرلى شىكىلدە او خوجويا چاتدىرماق اوچون حئكايە ژانرىنىن الۋەرىشلى ايمكانلارا مالىك اولماسى ايله علاقەدار ايدى. اولكەنин

ایجتماعی حیاتیندا بعضن ائله مسله‌لر اوپوردو کی، اونلارا پوئریانین دیلی ایله موراجیعت ائتمک بیر او قدر ده اویغون گلمیردی. رضا شاه دووروندن «بادیگار» قالمیش عیاشلیق، فاحیشه‌خانالار و جمعیتده اولان دیگر عئیه‌جریکلر، اونلاری یارادان سبب‌لری هېچ ده هر زامان پوئریانین دیلی ایله وئرمک مومکون دئیلیدی. بئله حاللاردا نثر کومه‌یه گلیردی کی، محض اونون واسیطه‌سیلە حیات حقیقت‌لرینى، جمعیت‌ده اولان کوهنه‌لیکلاری و يىنى لیکلری خالقا رئال بدیعى لووھملرده چاتدیرماق مومکون اولسون.

گونئى آذربایجاندا ميللى مطبوعاتين جانلانماسى پوبليسيستيكانين اينكىشافينا اهمىتلى درجه‌ده تأثير گوستردى. م.ف. آخوندوو، ج. مەممۇتلىكولوزادە، ع. حاجى بىبىرو، ش.م. خىبابانى، م.ت. رأفتى، دوكتور ت. ارانى نىن پوبليسيست يارادىجىلىقلارى، ائله‌جه ده «وطن يولوندا» قىئىي رئداكسيياسىندا چالىشان نايرلرین، خوصوصى‌يله، ع. صاديقين پوبليسيست اثىلرى گونئى آذربایجان پوبليسيستلرینين يارادىجىلىغينا فايдалى تأثير گوستردى. س.ج. پىشەورى ایله ياناشى م. طahir، ح.ف. خوشگىنابى، حوسئين دادپور، قەھمان قەھمانزادە و باشقىلارى گونئى آذربایجان ادبىياتيندا يىنى پوبليسيستيكانين اساسىنى قويوردولار. قافار كندلى يازىز كى، دئموکراتىك حرکات دووروندە بدیعى سىياسى پوبليسيستيکا تام بير اينكىشاف دوورونو كىچىرىمىشدىر (٤٥، ص. ٦).

١٩٤٦-١٩٤٦-جى ايللرده دراماتورقلار، دئمك اولار كى، يوخ درجه‌سینىدە ايدىلر. رضا شاه حاكىمييتى نىن ٢٠-جى ايللرین اورتالاريندان گونئى آذربایجاندا آذربایجان توركجه‌سینىدە تئاتر تاماشالارينى قاداغان ائتمەسى درام اثىلرینين يارانماسىنا منفى تأثيرىنى گوستردى. لاكن بونا باخماياراق دئموکراتىك ادبى موحيط قلم صاحىب‌لرینين دىققىتىنى بو ۋانرا جلب ائتمىشدى. او دور كى، بو دوورده تبریز تئاتر

صحنه سينده م. بى رىيانىن «چتىربازلار» كومئديياسى، ه ناصيرىنىن «ميرزه تاغى خان اميرى كىبىر»، «نىزادى بشر»، «آنا دىلى» پىئس لرى اوينانىلىمىشدىر. گونئى آذربايجانين ادبى موحىطىنە نظر سالاركىن بىلە نتيجە يە گلمك اولار كى، ١٩٤١-١٩٤٦-جى ايللر قلم صاحيبلىرىنىن يارادىجىلىغىنىدا يېنى و چىچكلىن بىر دووردور. بو دوور ادبىاتا وطن پرورلىك، خالقى لىك، مىللە لىك كىمى يېنى مضمونلو موضولار گتىردى. ادبىاتدا اولان بوشلۇغۇن يېرىنى موباريز و نىكىبىن روحلا يېنى- يېنى اثرلر توتدو. سوزسوز كى، بو اثرلر ايجتىماعى-سيياسى حيات حادىشەلىرىنىن طلبى نتيجە سينده ده مئيدانا گلمىشدى. حياتلا سىلسەشن، وطنى، خالقى، آزادىلغى ترننوم ائدن اثرلر بديعى جەتىن قۇوتلى و يا ضعيف اولسا بىلە هر بىر گونئىلىرىنىن اورك سوزو ايدى.

ایکینجی فصل

گونئی آذربایجان ادبیاتیندا دئموکراتیک مئیل لرین گوج لنمەسی

گونئی آذربایجاندا ۱۹۴۶-۱۹۴۱-جى ايللرین حادىھلری هر بىر قلم صاحبىن دۇنياگۇروشۇ و ايستەدادى سوپەسىنەن آسىلى اولاراق بدېعىي ايفادەسىنى تاپىرىدى. مىزە اپراھىمۇ «اومىد و كدر پۇئىياسى» آدلۇ مقالەسىنەدە يازىرىدى: «بدېعىي ادبىيات بوتون بو حادىھلرە (يعنى ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايللرین حادىھلرینه - گوزل آغاڭىشا) بىگانە قالمادى، بو و يا دىگر درجه‌ده اونلارين گوزگوسو اولدو... ۴۰-جى ايللرین اووللریندن باشلاياراق بدېعىي ادبىيات حىات حادىھلری ايله آياقلاشماغا سعى اثىرىدى... (۹۰، ص. ۱۳۳).»

همىن ايللرین ادبىياتىنى ايجتىماعى-سيياسى حادىھلر باخىمەندا شرطى اولاراق اىكى مرحلە يە بولمك اولار: مىللەي حوكومتە قدركى دور و مىللە حوكومت دوورو.

مىللە-آزادلىق حرکاتى دووروندە يازىلمىش اثرلرلە تانىش اولدوقدا گوروروک كى، گونئی آذربایجان ادبىياتیندا پۇئىيما نىزەتىن داها گوجلو اولموشدور. على توده اوز خاطىرلرینەدە بو ادبى حادىھنەن دوغرو سجىيەلنىرىرىدى: «او واخت ایران آذربایجانى ادبىياتىندا نثر، دراماتورگىيىا، تنقىيد يوخ درجه سىنەدە. شئىئر خالقىن شوعوروندا اينقىلاپى فيكىرلىرى ايشيقلاندىرماقدا سەنتىن يىنگانە چىراغى ايدى. شئىئر دويوشىدە بايراقداردى، آرخادا مصلحتچى ايدى، عملدە ياردىمچى ايدى» (۱۵۹، ص. ۳۶). تصادوفى دئىيل كى، «وطن يولوندا» قزئىن نزدىنە يارانمىش ادبى تشكيلاتىن آدى دا «شاعيرلر مجليسى» اولموشدور. او دور كى، گونئی آذربایجان

ادبياتيندا دئموكراتيك مئيل لرين گوج لىنەسىندن دانىشاركىن پۇئزىيانى تدقىقاتا جلب ائتمەمiz داها مقصده اويغوندور.

١٩٤٦-جى ايلىرى گونئى آذربايجان شاعيرلىرىنىن يارادىجىلىغىندا يېنى مرحلە كىمى قىيمىتلىدىرىمك لازىمىدىر. اولكەدەكى ايجتىمامعى-سياسى پروسئىس لر اونلارين بىدىعى يارادىجىلىغىنا اهمىتلى درجه ده تأثير گوسترىپ، موراجىعت اوپىشكتىرىنى كونكىرەتلىشىدىرىدى. تدرىجىن قلم صاحىبلىرى هدفى قىئىرەتلى مۇعىين اولان شىكايت مضمۇنلۇ اثرلىرىن، گوزللىرى وصف ائدن قىللرىن، ايتىم سەھىيەلى شئىعىرلىرىن دوورانى نىن سونا چاتدىغىنى آنلاياراق زامانىن طلبى ايلە آياقلاشماغا چالىشىرىدىلار. اىستر شاعيرلىر، اىستر سەھىيەلى دە اوخوجولار هر شىئىدىن اوول ياشادىقىلارى اولكەنин وطنداشلارى، مىللە دئموكراتيك حركاتىن فعال ايشتىراڭچىلارى ايدىلر. پروفېنسور صابىر اميروو «جنوبى آذربايجان مىللە دئموكراتيك ادبىياتى ١٩٤١- ١٩٩٠-جى ايلىر» كىتابىندا يازىر كى، او دووردە يارانمىش ادبىيات «هم مۇوضۇ ائتىبارى يە» هم دە اوپىشكتىيو عالمىن تقدىمىننە اىستېفادە ئىدىلەن بىدىعى واسىطەلر جەتىن اوزوندىن اوولكى ادبىياتدان فرقلىنىرىدى» (٦١، ٢٠). حقىقتىن دە، حىاتى بۇ و يا دىكەر درجه ده درك ائدن قلم صاحىبى اىستر-ايستەمز مۇعاصر ايجتىمامعى-سياسى حادىشەلىرىن آخارىنا دوشۇر و اونون قىلمى نىن نۇوبىتى مەحصۇلۇ، طبىعى كى، ياشادىغى موحىطىن بىدىعى اينىيەكاسى اولوردۇ. اىلک شئىعىرلىرى ايلە اوخوجولارىن رغبتىنى قازانمىش بالاش آذراوغلو هله ٣٠-جو ايلىرىن سونۇندا يازمىشىدى:

من نە شاه، من نە سواطان، نە ياراشىقى، نە زىنت،

نە افسانە، نە ملک، نە ساراي، نە سلطنت...

نە پېيمانە، نە ساقى، نە شراب شاعيرىيم،

آزادلىغىن جارچىسى، اينقىلاپ شاعيرىيم

(۲۳)، ص. (۱۸).

بو میصرالار ادبی عالمده يئنى آب-هاوانىن ياراندىيغىنى گوستيرىدى. آكادئميك بىكىر نېمى يئۇ نومونە گىتىرىلەن شىئىرى يارانماقىدا اولان دئموکراتىك پۇئىييانىن «اپىقرافى» (۱۲۰، ۳۴-۳۵)، ادبىيات شوناس شاعير اميرۇو ايسە هەمین پۇئىييانىن پروقram سىندى» (۶۱، ص. ۲۳) حىساب ائتمىكە حاقلى ايدىلر. زامان كىچدىكىجە بوتون شاعيرلر آزادلىق جىبەسىنە قاتىلىرىدிலار. زنگاندان خوسروو دارايى «زامان شاعىرى» اثرىنە يازىرىدى:

منى شاعىر يارادىب اولكەمېزىن فاجىعەسى،
نه گۈزىللىر باخىشى، نه يارىن شوخ يئرىشى،
داها يئر يوخ اولا را سوز قوشاسان.

ايندى شاعىر دە گىرك قودرتى فرىياد اولسۇن،
ايندى شاعىر دىلى خالقىن دىلىيە...

(۹)، ص. (۴۳).

گوروندويو كىمى، زامانىن نبضىنى توتماغى باجاران شاعير و يازىچىلار ھمىشە اولكەنин حىاتىنا، مىلىتىن طالىئىنە بو و يا دىگەر درجه دە موناسىبىتلىرىنى بىلدىرىمىشلر. ياشادىقلارى موحىطىدن آسىلى اوЛАراق اونلار فيكىرىلىنى ھم اورتولۇ، ھم دە آچىق شكىلە سوپىلەمىشلر. رضا شاهىن حاكىميتىدىن گىئتمىسىنەن سۇنرا گۈنئى آذربايجانداكى پروسئىسىنەن تأثيرى نتىيەسىنە شاعىرلر يارادىجىلىق لارىندا ايجىتىماعى-سيياسى مۇوضۇلارا خوصوصى يئر آيىرماغا باشلادىلار. مىززە اىبراھيمووون «حىات و ادبىيات» كىتابىندا اوخويوروق: «حاضرىرىنى جنوبى آذربايجان ادبىياتىنى كىچىن دوورون ادبىياتىندا آيىران اساس خوصوصىت دە بو ايجىتىماعى فعالىق، بو ايجىتىماعى معنا دولغۇنلۇغۇندادىر» (۸۷، ص. ۶۷).

١٩٤٦-١٩٤٦-جى ايلىر پۈئىياسىندا وطن مۇوضوسو خوصوصى يېر توپوردو. شاعيرلرين بو مۇوضويا موراجىعەت ائتمەلرى طبىعىي ايدى. چونكۇ اوزون ايلىردىن بىرى فارس مىللەتچىلىرى آذربايچان خالقىنا و اونون ياشادىغى اراضىيە مخصوص اولان هر بىر شئىي فارسلاشدیرماقدان اوترو، نىچە دئىرلر، اللرىنдин گلهنى اسىرگەمەميش، رضا شاهين دىكتاتورلوق رئىيەمى ايسە شووينىزミニن كولمیناسىيا نوقطەسى اولموشدو. موتتفيق قوشۇنلارينىن ایران و آذربايچان اراضىلىرينه داخل اولماسى و دىكتاتورون حاكمىيتىن گئتمەسى ايله اولكەدە يارانان نىستىن دئموکراتىك شرایيطة شاعيرلر نىچە واختدان بىرى اوركلىرىنە گزدىرىدىكلىرى، معلوم سېيلەر گورە كاغىز اوزەرينه كوچورە بىلەمەدىكلىرى مۇوضولا را موراجىعەت ائدىرىدىلر. قىيد ائتمك لازىمىدىر كى، هم گچ، هم دە ياشلى نىسلەن اولان شاعيرلر وطن مۇوضوسونو اوز بديعى تەتكىكورو، باجاريغى سوپەسىنە قىلمە آلىرىدى. بىلە اثرلە دوغما يوردون رنگارنگ طبىعتىن تصویرى، وطنىن كىشىمەكتىشلى تارىخى كىچمېشى اوز بديعى ايفادەسىنى تاپىردى. بعض كونكىرەت اولاق آذربايچانا، تېرىزە، زىگان، اردبىلە، بعض ايسە عومومىتىلە، دوغما يوردا موراجىعەت لە يازىلەميش شاعيرلرى بىرلىشىرن عومومى جەت اونلاردا عكىسىنى تاپان وطن سئۆگىسىدىر. گونئى آذربايچان شاعيرلرىنин ھامىسىنەن ياردىجىلىغىندا بو مۇوضويا خوصوصى يېر آىرىلەميشىدىر. او واختا قدر كلاسسيك ژانردا اثرلر يازمىش على فيطرتىن «وطن عئشقى» شئعرىنەدە اوخويوروق:

منىم يارىم دىيارىمىدىر، داخى بىر اوزگە يارىم يېخ،
وطنان قىىرى عالمىدە منىم مەھر-ونىڭارىم يوخ.
وطن مفتونىسام، دىلەدە اودور، صىبر-و قرارىم يوخ،
محبىت جانىمى نوش ائتمىش پىيمانە-پىمانە.

وطن او غردوندا جان وئرمک منه عئینى سعادتدىر،
وطن مئھرىن او رکاده بىسەمك فخر-و شرافتدىر
. (٢٤، ص. ٦٣).

پۆئزیاسىندا تجريد اولۇمۇش حالدا تصوور ائتمك دوزگون دئىيلدیر؛ بىرىنجى فصىلەدە گوستردىيىمىز كىمى، او دوورون شاعيرلىرى كلاسىيىك پۆئزىيا مكتېبىنى كىچەركەمین دوورە چاتمىشدىلار. اونلارين قىلمى موعاصلير پۆئزىيانى يېنى-يېنى چالارلارلا زنگىن لشدىرىدى. على فيطرتىن شئعريندن گوروندو بىو كىمى، شاعيرىن مفتونو اولدوغۇ «يارى»، «مئھر-و نىڭارى» گۈزل بىر قىز يوخ، محض وطندىر. او، «عئشق جامىنى» ايسە معشوقدان اوترو دئىيل، وطندن اوترو «ايچىر». دئمەللى، كلاسىيىك فورمالارا، اىفادەلرە يېنى مضمۇن داخىل اولۇردو.

گنج شاعيرى على تودەيە گورە ايسە اينسانىن وطنە اولان محبىتى بوتون سئوگى لىردىن يوكسکدىر. آنا تورپاغىن ھر قارىشىنى اوز جانى، روحۇ، گۈز بېھىي حئساب ائدن موألىيف بئله فيكىر دەدىر كى، اينسان سعادتىنىن و خوشبختلىيىن يولو دا ائله وطن محبىتىندن باشلايىر:

بوتون عئشقى لىردىن اولۇدور بىر عئشقى،
شىرىين دويغۇلارلا دولۇدور بىر عئشقى.
ھەچ قوروھ بىر عئشقى سونكىورە بىلەز،
چۈنكۈ سعادتىن يېلۇدور بىر عئشقى

. (٢٣٠، ص. ١٥).

آذربايجان شاعيرلىيىن وطنە اولان سئوگىسى توکنۇزدىر. حتتا تىھران حوكومتىنى اولكەنин ثروتلىرىنى تالان ائتمەسى، باخىميسىزلىق اوزوندن شهر و

كندلرين گئتديكجه خارابازارا چئوريلمهسى قلم صاحبلىرىنин دىققىتىنەن يايىنمىردى.
اونلار وطنى يانار بىر اوركلە سئوير، ايلهاما تىرننوم ائدىرىدىلر. على فيطرت

- منه بوي آذريستان ايندى بىلاه باغى-سى رىپسواندىر،
اگرچى دوندەر رىب ظولىم ايلە ظالىم ايندى ويرانە
(٢٥، ص. ٦٣).

- دئىيردىسە، گنج شاعير بالاش آذراوغلو يازىردى:

بو يېزلىرى منيم چون آنادىر، آنا،
فقط ياد ائللەر دە دونداو زىنلەتا.
گولۇن شاختا ووردو، گولشىنىن بوران،
سئومەين سئومەسىن، بوي آذربايجان
منيم چون عزيزدىر، منه وطندىر،
فقط شىكاييتىم زامانە دىنلىرى

.(٨١، ص. ١٥).

بو سئوگى بوتون آذربايجانلى لارين قلىيىنده كوك سالمىش صمىمى حىسى لرىن
ترىننومو ايدى.

خاطىرلادق كى، رضا شاه دىكتاتوراسىينين سوقوطوندان سونرا ايرانىن
ايچىتىماعى-سيياسى حياتى نىن بوتون ساھەلرىنيدە بوي دىگەر درجه دەئموكراتىك
احوال-روحىيە، اويانىش حىسى اولۇنوردو. ايرتىجا رئىيەمىنەن جانا دويموش
آذربايجان خالقى شەھرىيور حادىشەلرىنەن سونرا اوز مىلىي حاقلارىنى الده ائتمك
اوغرۇندا موباريزە يە قالخىمىشدى. تصادوفى دئىيل كى، گنج شاعيرە مدینە على اکبرزادە
يازىردى:

پیتر بینزه کئچن گونلر داما بیر ده گلمه سین!

حالقیمیزین فریدلا ری اورکلری دلمه سین.

بسد بیر قارا زیندانلاردا اینیلله دیک برقان،

دورد دیوارین آراسیندا چکدیک قوقصه، درد، کدر

(۱۵)، ص. (۱۲۱).

۱۹۴۶-۱۹۴۶-جی ایللرده یازیلمیش اکثر شاعیرلر وطنین آزادلیغی نامينا ایران

ایرتیجاسی ایله دویوشه گیرمه يه، بوتون دوشمن لری محو ائتمه يه چاغران بیر پوزیبا

اولموشدور. «مرکز طرفیندن فیتنه کارلیغین، میللی تحقیرین، ظولمون، تالانچیلیغین

سون درجه گوج لندیبی بیر زاماندا آذربایجانین میللی معنوی آزادلیغینا، ایقتیصادی

موستقیل لیینه و دئموکراتیک دوللت قورولوشونا چاغیریشلار هر جور سیمورو لیکانی،

یائیندیرما واسیطه لرینی آتاراق، آچیق شکیلده سس لئمه يه باشلامیشدی» (۱۱۲، ص.

۷۹). مثلن، میر منهادی چاووشی «آذربایجانا خیطاب» شاعریندہ یازیردی:

هر امرین وار، سویله منه،

سوز وئرمیشم، آنا، سنه!

بیر قطره قاندان قورخمارام،

جاندان شیریندیر خوش مرام

(۱۵)، ص. (۱۱۷).

بو میصرالار همچینین سئید جعفر پیشه وری نین نیطق لریندن بیریندہ

ایشله تدبیی «قوی بوتون دونیا بیلسین کی، آذربایجان میللتی یاشاماق اوچون اولمه يه

حاضیر لانمیشدیر» (۱۲۷، ص. ۳۶۹) کیمی چاغیریشین مواعاصیر پوزیبادا بدیعی

عکس-صداسی ایدی.

محمد بى رىيانىن فيكىينجه، گوزباشى، آه-ناله، فريادلا هېچ نه الده ائتمك مومكون دئىيلدىر. او دور كى، خالق بشر تارىخىندن عىبرت گوتورمهلى و ايرتىجا رئىيەمى علئيهينه آياغا قالخاراق اوز حاقيقىنى آلماغا چالىشمالىيدىر:

ايللەر بۇ يو اسارتە مەحکوم اولان بىشىر،
عوصىانلا چاتىدى حاقيقىنا، قىيل تارىخە نظر

(١٥، ١٩٤٥، ص. ٤٦).

پوئىتك ياردىجىلىغىندا نصىحت آمیز مضمونلو اثرلە اوستۇنلوك وئرن مىرى مئھدى ائتعىماد شئىرلەرىنин بىرىنده كونكىرئت او لاراق خالقا موراجىعت لە دئىيردى:

سىز دە، ئى آذرى ائله، چالىشىن،
حىسـ و قئيرت او دوندا بىر آلىشىن.
دۇرۇنىزىدە اولان تىكان كولۇنۇ
رىشەسىنلەن قىرىن! آچىن يۈلۈنۇ.
قەھرمانلىق بىزە شۇ عار او لموش،
خالقىمىزرا چون ايقتىخار او لموش

.(٣٦، ص. ٥٤)

شاعير اىبراهىم ذاكىر وطن مۇوضۇسونو قلمە آلاركىن اوز موباريز ايدىئالارىن بعض عادى سوزىلە، هر بىر زحمت آدامىنىن آنلاياجاغى طرزىدە ايفادە ئەدىردى. اونون «قوجا و قوناق» اثرىنده آلتى او ولادى اولان كىشى اوز آجىنا جاقلى وضعىيەتىدە ياشاماسىنى طالىعى ايلە باغلايىرسا، قوناق بىلە جاواب وئرىر:

باعىش ايرتىجا، حوكومتىدىر،
سىزى آج ساخلايان بۇ دۇولتىدىر.

ائى قورجا، اول بوسىردىن آگاھ،

سېزى آج قويىما يېرىنىڭ الله.

سېزىه اولماز يېرىنىڭ جەنەدا علاج،

نه قدر اولسا ايسىم-ى تخت ايلە تاج.

الله-شىن ئۇلماك ئولاق آزاد،

وطنین مولكونو اندىك آباد

.(١٧٢)

بو دوورده يارانان اثرلرده موباريز نوتلارلا ياناشى هم ده گوجلو اينام روحو
عکسىنى تاپىردى. شاعيرلر خالقىن ايرتىجا ايلە موباريزەدن قالىيىت لە چىخاجايىنا
اوركىن اينانىرىدىيلار. محمد بىرىيا «ايرتىجا ياخىطاب» شئعرىننە دئىيردى:

درىيا كىمى جوشموش، جورشاجاق قودرت-ى مىلى،

قورىموش، قوراجاق خالق اوزونە دوولت-ى مىلى.

آزاد اولاچاق شانلىنىڭ ئاثلىم مورختى-و قىمنى،

بوردومدا اثر قالما ياجاق ئۇلما-و سىتمەن

.(٤٥)، ص.

١٩٤٦-١٩٤٦-جى ايللرده گونئى آذربايجان شاعيرلىرىنин قلمە آلدىقلارى
چاغىرىش روحلى اثرلر خالقىن مىلى-آزادلىق حرкатينا كومك ائدير، گئنىش
زىحەتكىش كوتلەلرە موباريزە يە روحلاندىرىرىدى.

بىلدىسيمېز كىمى، دىكتاتورلوق رئىيىمى نىن سوقوطوندان سونرا ايراندا،
خوصوصىن، گونئى آذربايجاندا چوخلو ايجىتىماعى-سيياسى تشكيلاتلار يارانمىشدى.
لakin اكىن حاللاردا همین قورو ملارىن رهبرلىرىنин آنجاق اوز منافع لرىنى گودەرك
موعىين بىر ايمتىيازلا كىفaiتلىنمەلرە خالقىن حياتىندا نەينكى موتراققى دىيشىكلىك

ياراتمئىر، عكسينه، وضعىيتنى گىتىدىكچە موركىكب لاشدیريردى. اونسوز دا سايسيز- حئسابىسيز پروبلئم لر ايچىنده ياشايان يئرلى اهالى بير طرفدن ده سىياسى چاشقينلىق وضعىيتنى دوشوردو. اصلينده وطن و خالتق يولوندا حقىقى خىدامت گوستره جك بير تشكيلات يوخ درجه سيندە ايدى. سئىيد جعفر پىشەورى مقالەلرینىن بىرىنده يازىردى: «يىردىن گوبەلك كىمى چىخان بو دستەلر ترقىپىرور و دئموكراتىك پارتبىالارين اينكىشافى و ايرەلەمهسى يولوندا مانئە چئورىلىرىدىلر. بو پرينسىپ سىز و مقصدىسىز دستەلر خالقى چاشدیريردى. آداملار هانسى طرفە مئيل گوسترمەبى، هانسى دستە يە قوشولماغانى آيىرد ائله بىلمىرىدىلر» (٢٧٠، ص. ١٢٧). دئمەللى، آذربايجان خالقىنىن آجىنا جاقلى وضعىيتنىن سببلىرىندەن بىرى ده موختليف قروپلارىن باشىندا دوران ايمكانلى شخصلىرىن اوز خىيرلىرى اوچون چالىشماسىندا ايدى. مممەدلىي صفوتوت «ائىلەرم» آدلۇ قىزلىنە اورك آغريسىي ايلە يازىردى:

گورمورم بىر كىس وطن چون آغلابىا، قىمگىن اولا،
كۈنلۈمۈ بويلاه قىم ايلە زار-سو ناشاد ائىلەرم.
هر گلن بىر نوع ايلە ويران ائدر بىر اولكەنى،
بىر حيا ائتمىز، دئيز: من مولكۇ آباد ائىلەرم

.(١٤٤)

علوم اولدوغو كىمى، ١٩٤٣-جو ايلده اينگىلىسلىرىن و بعضى يئرلى مورتاجئۇ قووهەلىرىن كومەبى نتىجە سيندە دئموكراتىك حرکاتى ياتىرىماق مقصدى يە سئىيد ضىيا ايرانا گىتىرىلىمىشدى. دئموكراتىك مطبوعات درحال اونون خابىن و ايکى اوزلۇ اولدوغۇنو ايفشا ائدن يازىلار درج ائتدى. «آذربايجان» قىزىتى يازىردى: «قاپاclar و حال-حاضىردا مىللەtin مالىنى، جانىنى حراجا قويىماغا مشغول اولان (سئىيد ضىياالدین) و اونون ھەقاتارى كىملەردى؟

سیاست صحنه‌سینه آتیلیب آدی چکیلن بو قوجا شیطان سیاسی و ایجتماعی جینایت‌لری گوز قاباغیندا اولا-اولا نه اوچون يالانچى وطن پرور پهليوانلار طرفيندن نظره آلينىب قالانلى خيانىت له بىزەنمىش ياخاسى عدالتىن اليه و ئۈرۈمىرى؟» (۱، ۵۰، ۱۳۲۴). دوورون قاباقجىل فيكىرلى، اولكە حياتىنىن طائع يوكلو مسلەلریندە فعال ايشتيراك ائتمەيە چالىشان دئموكرات شاعيرلر دە همین مسلەلەيە درحال اوز موناسىبىت‌لرینى بىلدىرىدىلر. مير مئھدى ائتمىاد، جعفر كاشيف و باشقىلارى اوز اثرلریندە خالقى آييق اولماغا، دوشمنىن حىلەلرینه اويماماغا چاغىرىرىدىلار. جعفر كاشيف «ال چكىن» شعرىنده يازىردى:

سوپىلە يىن سئىيد خىابىن دىيشىسىن جامەسىن،
دست-ى اىستېيدادى دە اويناتىمسىن چوخ خامەسىن،
ھىزە-سو ھەذىيان ايلە دولدورماسىن روزنامەسىن.
اولى دونۇز بىز مىلتە تارىخ-ى دوشمن، ال چكىن!
اىندىنېز زەمتكىشە دونىانى زىندا، ال چكىن!

(۴۷، ص. ۹۳).

شاعير مير مئھدى ائتمىاد ايسە «سئىيد خىابىيا» شئعرىنده گوستىرىدى كى، ايرتىجا قووه‌لرى نه قدر چالىشىلار دا خالقى توتىدوغۇ يولدان دوندەرە بىلەمەيە جىڭلەر. خالق آرتىق دوستو و دوشمنىنى ياخشى تانىسىر:

بىلەمەر بو يالان سوزلرینە خالقىمىز اويماز،
گىتىسىن اوزۇنۇن طاييفا-تىفاقيقىن الە سالسىن.
بو آنلامازىن ماسكىينى عالم تانىسىيدىر،
ايستر اوزە ماسكىين ائلە سالسىن، بئلە سالسىن

(٤٢، ص. ٥٧).

١٩٤٦-١٩٤٦-جى ايللرده يارانان پوئزىيا فارس شووينىستلىرىنە قارشى خالقىن اوزون ايللر بوبىو آپاردىغى ايجيتىماعى-سيياسى موباريزەنин بىدېمى عكس- صداسى ايدى، «خالقىن سىياسى»، ايجيتىماعى موباريزەسىنە تارىخدە مىثلى گورونىمەيش درجهدە ياخىنلاشدىغىنidan اوңدا موباريز بىر روح دوغورموشدور» (٨٢). ١٤٦). اگر دئموكراتىك مطبوعات «تەھران بىزى ايفلیچ و موعطل ائتمىشدىر. گوز آچماغا يول وئرمىر، خىردا بىر اىش گورمك اىسترسك نفسىمىزى كىسر، ال- قولومۇزو باغلايىر... اوغرولار، دوولت پولۇنو منىمسەينلر باشىمىزا حاكمى كىليلپ ھر قىدمەدە قارشىمىزا انگل چىخارىرلار» (٣٠٠، ص. ١٢٧) - يازاراق خالقى اوز دوشمنىنى تانيماغا چاغىرىرىدىسا، شاعير مىر مئھدى ائتمىماد ايسە «ئىلەيىب بو قوزو مىلىت سنە، تقصىرى نەدىر؟» آدلۇ شئعرىندە تەھران ايرتىجاسىنَا اوزۇنۇ تو تاراق دئىيردى:

سنى آواره قوريان قورخولۇ تەھران اوزۇدور،
داغىدىب اولكەلرى، ايندى نىامتىدە قالىب.

ئىلەيىب بو قوزو مىلىت سنە، تقصىرى نەدىر
كى، حقوقۇندان اوزاق بىر بىلە موددتە قالىب؟

(٤٢، ص. ٦٧).

١٩٤٦-جى ايللر گۈنئى آذربايجانىن حىاتىندا ائله بىر دوور ايدى كى، وطنىن طالىعى خالقىن بوتون طبقةلىرىنین بىرلىشكەرك ايرتىجايىا قارشى موباريزە آپارماسىندان آسىلى ايدى. مىرزە اىبراهىمۇوون «سحر آچىلاجاق» مقالەسىنەدا اوخويوروق: «صىنفى وضعىتىن آسىلى اولماياراق بوتون ناموسلو آذربايجان اوغول و قىزلارى آزادلىق و قورتولوشون آتىقاچ اىتتىفاق و مىللەي بىرلىكىدە اولدوغۇن درك ائدىرلر» (٨٦ ص. ١٦). تدقىق اولونان دوورون پوئىياسىندا اھالىنин آىرى-آىرى

طبقه‌لرینین ایتیفاقي نین اهمييتىندن بحث ائدن اثرلره سیخ-سیخ راست گلمك مومنکوندور. علی فيطرتىن «ایتیحاد»، موظففر ديرفشي نين «بېرىلىك»، «اەل گوجو، سئل گوجو»، علی اکبر دئھخودانىن «فقر هوممتى» و ساييره اثرلرى خالق كوتلەرىنى دوشمنه قارشى واحد جهتدن موباريذه آپارماغا چاغىرييردى. شاعير علی فيطرتىن فيكرينجه، مملكتىن آبادىلغى، ميللتىن آزادلىغى يالىز ایتیحاد نىيجهسىنده مومنکوندور. بو يولدا بوتون وطن اوولادلارى - ضىيالى، فهله، كندلى، تاجير و باشقالارى ال-اله وئریب، لازيم گلرسە، كفن ده گئىرک، ميللت خايىنلىرى ايله آخرادك ووروشمالىيدىرلار:

ایتیحاد ايله اولور ميللت هميشە كامران،
ایتیحاد ائيله كى، اولسون عىزز-و شانىن جاويدان،
پاك آدین دىللرده قالسىن تا نه قىدرى وار جاهان،
ذىكر-ى خىير ايله هميشە نام-ى نىكىن ياد اولور
(۶۴).

على اکبر دئھخودا «فقر هوممتى» اثريندە اهالى نين يوخسوللوق اىچەرىيسيندە ياشاماسى سببىنه اىشارە ائدهرك، چىخىش يولۇنۇ بېرىلىكىدە، ایتیفاقدا گوروردو:

كاسىيىن دردىنه قالماز وارلىلار،
گورموشم يوز دفعە، چوخ تجروبه م وار.
آچاردىر بويىشە فقر هوممتى،
بۇنۇنلا آختاردىم من سعادتى
(۵۱).

موظغفر ديرفشي ده «بېرلىك» شعريينده ميللتىن سعادتىنى اونون بېرلىسىندە گوروردو. اونون فيكرينجه، «ظولم، سitem مولكونو» آنجاق ايتنىفاق نتىجەسىندە محو ائلهمك مومكوندور. يالىز بېرلىسىن قودرتى سايىھىسىندە دوشمنى مغلوب، ائللىرى مسعود ائتمك اوЛАر. محض او زامان اونون قارشىسىندا هئچ بير ايرتىجا تاب گتىرە بىلمىز:

بېرلىكىدى قويان ظولم-و سitem مولكونو ويران،
بېرلىكىدى وئرن دهردە آزادلىغا ايمكان.
بېرلىكىدى بوتون اولكەلرین دردine درمان،
اونلا قويور هر اولكە باشا تاج-سى شرافت

(٥٢)

كوتلهلرین سىياسى شوعورو نون ضعيفلىيى، اكىر اينسانلارин يالىز گوندەلەك ائحتىاجلارى ايله ياشاياراق اولكە حياتىنداكى حادىشلەر قىئىرى فعال، ياخود بىگانه موناسىبىت بىسلەمەلرى، ضىيالى طبىقەسى ايله اهالى آراسىندا يارانان اوچوروم موترققى فيكىرىلى سىياسى خادىملىرى همىشە دوشوندورموشىدور. سئىيد جعفر پىشىورى «تىرىز سفرى نىن يول قىيىدىلرinden» آدلۇ مقالەسىنده يازىرىدى: «بىز رەھىرىسىي ايددىعا سىندا اولدوغۇمۇز جمعىيت و آداملارلا قاينايىپ-قارىشمالى، اونلارين خوشبختلىيى و محرىمەتلىينه شرىك اولمالىسىق» (١٢٧، ص. ٢٤٦-٢٤٧). البتته، بو طالع يوكلو مسلە شاعيرلرى ده دوشوندوروردو. رضا شاه رئىشىمەنдин سونرا گونئى آذربايجان پۇئىياسىندا تأخىيرەسالىيماز مسلەلردىن بىرى ده خالق حياتى نىن بدېرى بويالارلا عكس اتىدىرىلەمىسى، موجود شرایيطةه اهالى نىن قارشىلاشدىيى پروبلئەن سىبلىرىنин آچىقلانماسى و رئال وضعىتىدە اونا دوزگون چىخىش يولونون گوسترىلەمىسى ايدى. چونكۇ ايجتىماعى-سىياسى حياتى نىن اىستەنيلەن

ساحه‌سینده اهالی نین وضعیتی قناعت‌بخش دئیلیدی. میرزه ایبراهیموف «حیات و ادبیات» کیتابیندا بئله بیر شرایبیطده قارشیدا دوران وظیفه‌لردن دانیشیردی. او یازیردی: «حاضیردا جنوبی آذربایجاندا یارانان ادبیاتین اساس قایه‌سی خالق خیدمت ائتمک، وطنین خوشبخت‌لیک و سعادتی یولوندا چالیشماق، وطن پرورلیک روحونو گوج‌لندیرمک، خالق و وطنین قیبدی ایله یاشایان ایدراکلی وطنداشلار یئتیشیدیرمکدیر» (۶۶، ص. ۸۷). شاعیرلرین اکثریتی نین (میر مئهدی انتیماد، علی فیضت، هیلال ناصیری، موظفر دیرفسی، یحیا شیدا و باشقalarی) یارادیجیلیغیندا خالق، میللت مopoulosونا گئنیش یئر و تریلمه‌سی بو جهت‌دن تصادوفی دئیلیدی. اونلارین اثرلرینی بیرلشدیرن عومومی بیر جهت واردی: خالقا کومک ائتمک، اونون ائحتیاج‌لارینین آرادان قالدیریلماسی اوغروندا چارپیشماق هر بیر وطنداشین عومده بورجودور. میر مئهدی انتیماد «قالماز» قرلینده یازیردی:

الیندان توت بو خالقین، گور نه‌دیر دردی، علاج ائله،
آدى اینسان اولان اوز کوتله‌سیندان بی خبر قالماز.
باجار دیچجا ائله بو اولکه‌ده اوز خالقینا خیدمت،
حقیقت قارشی‌سیندا چون بو خیدمت بی شمر قالماز

(۵۵)

میللى حوكمه قدرکى دوور گونئی آذربایجان پوزنی‌سیندا بو موضوعونو احاطه ائدن شئعیرلرده بیز تئز-تئز خالقین ناراضیلیغینی ایفاده ائدن اثرلرله راستلاشیریق. بو ناراضیلیق نه‌دن دوغموشدو؟ خاطیرلاداق کی، رضا شاه رئیمی اوکه‌نى، خوصوصن آذربایجانی برباد گونه قویموش، خالقین یاشاییش سوییه‌سینى دوزولمز بیر حالا سالمیشدی. رضا شاه حاکمیت‌دن گئندن‌دن سونرا دا اولکه‌ده کوهنه ایداره‌چیلیک سیستئمی قالیردی: هر آدیدما مأمورلارین اوزباشینالیغی،

روشوت خورلوغو ايله قارشىلاشماق مومكون ايدي. اوز حاققينى طلب ائدن كندىلىنى ان آغىر فيزىكى ايشكىنجەلر گۈزله ييردى. بوتون بونلارдан حوكومت ايدارەلرینە شىكايىت ائتمك ده اهالىيە «باما» باشا گلىرىدى. خالق دوولت ايدارەلرینە فارس مامورلارينىن سوروندورمهچىلىيىندن، روшوت خورلوغوندان، تحقىيرآميز موناسىبىتلرینەن جانا دوييموشدو. او دور كى، شاعيرلرين يازادىجىلىغىندا مظلوملارا طرفدار دورماق، اونلارين يوخسوللوق اىچىنده ياشامالارينا، آغىر معىشت شراييطلرینە بىگانه قالماماق، حوقوقلارينى مودافعه ائتمك كىمى هومنىست موناسىبىتلر دىققىتى داها چوخ چكىر. بولبول ايمىضاسى ايله يازىلمىش «اهر شهرى نىن تازە منظرەسى» آدلۇ شىعىردى او خوبىرۇق:

آزادلىق اوچون كىنلىكى ڭۈرۈق ئىلدەرسە
او زېكىرىنى بىر مەقصد اوچون سوق ئىلدەرسە
خايىنلىيىزى بويىنۇزا گۈرۈق ئىلدەرسە
آل روشنوتى، وور شىلالاغى قوپسۇن درى دەرت،
طالع سەنە وئرمىش يېنى بىر دادلىغا فورىتى
. (٤٠)

بو جور آجىناجاقلى وضعىيت تكجه اھرە دېيىل، گونئى آذربايجان اراضى سىينىن باشقۇا شهرلىرىنە دە موجود ايدى.

شاعيرلر اوز اثرلىرىنە جمعىيتىدە كى تصادلارى، عىيىبه جىرىكىلرى تنقىد ائدير، خالقىن دوزولمۇز وضعىيتىدە ياشاماسىينىن سېبلىرىنى آچىب گۆستەرىدىلر. محمد بىرىيا شخصى موشاهىدەلرى اساسىيندا يازدىغى « حاجى و حاممال» (٣٣) شىعرىنە زىحمتى موقابىلىنىدە بىر قىران علاوه اىستەن حاممالىن اوستونە آزان چاغىران حاجىنى يىفشا ائديردى. او حاجىنى كى، گىچەلر اوغلۇ مئھمان خانالاردا ئىش-عيشتىدە

اونلارلا تومن خرجله يير. شاعير اولکهده فابريكا و زاودلارين اولماماسينى يوخسوللوغون سببى كيمى گوستيرir. حاممالين ديلى ايله دئير:

كارخانا يوخداور اولكىدە، آى حاجى، قالميشام بىكار،
باشى باللى يوخسولام، قملره اولموشام دوچار.
سن منه بىر تر حوم ايت، اون شاهى وئر، چىخيم گىلدىم،
آخشام اولونجا چىخمايىب قارشىما ياخشى بىر شىكار
. (۳۳)

حتتا آزانىن بىلە حاممالا يازىغى گلىر و اونو حبس ائلەمیر. ياخود مىرزە قمىش تخللوصلو موڭلىف «آى ايستى لبودو» اثرىنە يوخسوللارين حالينا قالمايان، آج گوز، طاماحكار تاجىرلىرى تنقىد ائدهرك يازىر:

بىلەم نىيە تاجىر يادا سالمىر فوقرانى؟
دونيا بىلەدى، گىردىشى دووران ائلە بودو!
گل ايستى لبودو
گر يوخداو كومور خاكى كاسىپلاردا، دارىخما،
تاجىر كىشى، سن دوولتى يېغ، لوتلرە باخما.
بىچارە كاسىپ اولسە دە، سن قلىبىنى سىيخما
اطرافى نىن رسمى بىلە، عىشۇرەسى بودو.
آى ايستى لبودو

. (۱، ن. ۱۶، ۱۳۲۰).

فاجىعه اوندا ايدى كى، يوخسوللارا سويوق قانلى موناسىبىت بىلەين بو قلبىز اينسانلار اوولادلارينى دا اوزلرى كيمى طوفىيلى، مىلتى حالينا لاقيىد تربىيە ائدىر،

اونلارى ايجيتىماعى حياتدا يارانمىش موترققى دىيшиكلىكىلردن او زاقلاشدىرماغا چالىشىرىدىلار. عمومىتى لە، خالقىن طالعىنە، جمعىتە بىگانە ياناشان اينسانلار ھىميشە موجود اولموشلار. واختى يلا شئىخ محمد خىيانى چىخىش لارىندان بىرىنده دئمىشىدىر: «ايچيتىماعى و سىياسى حياتلا علاقەسى اولمايان آداملار اولو كىمى دىرلر. حيات اونلارдан اوز چئورىمىش و قاچمىشىدىر» (١٤، ن. ٤، ١٩٤٥، ص. ١٩). بىلە ھەل-ى كىيف، بىۋەج آداملار شاعيرلەرن تىقىد ھەفىنە چئورىلىمېشىدى. محمد بىرىيانىن «آتا و اوغول» شئرىينىن وئردىيىمىز آشاغىداكى پارچا بو جەتىن ماراقلى دىر:

اوغول دئىير:

آلماشام آذربايچانىن رسملىرى روزنامەسىن
بىسله يېير اوز باغىندا بو مىلىتىن شامامەسىن.
آى آتا، گور نەھر يازىر، تىقىد ائدىر قۇنىلىرى
شرح وئرىيەدى يوخسولۇن كوهنه ياماڭلى جامەسىن.

آتا دئىير:

آى بالا، خالقا باخما سن، سالما منى ملامته،
پىس گورونور ايشىن سونۇ، دوشىمە گىلن خىلاتە.
دۇوران اولار عوض، بو گون بىر يوخو تك كىچىر گىلدر،
اوندا جاوابى كىيم وئرر محكىمە-يى رىزالتە
. (٣٤)

گۈنئى آذربايچان شاعيرلرى نەينكى اطرافداكى چاتىشمازلىقلارى تىقىد
آتشىنە توپور، ھەم دە بىلە وضعىتى يارادانلارا قارشى آچىق موباريزە آپارىرىدىلار.

میللى حکومته قدرکى پۇئزىيادا شاعيرلرین موجوود ايداره اوصولونو، دولت مأمورلارینىن اوزباشىنالىغىنى، اونلارین اهالى ايله وحشىچەسىنە رفتارىنى ساتىرىك بىر دىللە اىفشا ائتمەلرینى گوروروک. قىيد ائدك كى، خالقىن حقوقونون پوزولماسىنىن، اونون پيس شراييسطە، ائتحىاج اىچىنده ياشاماسىنىن اساس سېبلىرىندن بىرى دە «مېلىت وکىلى» آدىنى داشىيان اوزدن ايراق عونصورلىن اهالىيە اولان نهائىكى لاقىيد، حتتا يئرى گلدىكده دوشمن موناسىبلىرى ايدى. سئىيد جعفر پىشەورى نىطقلىرىندن بىرىندە دئمىشىدى: «اکثرىيت وکيلرىن خاييانانه ايدامى بىزى اوز قانون-ى اساسىمىزى حىفظ ائتمەدن منع ائدە بىلمىز. اونلار كى، مشروعىيەتى تعطىل ائتمك فيكىرنىدەدىرلر، وطنە، مېلىتلە نىسبەت خايىندىرلر. مېلىت اوزو-اوز قانون-ى اساسىنى حىفظ ائتمەيە مجبور قالىب و بونا گورە دە بىز اوز پارلەمان وکيلرىمېزى سئچەجەبىك» (۱۲۷، ص. ۳۳۰-۳۳۱). «آذربايجان» قزئىنەد «شىطان» ايمضاسى ايله وئريلميش شئىعرىدە موڭلەيف اونلارين خالقىن مالىنى، ثروتىنى سويماغىنى، مجلسىدە پاسسيو اوتورمالارىنى، تەھران حوكومتىنىن اىستەيىنه مووافقى اولاراق سەنلەرى گوزوباغلى ايمضا ائتمەلرینى، اهالىنىن دوزولمز حىات شراييسطەنىن قىىمن يونگوللەشدىرىلەسى اوچون بئله تدىير گورمەمهلىرىنى و هر آندا اوز منفعتلىرىنى گوددوكلىرىنى اىفشا ائدىر. آشاغىدا وئردىيىمېز پارچالار بو باخىمدان دىققىتى جلب ائدىر:

آدىنىزى قويىدۇز وکيل-ى خەيىرخاھ-ى مملکەت،
ائىلەدىز تصویب ھەمەرى بىلۇن-ى مشورىت...
قارىت-و تاراجالىن اوول سىز آچدىز مېلىتلە،
بىنوا مخلۇقو ائى تاراج ائىنلەر ال چكىن

گونئى آذربایجان پۇئزىياسىندا خالقىن ثروتىنى قارت اىدىن موقته خورلارىن، اوونون زحمتىنى لايىقىنجه قىيمىتلەنديرمهين مولكەدارلارين اولكەدە گئىشلەن دئمۇكراپىك حركاتدان ناراحات اولملارى دا ساتىرىك بىر دىللە يېشىلا اولۇنمۇشلۇر. خوصوصىن، يېنى ايجتىماعى-سىياسى شىراپىطە زحمتكىش كوتلەرلەن اوول-آخىرىر آبىلاراق اوز حوقوقلارىنى طلب ائدەجىكلىرى اونلارى قورخوييا سالىرىدى. محمد بىرىيما يازىردى:

اونلار، بىلىرم، وار-يۇخوما داش آتاباجاقلار،
ھىم-جىم دېيىب، آخىردا مىنېب يوک چاتاباجاقدىر،
مئىيانا توکوب سوندا پالازسىز ساتاباجاقدىر،
ايىتى آشىما بوردا سوپىق سو قاتاباجاقدىر.
واه-واه، داها بور كىندلى دېيىل، بىر دنه لۇودور،
دېھقان دئمە، ائى خان، ائلە بىل اوددور، آلۇودور
. ن. (١٩٤١، ٤١).

شاعىرلەن ياردىجىلىغىندا خالقى جەلتە ساخالىيان، جوربەجور يالان وعدەلرلە ثروت توپلايان زاهىدلەرن، ايكى اوزلۇ روحانىلىرىن تىقىدى دە موھوم يېرى توپلايدۇ. اىبراهىم ذاكىر اثرلىرىنندىن بىرىنندە دېيىردى:

زاھىد، منه آز و عەدە و ئەرىن جىنتت-سى رىپىصوان،
جىنتەدە اگر وارسا گۈزىل حورى-و قىلىمان،
وئردىم سەنە اول جىنتى، ال چىك بور جاھاندان،
گىشت اورعا او تۇر، قصرىن اولا لولۇ-بى مرجان
. (٤٢، ص. ٤٠).

شاعیر تکجه زاهیدین يالان وعده‌لرینى ايغشا ائتمكىله كىفaiتلىنىمەيىب، فىرىيلداقچى روحانى لرین يېرى دوشدوڭدە قىدار اولمالارينى، رعىيەتى فىزىيكتى ايشگەنچەلر وئرمەيىنى، سونرا ايسە دىندىن-ايماندان دانىشماغانىنى اونلارين اوزونە چىپپىردى:

باغانلا تدىريرسان، ووردورورسان رعىيەت شاللاق،
آرواد-اوشاغى گىئىن ئاڭدىر نالە-سو افغان.

بو ظولمو ئاڭرسىن يەنە دە اىسلام اوپورسان،
حاق سوز دئىيرم، تئز وئرىرسىن كوفرومه فرمان

(٤٢)، ص. (٤٠).

مولالىيف اينانىرى كى، اوول-آخر بىلە زاهىدلر اوز جزالارينا چاتا جاقلار. او دور
كى، او زونو اونلارا تو توب دئىير:

بسابىر داخى، عالم اويانىب، سوپىلەمە هەذىيان،
حاق اھلى آچىب گۈز، تو تاجاقدىر بوغازىندا.

(٤٢)، ص. (٤٠).

١٩٤٦-١٩٤٧-جى ايللرده آذربايجانين اينكىشافينا، خالقىن ترققى ائتمەسىنە ماڭىع اولان عامىللردن بىرى دە كور-كورانە تقلىيدچىلىك ايدى. خاطىرلا داق كى، رضا شاه حاكىمييتدە اولاركىن، يېرىلى شرایيطى نظرە آلمادان آوروپا اولكەلرینىن ايدارەچىلىك و اىقتىصادى مئودلارينى ايراندا تطبق ائتمىشدى. سىيىد جعفر پىشەورى نىن «نەدىن يازاجاغىق» آدلۇ مقالەسىنە او خوييوروق: «ايش باشىنا گلمىش دىكتاتور چوروموش اوصولى ايدارەنин شىكىست پايمەرى او زەرىنندە ظاھيرىن خوشاكلىم، لاكىن باطىنندە تام معناسى ايلە قورۇ بوروكراتىك و پوليسجه سىنە

دوزه‌لديلميش آريستوکراتيك ساريي بريا ائتدى. او، ظاهيرده آوروبا مدنىيتنى تقلىيد ائدەرك وئرگى لرى آرتيرماغا، دېدېللى ايدارەلر ياراتماغا، سايسيز-حئسابسиз يوكسک روتىبەلى مامورلار دوزەلتەمە يە باشلادى» (١٢٧، ص. ٢٣٨). رضا شاه حاكمىيەتىن گىتدىكىن سونرا دا بو گۈزوباغلى تقلىيدچىلىك تئەران حۆكمىتىنин جانىندان چىخىمامىشدى. تأسوف كى، بو جەت اوزدىن ايراق ضىيالىلار واسىطەسىلە هر اونايللىك دە، هر قرينه دە بىر خستەلىك كىمى اوتكەن ئەھالى سينە يايىلاراق اونون حقيقى اينكىشاپينا مانع اولموشدور. او دور كى، آوروبا خالقلارىنى، خوصوصن آلمانلارى تقلىيد ائدن حاكم دايىرەلرى گونئى آذربايجان شاعيرلىرىنин اساس تنقىيد ھدفى ايدى. بو ساحده خوصوصن «حدداد» تخللوصلۇ على اكابر پاكزادىن اثرلىرى («آخ نئيلە بىم»، «بودور تمددون اگر»، «اولار» و سايير) ديققىتى جلب ائدىر. شاعيرين فيكىرنىجە، اينسانىن دوشونجهسى، دونياگوروشو ايرەلى گىتىمەلidiir، ظاهيرى يوخ:

قارغا اىستىر يېرىيە قاز كىمى، آممە كى يازىقى،
يېرىيەنمىر، آتىلىر، ياخشى قاچانمىر يئنە دە.

گۈنە بىر مود دىيىشىر، او زگە يە تقلىيد ائله بىر،
اىستىر آلمانلى اولار، لىك اولانمىر يئنە دە.

فيكىرى لا زىمادى دىيىشمك، نە ليياسى، نە دىلى،
كىچ گىڭىر قاھىلەننiz، يولدا دايانمىر يئنە دە

(٤٢، ص. ٩١).

باشققا اوتكەلرىن خالقلارىنinin ترقىيىسىنى گورن على اكابر پاكزاد تأسوفلە

يازىردى:

خاب-سى قىلتادە ياتان مىللت اويانمىر يئنە دە،

اوجا یئردن بیخیلیب، سانکی دورانمیر ینه ده.

خامی زنجیر-سی اسارتان او زون ائتالی خیلاص.

.(۴۲، ص. ۹۰-۹۱).

شاعیر هموطن لرینین آغیر یاشاییشینی، کسکین سوسيال فرقی، اوسته‌لیک کندرلده اهالی نین جهالت ایچیندہ عومور سورمه‌سینی، شهرلرده کوبار طبقه‌لرین جوربه‌جور ادارالا اوزلرینی اجنبي‌لره او خشات‌ماسینی خالقین فاجیعه‌سی کیمی قیمت‌لندیرir. اينسانلارین داخلین جیلزلاشماسیندان نارات اولان مؤلیف اونلارین مواعاصیر حیاتینی «بربریت» دورو رو ايله موقاییسه ائده‌رك يازیز:

خوشنا او گونلره، ساقی کی، بربریت /يدی،

او بربریته قوریان او لوم کی، نعمت /يدی...

نه اوندا پوللولارین فيکری قتل - وقارت /يدی،

نه اوندا هر دله‌دوز صاحبیان سی ثروت /يدی،

نه خاق بیر-بیرینه اوندا بی علاقه /يدی،

نه روزیگارین ایشی بیزله‌ره اذیت /يدی

.(۴۲، ص. ۹۴-۹۵).

طبعی کی، شاعیر هموطن لری اوچون «بربریت» دورو رو نو آرزو ائله‌میر. مؤلیفین فيکرینجه، ظاهرين آوروبا مدنیتی پرده‌سی آلتیندا خالقین ثروتی نین قارت ائدیلمه‌سینه، يترلرده حوكومت مأمورلارینین سویغونچولوغونا، اهالی ايله وحشیجه‌سینه رفتارينا دایاق دوران بیر ایداره‌چیلیک سیستئمی ايله بربریت دورو آراسیندا ماھیت‌جه بیر او قدر ده فرق یوخدور.

رنگارنگ حیاتی موضولا لارلا زنگین اولان ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جی ايلر گونئی آذربایجان پوزیپاسیندا او ز عکسینی تاپمیش مسله‌لردن بیری ده ایکی یه بولونموش

خالقين آيريليق حسرتى ايدي. ظاهيرن آراز چايى ايله ايکى يه بولونموش آذربايجان خالقى نين هر بير اوولادى نين قلىيندە بو حسرت درين يئر سالمىش و نسيلدن-نسيلە كچميشدير. على اكىر صيانىن «كوشگو بالابان» آدلى يازيسىندا اوخويوروق: «... تبريز اهالىسى اوز عزيز و سئويملى وطنداشلارينين آيريلىغىندان قىمكىن و موتائىثير اولوب، اوركلىرىنин علاقە و محبىتىنى بىر چوخ حركتلر و نومايشلر واسىطەسىيلە گوستريدىلر. حتتا بو حىس اونلارين اويناماقلارىندا دا بىر درين ايز بوراخمىشدى. بو اوركىن اولان تائىرين نتيجهسىنده خالق بىر جور اوپيون ايجاد ائتدى كى، آدىنا «كوشگو بالابان» دئىيردىلر» (١٠، ن. ٣، ١٩٤٦، ص. ٣٣). شيفاهى پۈئىيادا اولان هيجران نوتلارى عئىنى زاماندا يازىلى ادبىياتدا دا اوز عكسىنى تاپمىشدير. بو باخىمدان هىلال ناصيرى نين خالق اوپيون نعىمەسىنندن اىستىفادە ئىدەرك يازدىغى عئىنى آدلى شعرى ماراقلىدىر. اثر باشدان-باشا ايکى يه بولونموش خالقين آيريلىغى، آنا-بala، قارداش، باجى حسرتى اوزهرينىدە قورو لموشدور.

آنا چىغىريرىز: «واى، بالام هانى؟»

بلا چىغىريرىز: «واى، آنام هانى؟»

مهلىرى قويىدون سن هر ايكى جانى!

كوشگو بالابان آرازا باخشار،

آرازىن سوپۇر گۈزىردىن آخار

.(١١٧)

شاعير او تايدان اولان هموطن لرى ايله گوروشىمەسىنندن روحلاتاراق

سئوينجىنى بىلە اىفادە ائدىر:

ايلىرى دولاندى، آغلاركىن ياتدىق،

طلائع اوینادی، بیر-بیرین تاپدیق،
بیر اورک، بیر قان بیر یئره چاتدیق.
محبیت گوزو بیر یئره باخار،
آرازین سویو گوزلردن آخار

(۱۱۷).

عومومیتله، تدقیقاتا جلب اولونموش شاعیرلرین اثرلرینده ائل-اویا، قوهوم-قارداش نیسگیلینه تئز-تئز راست گلمک مومکوندور. بئله لیکله ده، میللى-دئمکراتیک حركات ایللرینده گونئی آذربایجان پوئزیاسیندا آیریلیق حستى وطن موضوسو ايله یاناشی خوصوصى یئر توتور. اکثریتى آرازا موراجیعتله يازیلمیش شاعیرلرده بیر خالقین ایکى یئره پارچالانماسیندا سانكى بو چاي گوناهکاردىر. اصلیندە ايسه باعیشکارلار، يعنى طاماحکار روسيا و ایران حاکیم داییرەلرینى، اونلارین یئرلرده اولان ال آلتیلارینى ياخشى تانیيان شاعیرلر بئله خیطابدان بیر ادبى پریوم کىمى ایستیفادە ائتمیش و خالقین ایللر بويو دانیشدیغى، نسیلدەن نسلە كىچن حستى پوئزیانىن دىلى ايله ایفادە ائتمەيە موففق اولموشلار. بالاش آذراوغلو آرازا موراجیعتله يازىرىدى:

دئلەين مى: آسى آراز، بیر دوشۇن سن ده.
بىزىم بىئەللەرە ياخىسان، ياغى؟
آنا بىر دومۇزۇن داشى، تورپاغى
سەنین سولارىن لە بىرلۈنۈمۈش ایکى.

دئلەين مى ائەللەرین اورەيىنەكى
او آھلار، آمانلار بىر داخا دونموش،

آخان گوزر ياشلارى ايرماغا دونموش.

ائللرین اورهىي دردىلىرىن ھله

.(١٥، ص. ٨٤).

ايکينجي دوپا موحارىبەسىنин ايلك گونلرىندن دوپا خالقلارىنى و مدنىيتنى تهلوکە آلتىندا قويان فاشيزىمە نىفرت پۇئىيادا باشلىجا يئر توپوردو. البتىه، بو تصادوفى دېيىلدى. ھله موحارىبەنىن ايلك واختلارىندان شاعيرلر «ضىيىدە فاشىست»، «ادبىيات صحىفەسى» كىمى ورقىلدە فاشيزىمە قارشى موبارىزە يە قوشولموشدار (٨٢، ص. ١٤٦). اونلار باشا دوشوردولر كى، فارس شووينىستلرى آلمان فاشىستلرى ايله بىرلەشرلىرسە، خالقىن وضعىتى داها دا آغىرلاشاجاقدىر. دئمەللى، «... جنوبى آذربايچان خالقىنىن بىر موبارىزە يە فعال صورتىدە قوشولماسى... ایران مورتجئە لرىنە حىدىنى بىلدىرەرك، اوز ائويينين آغاسى اولماق اوچون ايدى» (٨٢، ص. ١٤٧). بىر طرفدن رضا شاهين فاشىستپرست سىياستى، سونرا ايسە آذربايچان خالقينا موناسىبىتىدە و خاريجى سىياستىدە آتاسىنidan بىر او قدر دە فرقىنەمەين محمدمىضرانىن موقۇنى، دىگر طرفدن سووپەت حربى حىصىصەلرىنىن تۈركىيەنەن گلەميش ضىيالىلارين گونئى آذربايچانداكى مىللە مطبوعاتى بىرپا ائتمك، يئرلى اھالىنى ارزاق و ضرورى ماللارلا تجهيز ائتمەلرى و حياتا كېچىرىدىكلىرى دىگر تىدىپەر خالقىن فاشيزىمە نىفترىتىن گىتدىكجە آرتىرىردى. «اونا گورە بوتون موتترققى شاعيرلر ھم جىددى، ھم دە ساتىريك قىلمە فاشيزىمە قارشى بارىشماز موبارىزە روحۇ ايلە يازىپ-ياراتىرىدىلار» (١١٢، ص. ٧٦). محمد بىرىيانىن («رويا»، «دولاشما»، «جللادد»، «ھيتىلرین بىتىن شىكايىتى»، «خانەسىن خراب ائديب چىرىخى زمانەھيتىلرین» و سايىرە)، مير مەھدى چاوشىنىن («منظوم حئكايە»، «ھيتىلرین نووھەسى» و سايىرە)، يحىا شىيدانىن («ھيتىلرین زبان حالى» و سايىرە)، جعفر كاشيفين («ھيتىلرین ائتعىرافى») ياراتىرىلىقلارىندا فاشيزىمەن تىقىدى خوصوصى يئر توپوردو. محمد بىرىيان صابىر

ساتیر اسیندان بهره‌لندرک بیز چوخ اثر لرینده فاشیز مین منفور سیما سینی و قارا مقصدلرینی ایفشا ائتمیش، اونون بشریت اوچون نه قدر تهلوکه‌لی اولدو غونو، اونون گئج-تئز اولومه محکوم اولدو غونو سویله‌بیردی. او، دویوش مئیدانیندا موققتی اوستونلوك‌لریندن «قدور روب» های-کوی سالان هیتلرچی‌لرین مغلوب اولا جاغینی، دونیا میلت‌لرینین موحاریبه‌دن قالیب چیخا جاغینی تبلیغ ائدیردی:

هیتلر:

گور دوم او طرفده سننه دیوان قورولوبادور،
انگین ازیلیب هئچ، هله بوینون وورولوبادور،
بورنون، قولاغین تیغ ایله دیدان وورولوبادور،
آغلا رسان آگر آغا، او تانما، گئنده گئیشلس،
تعییر ائله رویانی، داینما، گئنده گئیشلس.

گئیشلس:

من حاضیرام ائتمکله هر نوعع-سی خیدمت،
تعییرده فقط یو خادو الیم، ائتمه ملّممت،
وار قورخوسو اولسون بور یو خو عنین-سی حقیقت،
دوننده‌رمه آماند بیر هله‌لیک قلبیمی قانه،
تعییر ائدر آنجاق بله رویانی زمانه

.(۳۷)

بیلدیسیمیز کیمی، گونئی آذربایجاندا یارانمیش دئموکراتیک احوال-روحیه‌نین گوج‌لنمه‌سی، میللی-موختاریت حرکاتی آذربایجان دئموکرات فیرقه‌سینین یارانماسی ایله نتیجه‌لندی. بو فیرقه‌یه شاعیرلر ده داخیل اولدو. اونلار ایلک گوندن فیرقه‌نین «بیز

وار قووه‌میزله اوز ميللى وارلىغىمېزى اىپبات ائدىب وطنىمېزىن طالىع و موقىدرا٦تىنى اوز گوج و ايراده‌میزله تعىين ائتمەلىسىك» موراجىعتىنه اوز شىعىلرى ايله جاواب وئردىلر. مير مئھدى ائتعىماد «دوغما آذربايچان» شىعرىنده يازىزدى:

بوردوم، يووام، ائللر گۈزى، دوغما وطنىمسىن،
دونيا ھامىسى بىر طرفە، سىن دە منىمسىن.
ھەچ قوروھ جاھاندا آيىرانماز سىنى منان،
مومكۇن مو آيىرماق اولا بىر روحۇ بىلدەن؟
اوغلانلارىنىن فيكىرى، مرامى بودور آنجاق،
دايسىم ياشا ياخىز تىيمىز، ائى آنا تورپاق

.(٥٧، ص. ٤٢)

موباريز روحلو، آلولو وطنپور حكىمە بىللورى اوزونو ایران ايرتىجاسىنا توئاراق آذربايچانسىز ایرانىن ھەچ بىر معناسى اولمادىغىنى و اوز عومرونۇ سون نفسيىندەك دوغما تورپاغىن مودافىعەسىنە حىصر اىدەجە يىنى سوپىلە يېردى:

ئىليلەريك ایرانى بىز، گر آذربىستان اولماسا،
جان نە لازىمىدىر بىزە، آذىر گولوستان اولماسا؟!
يا چىخا بۇ جان بىلدەن، يا سعادتمند اولاق،
يوخىدور عومرە بىر ثمر، گر شانلى دووران اولماسا

.(٣١)

بو او دوور ايدى كى، آذربايچانىن موختليف يېرلىرىنده تەھران حوكومت نومايىندهلرى ايله دئموكراتىك قووه‌لر آراسىندا ضىددىيەت كىسکىنلىشىر و ایران ايرتىجاسى بو و يا دىگر شكىلە گونئى آذربايچان آزاد ياخاللارينا موختليف بەھانەلرلە

دیوان توتوردو. بله بیر شرایطده پوئییانین موباریز روحه دها دا قووتلنیردی.
«آذربایجان» فرئتی نین اگر بیر صحیفه سینده ایران ایرتیجاسینین وحشی لیکلرینی،
تئهران حوكومتی نین ایچ او زونو خالقا بیلدیرن یازیلار، اولدورلوموش و تائینماز حالا
سالینمیش گوناهسیز اینسانلارین شکیللری و تریلیردیسه، او بیری صحیفه سینده
شاعیرلرین دویوشکن روحلو، اودلو-آلولو شئیئرلری چاپ اولونوردو. سرابدان
فخرالدین نوری «موستبیدلره» آدلی اثرینده یازیردی:

اثلیم خندان، او زوم خندان، المدن نیفرتیم واردیر،
دو غولادوم او دلو بیر یوردادا، آلوودان شوهرتیم واردیر.
باسیب کسمه، و وروب قیرما، منی او لمکله قورخوتما
موقدس بیر ایش او غروندا او لرسم مینتیم واردیر
معلومات نادر سنه، جلالد، مرامین قاندیر، بو هناندیر
یونخدور ذرره جه با کیم سوزوم حاق قودرتیم واردیر
(۱۲۲).

بیر الده قلم توتان فدایی شاعیرلر عئینی زاماندا، او بیری الده سیلاحلا وطنین،
خالقین آزادیغی او غروندا سون داما قانینا قدر دوشمنله و ورو شاجاق ایگید قهرمانلار
ایدی. دئمه لی، او ایللرین پوئییاسی هم ده فدایی شاعیرلرین پوئییاسی ایدی. جعفر
خندانین «اوغور یولو» کیتابیندا او خویبوروق: «موعاصیر، گوزواچیق یازیچی، میللى
قورورو اولان صنعتکار خالقین موباریزه سینده ایشتیراک ائتمه يه بیلمیر. چونکو بو
mobarize‌نین قایه‌سی ایندی همیشه کیندن دها چوخ صنعتکارلارا آیدین اولدوغو
کیمی، بیلاواسیطه اونلارین ایشتیراکی ایله یاخیندان کومه‌یی ده قنید اندیلمه‌لیدیر.
مثلن، دونن کی شاعیرلردن فرقلى او لاراق بو گونکو شاعیر عئینی زاماندا فدایی،
سیاسی و یا ایجتماعی بیر خادیمدیر» (۸۲، ص. ۱۴۶). میر مئهدی ائتمیاد، ایبراهیم

ذاكير، يحيا شئيدا، جعفر كاشيف، محمد على فخر الدين محزون، موظف ديرفشي، قولوخان بورچالى، محمد على دوزدوزانى و باشقالارينين ياراديجيليعيندا وطن فدائي لريينين ترنومو گئيش يېر توتوردۇ.

آذريستان يوردونون بيز قهرمان اوولادىيىق،
بو موقادس مسكنين شيرى-ئى زيان اوولادىيىق

.(۲۳۹، ص. ۱۵)

- دئين يحيا شئيدا اينانيردى كى، اونون وطنينه پيس گۆزله باخانلار محو ائديله جىكدىر:

هركس اولسا رزمگاه-ئى جنگلە بىزىلە طرف،
بىلسىن او، ويران اولار يوردو، جانى اولار تالف

.(۲۳۹، ص. ۱۵)

بو باخيمدان آشيق حوشئين جاوانين «فدايى لره» قوشماسى دىققىتى جلب ائدير. تبريز اطرافيندا ايرتىجا قوشونلارينى مغلوب ائدن فدايى لرين قەرمانلىيغىنى آشيق بويوك بير ايلها ملا ترنوم ائديردى:

بىر سوراق گتىردى كۈنۈل ترلانى،
تبريزىن دوورەسىن آلدى فدايى.
سئل كىمى كىنالى لر كسىپ هر يانى،
شىر كىمى مئيدانا گىردى فدايى.
شاد اولدو وطنين اوغول، قىزلارى،
سوللۇ خايىز لرين قارا اوزلارى.
آچىلدى مىلتىن باغانى گوزلارى،

تاریخچه یادیگار قالدی فلایی

(۷۲).

بولود قاراچورلونون (سنهند) «فلایی لر مارشی» شعريينين هر ميصراسي فلایي لرين موقددس آرزو لاريني و پاك نيشت لرينى ايفاده ائدير. اثره اونلارين حقوقى طلب ائتمه سى و بو يولدا دونيانين ان شيرين نعمتى اولان جانلاريني بئله اسيزگەمه يە جكلرى ترنوم اولونور. عكس حالدا فلایي لر مظلوملارين اذىيت چكمه لرين، تعقىب لره معروض قالمالارينا دوزه بىلمە يە جكلر. گوز گوره-گوره بئله وضعىتىدە ياشاماق مومكۇن دئىيلدىر. يا وطنى آزاد ائتمەلى، يا اولمەلى! بودور اونلارين مرامي؟ ايستك و آرزو لارى!

حاق ايسته رم، حاق يولوندا جاندان كىچىمك روادىر،
 بو اولومانڭىرى دورماق مظلوملارا جىخادىر،
 سنگىزىرده قانا با تماماق دردىمىزە شفاذىر،
 قوى من اولوم، عىبرت اولسۇن بىزىن سۇنرا هەر گلن،
 چون آزادلىق ايسته يىرم، بىر دە آزاد بىر وطن

(۹۴).

فلایي شاعيرلرين پۈزىياسىندا ھم دە مشروطه دوورنون آزادىخالارينين گۆستىرىدىكلىرى شوجاعتلىر خاطيرلانيدى. بو تصادوفى دئىيلدى. قىيد ائتدىيىمىز كىيمى، خالقىن مىللى-آزادلىق موباريزەسى عصرىن اوولىنده كى مشروطه حر كاتىنا تارىخى تېللرلە سىيخ باغلى ايدى. دئمەلى، فلایي لر عئينى زاماندا مشروطه دوور آزادىخالارينين قەرمان وارىثلىرى ايدى. او دور كى، پۈزىيادا ستارخان، باغىرخان كىمى قەرمانلارا حصر ائدiliميش شرئعىرلە تئز-تئز راست گلمك مومكۇندور. بئله اثرلر گىچ لرين وطن پپورلىك تربىيە سىنده دە موھوم رول اوينايىردى. سئىيد جعفر

پىشەورى بويوك شخصىتلىرىن ياد ائدىلەمىسىنин تربىيەوى اھمىيەتىنى نظره آلارق تبرىز راديوسونداكى چىخىشىندا دئمىشىدى: «بىر زامان گلر كى، خالق مىشۇرۇھە يېقىلايىندا شىركەت ائدن بىر موجاھيد آختارار كى، او زونۇن محبىتىنى اونا اىضاح ئىتسىن. بلکە بىر مودىتىن سونرا او دا تاپىلمايا جاقدىرى. او واخت خالق فقط تارىخە موراجىعەت ائدەجىك. اورادان بويوك حركاتى اويرىنمك يىستە يەجكدىرى. بو جەتىندىرىكى، تارىخە جىددى صورتىدە توججۇھە ئىتمك، الده اولان اسناد و مدارىكى توپلايىب گله جىك نىليل اوچون ساخلاماق لوزومو مىيدانا چىخىر» (۱۲۷، ص. ۴۰۵). خاطىرلاداق كى، آ.د.ف.-نین تىشىبوڭو ايلە ستىتاڭخان و شىيخ محمد خىيابانى نىن خاطىرلەرىنە حىصەر اولۇنۇمۇش تىدىپىلر كىچىرىلىمىشىدى. آزادلىق اوغرۇندا خالقى دوشمنلە دوپۇشە چاغىران مىر مەھدى ئەتتىماد «ئەلیمە سالام» شەعرىنده يازىردى:

بۇرۇمۇزدا ياتىيىدى چوخ آسلام،
شىيخ محمدما، اوركالى ستىتاڭخان.
او طرفىن قاچاق نىسى - حىئىار
بۇ طرفىن ھونرلى باپكلەر.
بىذل ائدىپىلر بۇ بولدا جانلارىنى،
ۋئرىپ ھەشقى ايلە ايمتاھانلارىنى
(۵۴).

گۈنئى آذربايجان شاعىرلرى تارىخى قەرمانلارين آدلارينى چىكىرن خالق كوتلەلىرىنى اونلار كىمى موباريز اولماغا، وطنىن دوشمنلرى ايلە موباريزە آپارماغا چاغىريردىلار. نومونە گوستىرىيەمىز شەعیر پارچاسىندا بىز تكجه ۲۰-جى عصرىن دەئىل، اوولكى دوورلىن دە قەرمانلارىنىن آدلارى ايلە راستلاشىرىق. اىستر مىشۇرۇھە حركاتى دوورونۇن، اىسترسە دە آذربايجان خالقى نىن اورتا عصرلرده ياداڭلى

ایشغالچی لارا قارشی موباریزه‌لرینه رهبریک ائتمیش بابکی ترننوم ائدرکن شاعیر عینی بیر مقصدى، یعنی، هموطن‌لرینى دوشمنه قارشی موباریزه‌لر قالخماغا چاغیرماگى ایزلەمیشدیلر. محمد سعید اوردو بادى نین «تبریزلى لرین موباریزه تاریخیندن» مقالەسیندە يازیردى کى، بیر خالقا اوزونون کیمیلیینى تانیتماق و اوز سیاسى كچمیشینى گوسترمک، اونا گله‌جىكده اوز آغلارينا قارشی موباریزه آپارماق اوچون ایلهام وئرمک دئمکدیر (۱۲۳).

۲۱ آذر نئھضتى عرفەسیندە و ميللى حوكومت دووروندە يارانان بدیعى ادبیيات ايجتیماعی-سیاسى پروسئس‌لرلە داها سیخ تماسدا اولماسى ايله دیققىتى جلب ائدير. بئله باغلىقى بعضى او درجه‌يە چاتمیشدیر کى، پۇئریبا سفربرائىدېچى تأشیر ائتمک ايمکانىنا مالىك اولموشدور؛ خوصوصن، ميللى حوكومتىن قورولماسى زامانى. آلماز على قىزى نين «گونئى آذربايجان ادبیياتى» كىتابىندا اوخويوروق: «۱۹۴۵-جى ايلين ۱۲ دئکابرينىدا (۲۱ آذر ۱۳۲۴) آياغا قالخىميش جنوبى آذربايجان خالقى سىلاحلى عوصيان يولو ايله تبریزدە ميللى دئموکراتىك حوكومت قوردو. بو اينقىلابدًا پۇئزىيانىن دا رولو وار ايدى» (۱۱۲، ص. ۸۱). بو تارىخى پروسئسى موشاھىدە ائدن رسول رضا يازیردى: «اوز ميللى حوكومتىنى قوران آذربايجان خالقى اوز ميللى ادبیياتى ايله ده فخر ائدە بىلر، چونكۇ بو ادبیيات خالقىن ميللى قوروروندان ايلهام آلير» (۱۳۷، ص. ۴۳). خالق آزادلىغا چىخاندان سونرا شاعيرلر حیات حادىشەلرینه داها فعال موداخىلە ائدير، يئنى ايجتیماعى يىنىلىكلىرى قلمه آليردىلار. على فيطرتىن «مجليس-ى ميللييە»، مير مئھدى ائتمىمادىن «يئنى حياتىمىز»، «توتسون گرک اوز ميللتىمىز بو اىشە خوش فال»، حوسئين صححافىن «ميللى حوكومتە»، «ميللى حوكومتىن قورولماسى» و دىگر شاعيرلرین اثرلرى بو جەتىن دیققىتى جلب ائدير. اونلار مكتبىرین، خستە خانالارین آچىلماسى، تحصىلىن آنا دىليندە اولماسى، كىنلەر سو چكىلمەسى، اولكەدە امنىتىن بىپاسى و سايرە تىبىرىلرى آلقىشلايىر، خالقدا اينام

يارادىر ديلار. قافار كندلى بولار بارهده يازمىشىدىر: «آذربايچان پۇئزىياسىنىن تارىخىندا (سوزون گىئيش معناسىندا) ايلك دفعه اولاراق دئموكراتىك ادبىياتين قارشىسىندا خالق حوكومتىنى مودافيعه و ترنوم ائتمك، اوونون حىاتا كىچىرىدىي مدنى اىصالحات تدبىرلىرىنى تبلىغ ائتمك و ظيفەسى كىمى موهوم بىر و ظيفە دوروردو» (۴۵، ص. ۱۲). مير مئھدى ائتىماد «توتسون گىك اوز مىللەتىمىز بولىشى خوش فال» شئعىيندە يازىردى:

تحصىل ائله جك مدرسه ده جاهىل اولانلار،
هر خىردا اوشاقلار، قوجالار، تازە جاوانلار
مكتىبىدە هامى درس آلاجاق دوغما دىلىنە،
خوشبخت ائله جك دير آناسىندا، هم ائلىن دە.
تشكىل اولا جاق مىللە مريض خانەلر هر كون،
اولسون سارلان شخصلىرىن صورتى گولگۈن
. (۷۲، ص. ۴۲).

مىللە حوكومتىن موهوم تدبىرلىنىن بىرى خالق اوردو سونون تشكىلى و حربى خىدەتىن چاغىريش اولمۇشدور. اوونون بولىشى اهالى طرفىندا رغبتلىق قارشىلانمىشىدى. خالق آرتىق بىلىرىدى كى، اوونون اولو لادلارى فارس سربازلارينىن تحقىيرلىنه و فيزىكى ايشگەنچەلىنه معروض قالمايا جاق و يالىز وطنى مودافيعه ائتمك نامينا تعلمى كېچە جىكلەر. بولار بارهده س. ج. پىشەورى ده چىخىشلارىندا بىرىنده دئمىشىدى: «ايىدى شەھرلەر و كنالرىمىزىدە هامى اوركىدىن مىللە قوشۇنا گىرمىك اوچۇن داوطلب اولوب، قوجا كىشىلى بىتلە نىظاما داخىل اولماق اىستە بىرلە» (۱۲۷، ص. ۳۶۹). سئىيد هاشىم مير حسن زادەنин «آنابىن نصىحىتى» شئعىيندە او خويوروق:

گشت، وطن عشقینه سن ده عسگر اول،
ناموسلو، شرفای، ایگید سرور اول.
بوردا دومان گلسه، دونمز بیر نر اول،
سئوینسین سنبله بو آنا، اوغول!

(۱۹۴۶، ۴۲، ۸). ن.

گونئی آذربایجاندا میللی حکومت قورولاندان سونرا سوزسوز کی، ادبی عالمده اهمیتلی دیشیکلکلر باش وئردی. جعفر خندان یازیردی: «بیر ایلیک فعالیتی دوورونده میللی-دئموکراتیک حکومت جنوبی آذربایجان خالقینی یوز ایلیک اینکیشاف یولونا چیخارتدی. آنا دیلیندە مكتب‌لرین آچیلماسی، دوولت اونیوئرسیتەسینین ایشه باشلاماسی و یازیچی لار جمعیتىنین یارانماسی، آنا دیلیندە ژورنال، قرئت و کیتابلارین گنیش یاپیلماسی کیمی تدبیرلرین سایی-حئسابی یوخ ایدی.

بئله‌لیکله، جنوبی آذربایجان ادبیاتىنین یوکسەلیشى اوچون يېنى-يېنى اوفوقلر آچیلیر، او اوز اینکیشافیندا يېنى مرحلەلرە داخیل اولوردو» (۱۰۵، ۸۱ ص.). میللی حکومت قورولاندان سونرا پوئزیاداکى دئموکراتیک روح، موباریز خط داها دا یوکسلدى، موراجیعت اولونان موضوular ساخلانیلماقا لا میللی مسلەلە موناسیبەت اون جرگە يە چیخدى. بو ائله بیر دوور ایدى کى، آلينان آزادلىغى قورویوب ساخلاماق اوچون ایستەنیلن موباریزە يە حاضیر اولماق لازیم ایدى. صابیر امیر و وون «حقیقت نفسلی، ادبیات سوراقلى میصرالار» مقالەسیندە دئیلەلیي کیمی، پوئزیا «خالقدا وطن پرورلیک حیسیسینی قووت لندریمەلی، دویوشچو کیمی وطنین فداقار اوغللارى ایله بیر جبهە ده ووروشمالي ایدى» (۳۷، ۵۹ ص.). اگر ۲۱ آذر نئھضتى عرفەسیندە جعفر کاشیف اوزوونو ایران ایرتیجاسینا توئاراق «تازه دونيا قورماغا وار بىزدە ايمکان، ال چكىن!» دئییردیسە، میللی حکومت دووروندە آرتیق «تازه دونيا

قورموش فدائي شاعيرلر بو نئھىتى قورو مق نامينا هر شئىه حاضير او لدو قالارىنى بىلدىرىدىلر. حوسئين صححاف «وطن قوريانى ييق» آدلى اثرينده يازىرىدى:

قول وئريرىك بىز بولىنى دوولته ويجدان ايله،
حاضيرىق مورحكم ايراده، بىر قوى ايمان ايله،
امرينى ايجرى ائتكى صىدق ايله، باش-و جان ايله،
فخرىمىزدى بولىرام اوستۇناده بوليانساق قان ايله.
راهى مىھىن دە موجاهيد او لماسا گولگون كەن،
آشكار او لماز جاھاندا معنى-بى حوب-ول-وطن

(۱۴۵)

على فيطرت، مير مئهدى ائتىماد، حوسئين صححاف، موظففر ديرفشي، مير مئهدى چاوشى، يحيا شىيدا و بالاش آذراوغلو ميللى حوكومتە حصر ائتدىكلرى شئعيرلىرنىدە وطنين قهرمانلىق تارىخىنى، ميللى حوكومتىن قورو لماسىنى، ميللى مجلسىسىن سەچىلمەسىنى تىرىنۈم ائتمەلرى آچىق-آشكار دئموکراتىك روحلو قلم صاحىبلرىنىن مفکورە جبهەسىنىن مورحكم لندىيىنى گوستىرىدى:

مجاليسى ميللى نومايىان او لدو گون تك او لكتەدە،
گولدو ائللەر، گولدو تارىخ، گولدو گون تك او لكتەدە.
سەچىدى ائللەر خالق اىچىنەن شۇرقۇ ايلە ناظىيرلىرى،
بىر دە قىم گورمۇز وطن تورپاغىنىن هئىچ بىر ئېرى.
... بىز سنىن ويجدانىنا آند اىچمىشىك جاندان كىچك،
قويمىياق سولسۇن قو جاغىندا بىتن ھر گول، چىچك

(۱۷-۱۶)، ص.

میلّی حوكومت دووروند هر بیر شاعیر ۲۱ آذر نئھضتینی وصف ائتمیش، بو حادیشەلرین خالقین آرزو سوندان دوغدو غونو ٿوپوتا یتیر میشدیر. میرزه ایبراھیم وو بازیردی: «بئله بیر گوندە وطن اوولاداری اوزلرینی «زیمیستاندان باهارا چیخمیش بولبولر» کیمی حیس ائدیرلر. خوصوصن شاعیرلر!» (۴۲، ص. ۱۳). دوزدور، بعضی اثرلرده بدیعی لیک باخیمدان ضعیفیلک نظره چارپیرسا دا، اوئنلاری صمیمی حیس لرین ترننومو دیقتی جلب ائدیردی. موأللیفلرین بیر چوخو میلّی حوكومتین قورو لماسینی، خالقین آزادلیغا چیخما سینی قیشدان سونرا گلن باهارلا، گونشین چیخما سی ایله موقاییسه ائدیردیلر. فدایی شاعیر م. ائیمن شئیرلریندن بیریندە دئیردی:

منی دیلشاد ائلن عالماده عئشقیمادیر، شو عاریمادیر،
نسیبیم اولدو حوریت، بو گون فصل سی باهاریمادیر.
گونش تک پارلا دی میلّی حوكومت آذریستاندا،
یاراتمیش میلّی بیر دوولت، بو شانلی حوكمداریمادیر.

(۴۲، ص. ۲۵۲).

بو سبکدە يازیلمیش شئیرلرین (میر مئھدی ائعتماد «آزادلیق باهاری»، «وطن باهاری»، يحیا شیدا «لاله زار او لووب»، علی نیشانی «گلدی باهار»، آغاخوسرورو دارایی «قیشدا باهار»، مدینه گولگون «آچیلدى سحر»، محمد باخیر نیکنام «آل گونش»، م. ائیمن «آذربایجان میلّی مجلیسینه»، کمالی «ائی وطن» و سایرە) سایینی ایسته نیلن قدر آرتیرماق موکوندور. شاعیر علی فیطرت «مجلیس سی میلّیه» شئعریندە اوز سئوینجینی بئله ایفاده ائدیردی:

داها قم ائیله منز عالماده آذر اوولادی،

کى، آذرى دن اولوب آذرى لىرە رەھىر

(۴۲، ص. ۲۸).

قافار كىدىلى نىن مقالەلىنىدۇ بېرىننە اوخويوروق: «مېللىي حۆكۈمىتىن تېشكىلىنىدۇن اوولكى دووردە قىز ژانرىندا حاکىم مۇوقۇع توتان كدرلى حىس و دويغۇلار اوز يېرىنى خالقىن آزاد و شىن حىاتىندا دوغان سۋىيىج و شادىقى حىسلىرىنин تىنۇمۇنە وئردى» (۴۵، ص. ۱۴).

قىيد ائتمك لازىمىدىر كى، تكىچە خالقىن الدە ائتدىبىي آزادلىقى و صەف ائتمىككە كىفاياتلىنمەين شاعيرلەر تەھران حۆكۈمىتى نىن ھلە دە بۇ وضعىتىلە بارىشمادىغىنى، جورىيە جور حىلە و تدبىرلە ال آتدىغىنى گوروردولر. سئىيد جعفر پىشەورى نىن «آذربايجان اوز تارىخى وظىفەسىنى اونوتماز» آدلۇ مقالەسىنە اوخويوروق: «آذربايجان تەھرانىن اویونلارينا چوخ منفى و بىدىنىلىك اىلە باخىر. بۇ سادەلىك اىلە مشروطە و قانون-ى اساسىنى اورتادان آپارماق اولماز. بىش-اون نفر موستىيد اىستەدىبىي كىمى خالقىن قان و سىلاح گوجونە آلدىغى آزادلىقى پوزا بىلەم» (۱۲۷، ص. ۳۰۳). هر حالدا زامان سرواخت اولماغى طلب ائدىرىدى. بۇ باخىمدان گونئى آذربايجان شاعيرلىرىنەن اوز اثرلىرىنە تەھران اىرتىجاسىنى ايفشا ائتمەلرى و خالقى آيىق اولماغا چاغىرمالارى طبىعىي اىدى. مىلەن، قولو خان بورچالى نىن «قىلم آزاد، دىل آزاد، بۇتون اولكە آزاد» آدلۇ شئىعرىنندە اوخويوروق:

ائشىيدىپ ئىھەضىت-ى آذرىنى تەھران-ى مخۇف،

بۇ خەودان قالخان آداملار كىمى سىرسىم اولىدۇ.

تىزەدن قافىيل ائدىب تۈرۈلەماغا آذرىنى،

موختايىف شىكىلىدە مۇمورلار ائزىزام اولىدۇ.

... اىرتىجا هەرنە قادر جەھە ئىلەدى، دوتىمادى باش،

او خو دیدی داشا، آخیر او زه بدنام او لدو

.(۳۹)

اگر دئموکراتیک حركاتین ایلک ایللریندە وطن و خالق موضوعوسوندا يازیلمیش اثرلرده هارداسا بیر آیریلیق حسرتی، کورک نوتلار اوستونلوك تشکیل ائدیرسە، ميللى حوكومت دووروندە يازیلمیش بىلە اثرلره موباریزلىك، قورخمازلىق چالارلارى دا علاوه اولونمۇشدو. شاعيرلر اوز اثرلرى واسىطەسىيلە ئىللرینىن، تورپاقلارىنین دوشمنلىرى طرفىندەن پارچالانماسىنى بوتون دونيايا بىلدىرىدىلر. هيلال ناصىرى «آذربايجان» شئعريندە يازىردى:

فالك بىزى آيرى سالىب، چوخ بويوكدور ائليمىز،
دونيا بىلير بىردىر بىزىم نسبىمىز، دىليمىز،
قوى ياغى لار بىلسىن بىزىم بوركولمىزدىر بىليمىز
دو يوشلرده قالىب چىخان جاوانلارين وار سنىن،
مادنىيەت تارىخىندە يىنسانلارين وار سنىن

.(۴۲، ص. ۱۱۲).

مiliلى حوكومت دووروندە گونئى آذربايجان پۈزىياسىندا صابىرانە گولوش، شاعيرلرين حادىتلەرە صابىرانە باخىشلارى نەينكى آزالمامىش، عكسىنە آرتىمىشدى. موظففر دىرفشى «سوزون آخىدا يېرىتىدى» شئعريندە مiliلى حوكومتىن قورولماسىندا، خالقىن آزادىقى حركاتىندا قورخويا دوشن اربابلارى، مأمورلارى و موفته خور آداملارى اىغشا ائدیردى:

بىلمىر مى اولا، خالق او يانىب قىزدىرىر انگىن
ظولىم ائيلەينىن، موفته خورون، فيكىرى جىنگىن.

قانمیر مگر اونلار کى، رذالت سوزو بىتلدى

.(۵۳)

يحيى شىيدا صابيره نظيره يازدېغى «سن دئين اولدو، من دئين» شعريinde ميللته تله قورانلارين محوىنин لابودلويونو قلمه آلير، خالقين بيرلىسى سايىھىسىنده الده ائتدىبى آزادلېغى تىننوم ائدىرىدى:

من ده يادىندا وار، دئكيم، باشىنى سالما جىجلە،
قليانى چك، او د حىرھىنى، قورما بۇ مىللەتە تله.
حل اولونار بۇ گون-صاباح آخىرى سر-ى مسەلە،
ائىتمە بۇ قادر سن تلاش، سن دئين اولدو، من دئين؟!

گورئىچە آذر او ولادى فخر ايلە ايتىجاد ائدىب،
روحونو سردارىن بۇ گون قىبرىدە خىلىلى شاد ائدىب،
عىزىزەت-و شانى جىددىنە بىزىلرى ايرىشى ياد ائدىب،
كس سىسىنى، سىئىد داداش، سن دئين اولدو، من دئين

.(۱۵)، ص. ۲۴۱.

۱۹۴۶-۱۹۴۶-جى ايللەرde گونئى آذربايغاندا يارانميش ادبىيات دوغما آنا دىليندە يازىلمىشدى. معلوم اولدوغو كىمى، دئموكراتىك حرкатىدا قارشىيا قويولموس اساس مقصىدلەرن بىرى مىللەتىن آنا دىليندە تحصىل آلماسى، يازىب-ياراتماسى حقوقونون اوزونە قايتارىلماسى ايدى. تدقىقاتچى خورامان ھوممتووا دوغرو اولاراق يازىرىدى: «آنا دىليندە يازىب-ياراتماق، بۇ دىلەدە مكتىبلەرن، مطوعاتىن اولماماسىنا تأسىسوف حىسىسى - جنوبى آذربايغان شاعيرلىرىنин دئمك اولار كى، هامىسىنин يارادىجىلىغىنidan قىرمىزى خط ايلە كىچىرىدى» (۷۱). دىگر طرفدن، «yarانميش يئنى

ایجتماعی-سیاسی موحیطه دیل ایله خالقین میللی وارلیغی آراسینداکی با غلیلیق بارهده خالق کوتله‌لریندہ رأی یاراتماق وظیفه‌سینی اوں پلانا چکمک زامانین گئچکلیسیندن دوغان بیر ضرورت ایدی» (۲۵، ص. ۵۸). سئیید جعفر پیشه‌وری تئهران حوكومتی نین آذربایجان دیلی نین علیه‌هينه چیخ‌ماغینا جواب اولاراق دئمیشdir: «دیلين ریشه‌سی آنالارین سینه‌سیندن، خالقین آداب و روسومو اوچاقلار باشیندان قالخیر. نه قدر آنالار دیری و اوچاقلار یانماقدادir – بير خالقین دیلينی، آداب و روسومونو محو ائتمک مومکون اولان ايشلردن دئیلدیر» (۱۸، ن. ۸، ۲۰۰۰ ص. ۲۵).

دئمک اولار کی، اکثر شاعیرلرین یارادیجیلیغیندا آذربایجان دیلی نین ترنسنومو، قدیم‌لیسی اوں پلانا چکیله‌رک اوز بدیعی عکسینی تاپمیشدیر. تبریزین تانینمیش شاعیری علی فیطرت فرحله یازیردی:

دیلیم آذر، ائلیم آذر، وطنیم آذریستاندیر،
اگر مین جانیم اولسا، هر بیری بو نامه قورباندیر
(۱۵، ص. ۲۳).

محمد باعیر نیکنام «دوغما دیلیم» شعریندہ ایلک تعلیمینی آناسیندان آذربایجان دیلیندە آلدیغینی سویله‌ییر. اوونون فیکرینجه، هر بير خالقین دیلی اوزونه عزیزدیر:

بیر میلتین یوردون خاراب ائله‌سن،
یئنه اوزون بیغیشدار او میلت.
دیلین آلسان، باعیرین کاپاب ائله‌سن،
او میلتى محو ائله‌ییر فلاکت

بۇ وطنين داخى، داش، تورپاڭى
آشىنادىر آذربايچان دىلى يە.

صوحبت ائدىر قىزىل گولون يارپاڭى
بولبۇل ايله آذربىستان دىلى يە

(۱۲۱).

میر مئھدى چاوشى ياردىجىلىغىندا دا دىل مسلەسىنە توخونولۇشدۇر.
«دىلىمى» آدلۇ شئرىيىنە شاعير دىلى نىن قدىملىسىنەن سوز آجىر، عصرلىرىن تۇفانىندا
قالىب چىخىدىغىنى ايفيتىخارلا سوپىلە يېر:

بىر چىر اقدىر كى، او نۇر ياندېرىپ او ولە زامان،
سوندارەنمزاولا، گر مىن كەرە توفان دىلىمى

(۴۷).

سونرا شاعير ھله اورتا عصرىرده دىلى نىن شاه اىسماعىل طرفىنەن دوولت
دىلى كىمى اىشلەدىلمەسىنى خاطىرلادىر.

شاه اىسماعىل خالقىم نە اوچۇن حورمت ائدىب،
چون رواج وئرمىش ايدى عصرە او سولاطان دىلىمى

(۴۷).

دىلىنە قارشى اولان هو جوملارى اورك آغرىسى ايله يادا سالان میر مئھدى
چاوشى مىللە حوكومت قورولاندان سونرا بوتون بونلارىن آرخادا قالدىغىنى
سوپىلە يەرك شئرىيىنى نىكىبىن روحلا تاما مالا يېر:

قوى گول آچسىن آنا يوردوم، اونا گولسون بواشىم،
ائىلەسىن عىشق ايله قوى، ايندى گولوستان دىلىمى

(۴۷)

م. ائینم ایسه «آن دیلیم» شئعرینده گوستریر کی، هر بیر خالقین دیلی الله- تعالی طرفیندن اونا انعام ائدیلمیشدیر. او دور کی، بو موقدس نعمتی قوروماق هر کسین عومده بورجودور. هر بیر اینسان اورک سوزونو بو دیلده دئمه‌لی و میلتینی او ز دوغما دیلینده تمثیل ائتمه‌لیدر.

شاعیر میر مئهدی ائتماد خالقینی دوغما آذربایجان دیلی‌نین دوشمن‌لرینی
محو ائتمه‌یه چاغیریردی:

سئومه‌یه هر کس آذری دیلینی،
داغیدین، محو اندین اونون ائلینی.
اورزو پاک، روح‌خوا پاک، قانی پاکدیر،
بو ائلی سئومه‌ین سه ناپاکدیر.
یاشاسین آذری ائلی، یاشاسین،
یاشاسین آذری دیلی، یاشاسین

(۳۶، ص. ۱۵).

علوم اولدوغو کیمی، ایکینجی دونیا موخاریبه‌سی فاشیزم او زمرینده قلبه ایله باشا چاتدیقدان سونرا موتتفیق قوشونلاری ایران اراضی‌سیندن چیخماغا باشلایرلار. وضعیتندن ایستیفاده ائتمه‌یه چالیشان ایران ایرتیجاسی میللی حوكومتی بیخماق اوچون دیپلوماتیک يوللاردان باشلایاراق وحشی تدبیرلره قدر بوتون واسیطه‌لره ال آتیر. وطنین، خالقین بو چتین گونلرینده ده پوزبیبا قیزیل‌باش عسگرلرینه معنوی دایاق اولور. آشیق حوسئین جاوائین «بیزیم سسیمیز» آدلی شئعریندن وئردییمیز میصرالار فیکریمیزه ثوبوتدور:

آزادلىق يولۇندا كىچەرىك جاندان،

كىچەمىھەرىك يوردو موز آذربايچاندا!

بو ئولمۇ سىليمە يە بۇتون ايراندان

حاضىردىر او غلو موز، قىزىمىز بىزىم

.(۷۳)

۱۹۴۶-۱۹۴۱-جى ايللر گونئى آذربايچان پۈزىياسى يالىز اينقىلاپى روحلى

شاعيرلەرن عىبارت اولما مىشىدیر. بو ايللەرن پۈزىياسىندا گنج نسلىن تربىيەسى ده
موھوم يېر تو توردو. شاعيرلەرن على اكىر دەھخودا، مىر مەھدى ائتىماد، مىر مەھدى
چاۋوشى، ھىلال ناصىرى، آشىقلاردان حوسئىن جاوان گنج لىردى وطن پرورلىك،
عالىي جنابلىق، صمىمىلىك و سايىرە موثىت كىفيفىتلىر تربىيە ائدن اثرلىر يازىرىدىلار.
مثلىن، على اكىر دەھخودا «عاريفين يولو» آدلى شىعرىنده جاوانلارا خىطابن دئىيردى:

بىر عاريف منىم چون سوپىلەدى بىلە:

يارالى قىلبىرى سىن گتىر الله.

دئىيم كى، نەلر وار دونيا باخىندى؟!

دئىى، حقىقتىنىن بىر چىنگ باغلا.

اولما سىن كىيمىسى يە اصلا بىدگومان،

قلينىنە دىسە دە اگر بىر نادان

.(۲۰، ص. ۴۲)

مىر مەھدى چاۋوشى نىن «تنبل اوغولا آتائىن نصىحتى» اثرىنده آتا او غلو نو تنبل

اولما ماغا، زىمتە، تحصىل آلماغا، عىلم او يىرنە يە، ادبلى اولماغا چاغىرىر:

موقۇته بىر لوغما چورك هەچ كىسە وئەرمىزلىرى اينان،

گرک اینسان او زونه ایش گوره کیم قشیرتی وار.
بیل کی، زینت دئیلین عئلم-و ادب دیر بشره،
هر کسین وارسا، اونون خالقا بويوك مینتسی وار

.(۱۳۸، ص. ۴۲)

گونئی آذربایجان پوئزیاسیندا دوستلوقدا صداقتلى اولماق، تمیزیلک، صافلیق
کیمی نجیب کیفییتلر ده ترننوم ائدیلمیشدیر. آشیق حوسئین جاوان یازیردی:

حقیقی دوست اولان دوستو اونوتاماز،
او مرددن ال چکمزم، نامردی توتماز،
گول لکه گوتورمز، قیزیل پاس توتماز،
منیم سوزلریمی دوست اونوتاماسین

.(۱۶۶، ص. ۴۲)

بو دوورون ادبی حادیثه‌لریندن بیری ده گونئی آذربایجان مطبوعاتیندا یئنى
مضمونلۇ حئکایەلرین و پوبليسيستىك مقالەلرین چاپى ايله باغلى او لمۇشدور. همين
اثرلرین اكتىريتىنده موعىين ناشىلېق و تجربه‌سىزلىك حىس اولونسا دا خالق حياتىنى،
ايچىتىماعى-سيياسى حادیثه‌لرى عكس ائتدىريمەسى باخىمەندا دىققىتى جلب ائدىرىدى.
كىچىك حجملى حئکایەلرده بير طرفدن شاھلىق رئىيمىن خالقى ماددى و معنوى
سىخىتى يا دوچار ائتمەسى، كندىلدەكى او زباشىنالىق، كندىخودالارين اهالى ايله
وحشىجەسىنه رفتارى، دىگر طرفدن ايسە وطن او غروندا گىدن موباريزەلرده خالقىن
قەرمان او غوللارى نىن تصویرى موھوم يئر تو توردو. گونئى آذربایجان بدیعى نشىنلە
شاھلىق رئىيمى نىن تورەتدىيى او زباشىنالىغىن، مىللە آيرى سئچكى لىيىن بدیعى
ايفادەسى او ستوپلوك تشکىل ائتسە ده زامان كىچدىكىچە آذربایجان خالقى نىن مىللە
آزادلىق موباريزەسىنин تصویرى گوجلىرىدى. بئلهلىكىله، حجم جە كىچىك اولان بو

اپیک اثرلرده خالق، تورپاق، دیل اوغرۇندا ایرتىجىيا قارشى موبارىزه باشلىجا يېرى توپور.

دئمۇركاتىك نىزىن يارانىب فورمالاشماسىندا حمزە فتحى خوشگىنابى نىن يارادىجىلىغى نىن خوصوصى يېرى واردىر. «آذربايجان» قىزىتى نىن صحىفەلرindە يازىچى نىن «ايبراهيم»، «زوئىخا»، «معصوم معصومە»، «زئىنب» كىمى حئكايەلرلى، سووارىلىميش پولادلار آدلى پۇۋئىتى درج اولۇنمواشدور. بو حئكايەلرده آذربايجان كىندلىسىنин دوزولمىز حالى، مولكەدارلارين اوزباشىنالىغى بىدىعى عكسىنى تاپمىشىدیر. «ايبراهيم» حئكايەسىنده تصویر اولۇنان اوغانلار موجود رئىتىمەن تضييقلىرىنە معروض قالماش تىپىك بىر اينسانىدیر. قىشدا آياق يالىن، پالتوسۇز كندخودانىن حىيانلارىنى او تارماقلا مشغول اولان ايبراهيمى نە ماددى چتىنلىك، نە دە فيزىكى يورغۇنلوق روھدان سالمیر. او، گله جە يە ايناملا ياشاسىر. آناسى ايبراهيمى ائولنديرىر. بو اونون اوچون ايبراهيمىن حياتدا قازاندىغى يىنگانه بىر خوشبختلىك اولور. لاكىن كىدىن نووھەخانى حىلە ايلە اونون عايىلەسىنى داغىدىر. بئلەلىكە، بو زاولالى نىن حياتدا قازاندىغى يىنگانه سعادتى اونون اليىندن آلىنىر.

«زوئىخا» حئكايەسىنده ايسە واختىپلا قوزئى آذربايجانا پناه آپارمىش، رئپرئىسىيا دووروندە گىرى قايتارىلىميش اينسانلارين طالقۇي قلمە آلىنىمىشىدیر. نە بو تايىدا، نە او تايىدا اونلارىننىڭ گتىرمىر. ايرانا قىزى ايلە گلن قادىن بورادا نە قدر آخىtarسا دا ارىنى تاپا بىلەمە. نتىجەدە هەنچ بىر كومەبىي اولمايان قادىن فاھىشەلر موھىطىنە دوشور. زوئىخا آناسى ايلە راستلاشىر. لاكىن او زامان آرتىق گئچ ايدى. قىز اولوم ياتاغىندا ايدى. حئكايە چوخ تأثيرلى بىر سونلوقلا بىتىر: «آخشامچاغى گونش باتان موقۇع اوج نفر داغىن اتەيىنە بىرینىن قىرى باشىندا او توروب آغلايىدىلار... بورا بىر فاھىشەنин قىرى ايدى» (۱، ن. ۱۳۰، ۱۹۴۵).

آیدینین «بتول» آدلی حئکایه‌سینده ایسه حراجا قوبولموش بیر قیزین آجى طالعیندن بحث اولونور. سوزسوز کی، ایران موحیطینده بئله قیزلار چوخ ایدى. تصادوفی دئیل کی، گیلاندا فعالیت گوسترن «تشکیلات-ئی زنان»ین اورقانی اولان «بیدار-ما» مجموعه‌سی اولکەدە آرتماقدا اولان فاحیشەلیبین سبب‌لرینى اولکەدەکى ایقتصادى وضعیت و قادین حقوق‌سوزلوغو ایله علاقەلندىرىمىشدى (۱۰، ن. ۵، ۱۹۴۵، ص. ۱۷). ميرزه اپراھيموون يول قىتلرى اساسىندا يازديغى «سحر آچلاجاق» مقاله‌سینده بو بارەدە اوخويوروق: «آغىر حيات و ائتحىاج ایران قادينىنى معنوی و فيزيكى سفالته اوغرادىر. خوصوصى يله زىمتىكش قادىنلار چوخ زامان عايىلەسینى دولاندىرماق و بىر تىكە چورك قازانماق خاطيرەسینە ناموسلارىنى ساتماق مجبوريتى قارشىسىندا قالىلار. ایراندا ايشسيزلىك پىس بىر درد ايسە، فاحیشەلیك اونون آچدىغى عوفونتلى بىر ياردىر... حاکىم ايجتىمامىي موناسىبتلر، قادين حقوق‌سوزلوغو، قادين امه‌يىنин اوجوزلوغو بو يارانى داها دا درين لشدىرير» (۸۶، ن. ۵، ۱۹۴۵، ص. ۱۷).

يوخسول اينسانلارين آجى طالعى ناثير قهرمان قەرمان زادەنین يارادىجىلىغىندا دا خوصوصى يئر تو توردو. اونون «ناكام جاوان» حئکایه‌سینده توى خرجى قازانماق اوچون شەرە ايش دالىنجا گىئن و اورادا خستەلنىب اولن ياسىن آدلى بىر اوغلانين آجى طالعیندن بحث اولونور. كوچەدە قالميش مئىتە هئچ كىم ياخىن دوشمور. موڭالىف بونون سببىنى بئله اىضاح ائدىر: «چونكۇ اون مېنلرچە بو جور اينسانلارى دىوار دىيىنە گوروردولر و عادت ائلەميشىدىلر» (۹۷). ائله بو بىر جومله‌دن اولکەدە نئجه آجىنا جاقلى، عاغلاسىغماز بىر وضعىتىن حوكم سوردو يو گورونور. يئرده قالميش جىسە يالىز حوكىم مأمورلارى ياناشىر كى، اونلارين دا مقصدى جىلىرى آختارماقدان عىبارتدىر. «بىر آزدان دوولت مأمورلارى ياخىنلاشدىلار. يازيق ياسىنин جىبىنى آختارماغا باشلادىلار، پالتارىنى جىريپ داغىتىدىلار. آنچاق چىتە مۆحكم

سارينميش بير شئى تاپدىلار. مأمورلار سئوبىندى. آتىلىپ-دوشدولر. آز قالدىلار كى، دويونچەنى بير-بىرىنин اليىندن قاپسىنلار» (۹۷). بير شئى تاپمادىقدان سونرا مأمورلاردا گڭرى چكىلىر و ياسىنин سويموموش بىنى يېرده قالىر. خالق ايله حوكومت آراسىندا اولان ضىددىيتلىرين سببلىرىندن بيرى محض ائتعىناسىز موناسىبىتى ايدى. يازىچى حىتكا يەدە گوسترىر كى، واختآشىرى خالقىن املاكىنى قارت ائدن دوولت مأمورلارى نەيانىكى لاقىدىرلر، عئىنى زاماندا اينسان جىسىنى قارت ائتمىكن بىلە خجالت چكمىرلر.

قەھمان قەھمان زادەنин حئكايەلریندە شاھلىق رئىزىمىنىن تضييقلىرىنە معروض قالميش اينسانلارين آغىر محرومىتلىرە باخماياراق ياشاماق اوغرۇندا موباريزەلرى تصویر اولۇنور. «درمانسىز درد» (۹۹) اثىرinen قەھمانى فرانسادا مئعماრلىق اينستيتوسونو بىتىرمىش بير گىجدىر. او، نە قدر كى، بو اولكەدە ياشايىر، حىيات يولداشى و قىزى ايله بىرگە فيراوان حىات سورور. وطنە قايتىدىقدان سونرا ايسە وضعىتى تمام دىشىر. فرانسىز قىزى ايله عايىلە قوردوغۇ و خارىجىدە تحصىل آلدىغى اوچون موجود اوصول-ى ايدارە و والىدئىنلىرى اونو قبول ائتمىر. ايش ائلە گتىرىر كى، حوكومت اورقانلارى اونو «ديوانە» كىمى حبس ائدىرلر.

«آذربايجان» قزئىتىنده ارمغان ايمضاسى ايله درج اولۇنۇمۇش «حىيات قوصحىسى» آدلى حئكايەدە تصویر اولۇنان رسىمام دئرخشان رئالىست اوسلوبىلو بىر صنعتكاردىر. لاكىن، او، چكدىيى دىلەنچى قادىن رسىمىنە موشتىرى تاپا بىلمىر. او ز ياردىجىلىق مەتتودونا صاديق قالان رسىامىن حىاتدا گوردويو اينسانلارين اكتريتى دىيوار دىيىنە اينلەين يوزلرجه طىفىللەر، خانىمانسىز آرۋادلار، بىر قارىن چورك اوچون عىصمتىنى ساتمىش قىزىلار، مشققىتلە ياشايان اينسانلاردىر» (۶۲، ن. ۵۷، ۱۹۴۵). شكلە باخان موشتىرى لىردىن بىرى حتتا بئله دئىير: «چىمەيە آدام تاپمادىن؟ بابا، بونلارين گوندە يوزۇنۇ گورۇرم» (۶۲، ن. ۵۵، ۱۹۴۵). رسىمام پولا ائحتىياجى

اولدوغوندان چکدیبی اثری ساتماق ایسته بیر. لakin او نو موتأثیر ائدن مسله تکجه موشتري نين تاپيلماماسى دئييل، ياراتديغى پۇرترەنин اينسانلار طرفيندن باشا دوشولمەمه سيدىر. رسمايمين آروادى عايىشە اولوم ياتاغىندا ارىينە معن داياق اولور و دئىير: «او شكلى هېچ كس باشا دوشمز. نه ضررى وار. او نو منىم باشىمین اوستونە وور. قوى او منىم هم چورهيم، هم ده درمانىم اولسون.

بو شكىلدە ايسە من او زومو گورورم. او دىلەنچى قادىنин گوزلریندە كى قوصصە منىم كىندن دئييل مى؟ ائله او قادىنин اوزو من دئييل مى؟ قوى او شكىلىم ترجمانى اولاراق يادىگار قالسىن!...» (۱۳۲۴، ن. ۵۷، ۶۲).

گۈنى نشىنده خالقىن ايران ايرتىجاسينا قارشى موباريزەسى ده بديعى اينعىكاسىنى تاپىمىشدىر. بو مضموندا يازىلان نثر اثرلىرنىدە او خوجودا موباريزە حىسىسىنى آشىلاماق، او نو آزادلىق اوغرۇندا اولوم-دىرىيم ساواشىنا سفربر ائتمك باشلىجا مقصد اولموشدور. گىچ ناصير صمد صمدزاده «وطن و خالق سئوگىسى» آدلى حىڭكايەسىنندە مشروطە حرкатى نين ايشتىراكچىسى اولموش قوجا موجاهىدىن اولوم آياغىندا اوغلو اومىدە وصىتى اثرين لېتىمۇتىيىنى ايفاده ائدير: ««اومىد، قوجا آتаниن موقددىس آمالىنى داوم ائتدىرمك كىمى شرفلى بىر وظيفە سنه نصىب اولور... سىز بو بىچىم سىز قورولوشو كوكونىن قازمالى، خالقىمىزى فلاكتىن خىلاص ائتمەلىسىز». ... لakin موباريزەدن چكىنمه بىن، دوشمنلىرىن حىلەسىنە، اونلارين رىياكار وعدهلىرىنە آلدانايمىن... سىز حاق ايشىنiz اوغرۇندا موباريزە آپارىن. او زامان قالىبىيت سىزىن، حيات سىزىن، گله جك سعادتلى گونلار ده سىزىن اولاچاقدىر» (۱۴۶، ن. ۷۳، ۱۳۲۴). صمد صمدزاده اومىد صورتىنده گىچ آزادىخاھلارين مرد او برازىنى ياراتمىشدىر. او، آتاسىنин وصىتىتىنە عمل ائدهرك، دوشمنلە آيىق داورانىر، حتتا ان چتىن آنلاردا بىلە او نون وعدهلىرىنە، شىرىنيكىلنىدىرىيچى تكلىفلىرىنە اينانمير و اولومو مردىلىكە قارشىلايىر. اومىد قورخمادان موسىتتىقە دئىير: «عومرونۇ خالقىن شرفلى

آزادلیغى و گلهجك سعادتى اوغرۇندا صرف ائدن من جلالدلارين قارشىسىنىدا دىز چوکوب ئاليم لاردان مرحىتم او ممارام...» (۱۴۶، ن. ۸۴، ۱۳۲۴).

گونئى آذربايجان ادبىياتىنى زنگىن لشدىرىن گنج ناثىرلر، گوروندو يو كىمى، ايلك ايللەرن خالق حىاتىنا فعال موداخىلە ئەدىر، آيرى-آيرى-اكتوال مۇوضۇلارا توخونماقلە، گونون طلبى سوپىيەسىنە عوھەدلىرىنە دوشن وظيفەنى يېرىنە يېتىرمە يە سعى گوستىرىدىرلەر. بىلەر حايىلىنىن «لياقتلى بىر ھدىيە»، قەرمان قەرمان تازەنەن چاغىرىشا جاواب، «اوغلۇ ما نصىحەت»، موسا طاهىرین «آتا و اوغول»، «پرويىزىن آرزو سو و سئوينجى»، آيدىنин «حوسن-ى ايتىخاب» حئكايەلرلى بولە جەھتنەن سجىيە وى دىر.

قافار كەنلى يازىردى: «گنج ناثىرلر صىريف عايىھە و محببەت مسلەلرینى تصویر بىلدۈرەن دە محدود اولما مىشلار. اونلار عايىلە و محببەت مسلەلرینى مەلکەتىن حىاتىنىن ان موھوم سىياسى، اىقتىصادى و اىجتىماعى مسلەلرلى باغلاما مىشلار» (۴۵، ص. ۷). گونئى آذربايجان ناثىرلەرنىن توخوندوغو ان موھوم حىاتى پروبلئەلردىن بىرى دە دىل مسلەسى اىدى. سئىيد جعفر پىشەورى يازىردى: «آذربايغان يازىچى لارينىن قبول ائتدىكىلەرى بىر چتىن و آغىر وظيفەنى ايمان و عقىدە ايلە اىفا ائتمىكە دىلىمېزىن گوزللىسىنى و اونون ترقى و تکامۇلونو تأمين ائدەجىكلەرنە بىزىم جىددى ايمانىمېز واردىر» (۴۲، ص. ۳۲۵). موسا طاهىرین «آتا و اوغول»، «پرويىزىن آرزو سو و سئوينجى»، آيدىنин «حوسن-ى ايتىخاب» حئكايەلرلى آذربايغان دىلىنىن قدىملىسى و زنگىنلىسى بارەدە يازىلماش نثر اثرلىرىنىن ماراقلى نومونەلریدىر. موسا طاهىرین «آتا و اوغول» حئكايەسىنە مدرسەلرده اوشاقلارى گوجلە فارس دىلىنى دانىشماغا مجبور ائدن موعىلىم لەر قارشى بالاجا نادىرىن دىلىنە بئلە جاواب اوغول، ... بىز آذربايغانلى يېق و دىلىمېز دە آذربايغان دىلى دىر، يعنى بوتون آذربايغاندا ياشايان مىليونلارلا جاماعات اوشاقدان توتموش بويوبونە قدر قدىمدىن دە بابادان آنا دىلىنى دە

دانیشیلار» (۱۵۱). آتا ايله اوغولون موکالیمه‌سیندن معلوم اولور کي، مشروطه دوورونده آذربایجاندا آنا دیلينده مكتبلر اولموش، لakin حاکمیته گلمیش ایرتیجا اونلاری باغلامیشدیر. آتانین دیليندن دئیلیمیش آشاغیداکی سوزلر اثرين ایدئاسینی تشکیل ائدیر: «قوی بیزیم حاققیمیزی اینکار ائدلر بیلسین کی، آنا دیلیمیزین ریشه‌سی اوره‌ییمیزدەدیر... آذربایجانلى لارا دوشمن اولانلار بیلمه‌لیدیرلر کی، بو میللیتین ثروتینی، وار يوخونو اليندن آلماق اولسا دا لakin اونون دوغما آنا دیليندین آلماق اولماز» (۱۵۱).

موسأ طاهیرین «پرویزین آرزوسو و سئوینجى» حئکاییه‌سینده دیل مسله‌سی داها ماراقلى ایشيقلاندیرلیمیشدیر. اثرده تصویر اولونان حادیھلر «آذربایجان» قزئتى نین ايلك نومرەلرینین ايشيق اوزو گوردويو گونلره تصادوف ائدیر. موآلیف قزئتىن اهالى طرفىنندن نئجه بوبوک محببىت و اومىدله قارشىلاندىغىنى قلمه آلمیش و پرویزین سوزلرى ايله اونو بئله ایفاده ائتمىشىدیر: «بودور قلبىمیز - ایندىيە قدر قاداغان ائدىلیمیش دوغما آنا دیلیمیزدە نشر اولونور، بودور خالقىمیزین افكارى، میلتىمیزین آیناسى، گله‌چك سعادتىمیز. دوشمنیمیزین قاتىلى ده بودور، دوستلاریمیزى و خالقىمیزى اوز موبارىزەسى ايله سئویندىرین ده بودور» (۱۵۲). حقىقتى ده، قزئت نشره باشلادىقدان سونرا خالقىن فارس شووینىستلری ايله موبارىزەسى و قالىب گله‌چەيىنه اينامى گوجلنمىشىدی. موسأ طاهیر بونو پرویزین دىلى ايله بئله وئرمىشىدیر: «آناجان، چوخ چىكمز کى، بو رنگى سولموش باغلارىمیزین اوزو گولر. بو اوچورولموش، داغىلیمیش وطنیمیزدە آزادلىق و دئموکراسى بايراغى دالغالانار. او تۇز بئش مىليونلۇق عذاب ايشگنجە گورموش خالقىمیز قانلى ایستىداد زنجىرىنندن خىلاص اولار» (۱۵۲). ناثير پرویزین سیماسیندا بوتون خالقىن سئوینجىنى و آرزوسونو وئرمە يە مۇوفق اولموشدور.

گوروندويو كيمى، نثر اثرلىيندە ديل مسله سينه داها احاطەلى توخونولوش، يازىچى لار ماراقلى صورتلر واسيطەسىيلە اوز فيكيرلىرىنى دولغۇن ايفادە ئىتمە يە نايىل اولموشلار.

گونئى آذربايغاندا مىللە مطبوعاتىن بىرپا اولماسى پوبليسيستيكانىن اينكىشافينا دا اهمىتلىي درجهده تأثير گوسترمىشدىر. نىتجەدە هر گون مطبوعات صحىھلىيندە اولكىدەكى حادىتلەرى ايشيقلاندىرماق و اونلارا موناسىتىنى بىلدىرن درىن مضمونلۇ مقالەلر گورونمە يە باشلادى. بو ساھەدە سئىيد جعفر پىشەورى ايلە ياناشى موسا طahir، حمزە فتحى خوشگىنابى، حوسئىن دادپرور، قەرمان زادە و باشقالارينىن مقالە و فەلىئتونلارى دىققىتى جلب ائدىر. قافار كندلى دوغرو اولاراق يازىر كى، دئمۆكراطيك حركات دووروندە بدېرى - سىياسى پوبليسيستيكا تام بىر اينكىشاف دوورونو كىچىرمىشدىر (۴۵، ص. ۶). قىيد اندك كى، سئىيد جعفر پىشەورى نىن پوبليسيست ياردىجىلىغى آيرىجا بىر تدقىقاتىن موضوعسۇدور. او دور كى، بو فاصلەدە گونئى آذربايغان پوبليسيستلىرىنىن موراجىعت ائتدىكلىرى موضوعلارى عمومى شكىلde خاطىرلاتماغا چالىشا جاغىقى. معلوم اولدۇغو كيمى، گونئى آذربايغانىن ايجيتىماعى - سىياسى حياتىنداكى دئمۆكراطيك احوال - روحىيە پوبليسيستيكانىدا تأثير گوسترمىشدى. خالقىن ایران موسىتىدلەرىنە قارشى موباريزەسى، حوكومت اورقانلارى نىن اوزباشىنالىغىنا اولان ائتعىراض سىسىرى و آزادلىق ايدىئالارى پوبليسيستيكاندا اوز عكسىنى تاپىردى. دئىيە بىلەرىك كى، بو موباريزەدە پوبليسيستيكاندا بىدېرى ادبىياتدان هېچ دە گىرى قالمامىشدىر. «آذربايغان» جمعىتى نىن اورقانى اولان ئىنى آدىلى قزئىن هله ايلك نومرەلىيندە بىرىنندە اوخويوروق: «ئىتجە او لار كى، ايراندا بو قدر آزادلىق اوغرۇندا عملە گلن اينقىلاپچى لاردان سونرا و مىنلرجه بو يولدا جاوانلارىن و كىشى لرىن قانى توکولودىكىن سونرا يئنە مىلىت آزادلىق او زونە حسرت قالا و اوز حاققىنما مالىك اولا بىلە يە؟» (۱۰، ن. ۱۳۲۰).

پوزیبیا و حئکایه‌لرده اولدوغو کیمی، پولیسیستیک اثرلرده ده آذربایجان خالقى نین تاریخى کئچمیشینه، قدیم مدنیتینه، وطنه اولان محبت اوزونو قاباریق شکیلده گوستیریدی. «تبریز» آدلی مقاله‌ده اوخویوروق: «تبریز آذربایجانلى لارین يوردو دور. یونانلار، کیانلار، ساسانی‌لر، عرب خلیفه‌لری، سلجوقلار، موغوللار... ایران حوكومدارلاری بورادان گلیب کئچدیلر. بعضی وقتل حاکیم اولدولار، لاکین اونلار اوتب گئدیلر.

بو گونکو تبریز زامان کئجیدیکجه یئنه ده اوجالمقادادیر. تبریزین بویوک کئچمیشی و عظمتلی گله‌جه‌یی واردیر» (۱، ن. ۱۲، ۱۳۲۰). بئله مقاله‌لرده قدیم زامانلاردا تبریزین ایقتیصادی مرکز اولماسی، بیير سیرا آوروبا و آسیا اولکه‌لری تاجیرلرینین بورادا تیجارتلە مشغول اولماسی کیمی فیکیرلر دیقتیمیزی جلب ائدیر. مقاله‌ده اوخویوروق: «بوتون شرقین و حتتا آسیانین حریص تاجیرلرینی اوزونه طرف گئیرن بویوک بازارلار تبریزین بویوک کئچمیشینی ایندی ده آندیرماقدادیر» (۱، ن. ۱۳۲۰، ۱۲).

مقاله و فئلیئتونلاردا اولکه‌ده کی وضعیت، خالقین آجیناجاقلى حالى گوستیریلیر، بو وضعیتی يارادان داخلی و خاریجی دوشمنلر ایفشا ائدیلیردیسه، قورتولوش يوللاری دا عکسینی تاپیردی. رضا شاه دورووندە تبریز والیسى اولموش موستوفى نین آذربایجاندان تاخیلین و دیگر ارزاق مخصوصلارینى داشیتیدیرماسی کیمی عمللری فئلیئتوندا «جووللاغى» ایمضاسی ايله ایفشا ائدیلیر: «الله موستوفى آغانىن سایه‌سینى بوتون قارا چورك يئين لرین باشىندان اکسیك ائله‌مه‌سین.

موسلمان، هئچ بئله ده ايش اولار. بو يازيق آدام، باشى تىتره‌يە-تىتره‌يە، سیزه گورگان بوغدادى... داشیماقدان جانا گلدى...

دوغرودور کى، ایندی قلم آزاددى، آمما بو تبریزلی لره، مبریزلی لره ده قلم اله آلیب مقاله يازماق ياراشماز، اونلار گرک هله ایندی بو کیمی حقيقى

خىدەت گۈزارلارا طاقە-طاقە شاللار يوللاسىن... سن الله بير اوزه باخ! هله او كىشى نىن سىزدىن بىر توققۇعۇ اولماق يېرىنە، سىز دورورسوز، باشلايىرسىز، نم تىبىت نە اولدو، بوغدا ئىچە گىتتىدى؛ داها يۇز مىن دانا بىلە بىلە مىزخورافات!» (۱، ن. ۱۲، ۱۳۲۰).

كىندرلەدە اهالى نىن ياشايىش وضعىتى نىن خىدەن آرتىق آشاغى سوپىيەدە اولماسى، اوستەلىك دوولت مأمورلارينىن كىندرلى لرلە و حىشىجەسىنە رفتارى پوبىلىسيتىكادا بوتون چىلىقاڭىغى ايلە اوز عكىسىنى تاپمىشدىر. ح. دادپورىن «كىنچى لرىن حالينا نظر يېتىرمەلى» آدلى مقالەسىنەدە اوخويوروق: «كىندرلەدە و يا كىچىك شهرلەدە كىنچى لرىن وضعىتى تامامى يلا پۇزغۇن و فلاكت بىر حالدادىر... بىر طرفدن دوولت مأمورلارى، «امنىيەلر»، دىيگر طرفدن كىندين بىر پارا اربابلارى كىنچى لرى اىستەدىكلەر كىمى سوپىوب تارمار ائدىرلر» (۷۵). حوسىن دادپورىن «تبرىزىن قىشى و ايشيقىلارى» آدلى مقالەسىنەدە اوخويوروق: «آيا تبرىزىن عزيز وارلى لارى و تاجىرلى بونو بىلمىر كى: بو گون بو شەرەدە مىنلەر جە ايشسىز آداملار وار، دول آروادلار، يېتىم اوشاقلار باتمانى ۶ قىرانا كومور آلا بىلمىرلر!» (۷۶).

اگر پۈئىزىبا و بدىعى نىرددە دىل مسلەسى اوپرازلى شكىلەدە، موعىين ائمۇسىيا ايلە اوخوجويا چاتدىرىلىرىسا، پوبىلىسيتىكادا قدىم، زنگىن آذربايجان دىلى موعىين تارىخى سىبلەر نتىجەسىنە باشقۇ دىللەرین تأثىرىنە معروض قالماسىنا باخما ياراق اوزونو قورۇيوب ساخلاماسى عىلمى شكىلە اساسلاندىرىلىرىدى. مقالەلردىن بىرىنەدە يازىلماشىدىر: «بو دىل بىزىم ايفتىخارىمىز، بابالارىمېزدان، اجدادلارىمېزدان قالان يادىگاردىر. دامارلاريندا آذربايغانلى قانى آخان هر كىس بو دىلى اوز مىللى وارلىغىنىن، مىللى شوعورونون بويوك نىعمتى كىمى حىفظ ائدىر و اونا ائحتىرام بىلە بىر» (۱، ن. ۴۵، ۱۳۲۰).

تصادوفى دىئىل كى، «آذربايغان» قىزىتى نىن ايلك نۇمرەسىنە سئىيد جعفر پىشەورى نىن «روزنامەمېزىن دىلى» آدلى مقالەسى چاپ

اولونمودو. «قیزیل صحیفه‌لر» کیتابینا یازدیغی موقدمه‌ده ایسه او، فارسچیلیق تبلیغاتی آپارانلارا فارشی هوجوما کئچه‌رک آذربایجان دیلی نین قدیم‌لیسینی منطقی جهتدن اساسلاندیریب یازیردی: «فارس‌لار بعضی آذربایجان شاعیرلرینین فارسجا یازدیقلارینی بیزیم فارس اولدوغوموزا دلیل گوستیریلر. بو گولونج و کودکانه بیر ایشدیر. اگر بو ایددیغانی قبول اتمیش اولساق، بوتون ایرانلی لارین عرب اولدوغونو قبول ائتمه‌لییک. چونکو عرب ایستیلاسیندان سونرا مینارجه فارس ادیب، شاعیر و موتلفک‌کیری اوز اثرلرینی عرب دیلینده یازیب ایتیشار و ئرمیشلر. حتتا عصریمیزین باشلانغیچیندا بئله عربجه یایب اوخویا بیلمه‌ین ایرانلی ساوا‌دیز حساب اولوناردى و ایندی ده فارس دیلی عرب ادبیاتی نین و عرب نوفوذونون اسارتینده داوم ائتمکدەدیر. بو حقیقتى گوره-گوره بئش-اوچ آذربایجان شاعیرلرینین فارسجا شئیر یازما‌سینی دلیل گوستیریب، آذربایجانلی لارین فارس اولدوقلارینی ثبوت ائتمه‌یه چالیشانلار حقیقتن موغریض و جاهیل آداملا‌ردیر» (۴۲، ص. ۳۵۱).

پوبليسييست مقاله‌لرده بير طرفدن رضا شاه دوورونون فارسلاشديرما سياستى نتيجه‌سینده اهالى نين ساوا‌دیز و معلوماتسیز قالما‌سیندان دانیشيليردیسا، دیگر طرفدن بو حوكومتین جيددى جهده قارشىسىندا قويدوغۇ «فارسلاشديرما» سياستى ايله هئچ بير شئيه ناييل اولمادیغى نظره چاتدي‌ريليردى. ايبراهيم خليل عطارين «دوز يئرى بالا» مقاله‌سینده اوخويوروق: «گوزوموزو قاپىيا دىكىميشدىك كى، موفتيش آغا اوزونو ايچه‌رى سالدى يارىم ساعات بیزیم اوچون فارسجا دانىشدى. بیز حورى حورن گوزلریمیزى اونون آغزينا زىللەدىك. آمما اينشاللاھ و ماشاللاھ كلمه‌سیندن ساواى بير شئى باشا دوشمه‌دىك. موعلىمیمیزدن صوحتىن نه اولدوغونو سوروشدق معلوم اولدو كى، او دا بىزدن بئش بتر موفتيشىن تئز-تئز دانىشىدېغىنى باشا دوشمه‌يىب» (۸۳). گونئى آذربایجان پوبليسييستىكاسیندا اولكەدە معارييفين اينكىشاف ائتمەمەسى، خالقين تحصيل سوئيەسینين آشاغى اولماسى و اونلارى دوغوران سېيلر ھر طرفلى

آراشديريلميشدير. بو باخيمدان فيرودين ايبراهيمىنин «حقيقى خالق معاريفى اوغروندا» (۸۴) مقالهسى ديققتى خوصوصى يله جلب ائدير. اينكىشاف ائتمىش اولكەلدە معاريفه اولان دوولت قايغى سيندان يازان مؤالىف ايراندا، خوصوصى يله، گونئى آذربايجاندا بو ساحه‌نин ترقىسي اوچون هئچ بىر عملى ايش گورولمه دىيىنى قىيد ائدير. فيرودين ايبراهيمىنин فيكىينجه، ايراندا معاريف حوكومتىن ايرتىجا سىياسىتى نين قوربانى اولموشدور. مقاله‌ده اوخويوروق: «آذربايجان مىللەتى معاريف ساحه‌سیندە تئھرانن ئاظالىمانه سىياسىتى نتىجە سىيادىن چوخ گئرى دە قالمىشىدەر. مىللەتىن وارلىغىنى موحافظە ائدن ايسە آذربايجانىن مىللە ماھىيىتى، خوصوصىن عالي اخلاق لارىنин نتىجە سىيدىر. جىسارتلە دئمك اولار كى، ايراننى باشچى لارى ھمىشە معاريفين اينكىشافى عوضىنە معاريفى پوچ ائدن يوللارلا گئدىرلر. بو باره‌ده ايران تورپاغىندا ايرانىن باشقۇ يېرلىرنە نىسبىتن حوكومتىن جىنaiاتى آذربايجاندا داها چوخ اولموشدور» (۸۴). عومومىيەتلى، آذربايجان خالقىنى ياخشى تانىيان تئھران حاكىم داييرلەرى اونون معاريف لىنەسى، دونيا عئلەرلەرنە يېلەنەمىسى يولوندا ھمىشە مانع لر ياراتمىشلار. مؤالىف بونون سبىىنى بئلە اىضاح ائدىردى: «اوجا سىلە اگر بار-بار باغير ساق كى، تئھران حوكومتى آذربايجان اوولادى نىن ترقى سىينە موخالىفدىر، تام حاققىمیز وار، بوراسى آچىق و آشكاردىر. آذربايجانلى لارىن عئلەم ايلە سىلاح لانماسىنى و اوز مىللە حاققىنى مودافىعە ائتمە يە لايق و موقدىر اولماسىنى تئھران حوكومتى اىستەمیر» (۸۴). مقالە آذربايجان خالقى نىن تارىخىنى، مدنىيتىنى، دىلىنى آرادان گوتورمە يە چالىشان تئھران حوكومتى نىن مورتجئۇ سىياسىتى نىن ايفشاسى باخيمدان قىيمتلى منع دير.

۱۹۴۶-۱۹۴۶-جى ايللەر دە گونئى آذربايجاندا اىستەر پۈئىيە، اىسترسە دە نثر

مىللە ادبىياتى زىنگىن لشدىرىدىي كىمى، گئنىش كوتلەرلەن مىللە شوعورو نون يوكسلەمە سىينە دە اهمىيەتلى درجه دە تأثير گوستر مىشىدەر. آذربايجان شاعير و ناثيرلەرى

ادبی عالمده بويوک ناييلىيتلر الده ائتمىكلە خالقىن ايجىتىماعى-سيياسى فيكىرىين اويانماسىنا، اونلارين مىلللى-آزادلىق حرкатىنىن گوجلنمەسىنە تارىخى خىدمت گورسترمىشلر.

اوچونجو فصيل

دئمۆکراتىك ادبىياتين اينكىشافىندا مطبوعاتىن رولو
«وطن يولوندا» قزئىنەدە ادبىيات مسلەلرى

گۈنئى آذربايچاندا آنا دىلى مطبوعاتىن نىشى اوغرۇندا موباريزەنин كوكو -۲۰ جى عصرىن اوللىرىنە گىنديپ چىخىر. آذربايچان دئمۆكرات فېرقلەسىنин اورقانى اولان «آذربايچان» قزئىنەدە بولاقدا اوخويوروق: «ايىرمى ايل بوندان اوول مشرۇعىت اوغرۇندا فداكار جاسىنما موباريزە آپارمىش مىللە سردار ستىشارخان ... آذربايچان دىلىنەدە مطبوعات يارادىلماسىنى ان ضرورى بىر مسلە كىمى اىرەللى سوروردو. گۈزو ايلە گورن شاھىدلەرن روایتىنە گوره او، آذربايچان دىلىنەدە اوولىنجى روزنامەنى گوردو كەدە گۈزلەرى ياشارمىشىدى... «آذربايچان» قزئىتەسى خالقىن اوز آنا دىلىنەدە اولدوغۇنا گوره بويوك نوفۇز و سىياسى اهمىيت قازانمىشىدى» (۱، ن. ۴۵، ۱۳۲۴). تارىخى حادىشەلردن معلوم اولدوغۇ كىمى، ايراندا رضا شاه حاكىمىتە گلدىكىدىن سونرا آذربايچان مىللە مطبوعاتىنین فعالىتى زور گوجو ايلە دايىندىرىلىميش، بول آزمىش كىمى، اوستەلەك خالقىن اوز آنا دىلىنەدە دانىشىمىسى، عومومىتىلە، قاداغان ائدىلىميشىدى. يالىز سووئېتلىرى بىرلىكى قوشۇنلارى ایرانا داخيل اولدوقدان و رضا شاه حاكىمىتى ئئورىلىدىكىدىن سونرا مورتجئۇ فرمانلارىن قووهە قالماسىنا باخماياراق، بورادا مىللە مطبوعات تدرىجىن دىرچەلمىشىدىر. ۱۹۴۱-جى ايلين پايزىنەن تبرىزدە «وطن يولوندا»، «آذربايچان» قزئىلرى و «ضىددە-فاشىست» تشكيلاتىن آيرى- آيرى ورقەلرى چاپ اولۇنۇشدور.

۱۹۴۱-جى ايلده تبرىزدە اىسماعىل شمسىن رئاكتورلۇغۇ ايلە چىخان «آذربايچان» قرئىتى على شبىسترىنین صدرلىك ائتدىيى عئىنى آدلى جمعىيەتىن

مطبوعات اورقانی ایدی. جمعیتین فعالیتی دایاندیقدان سونرا طبیعی کی، قزئین ده نشری دایانمیشدی. اونون ایلک نومره لریندن بیرینده حوسئین دادپرور ایمراضی ایله گتتمیش یازی دا اوخویوروق: «آذربایجان جمعیتی نین و خالقی نین دئمه‌لی و یازمالی سوزلری چو خدور، او مید ائدیرم، آذری یازیچی لار و شاعیرلر بوندان سونرا اوز حیس لرینی دئمکدن خوددارلیق اتلەمە یەجکلر... و چوخ شادام کی، او ولینجی دفعه اوز آنا دیلیمده بیرینجی مقاله‌نی یازیرام» (۱، ن. ۱۶، ۱۳۲۰). قزئین جمعی ۶ آی چیخماستنا با خمایاراق، اونون صحیفه لرینده ادبیاتلا با غلی زنگین ماثریال‌لارا راست گلمک مومنکوندور. جاواد خورشیدی، علی‌اکبر حامید، مممد حوسئین توککول، محمد بی‌ریبا و باشقalarی داییما قزئنده اوز شئعیرلری ایله چیخیش ائدیردیلر. بعضی موأللیف‌لرین اثرلری بدیعی جهتند ضعیف اولسالار دا، گونئی آذربایجان خالقی نین حیاتینی رثال شکیلده عکس انتدیرمک جهتند قیمتلی ایدی. قزئت قیسا بیر واختدا پوبلیسیستلری ده اطرافینا توپلايا بیلمیشدی. حوسئین دادپرور، ایبراهیم خلیل عططار، هیلال ناصیری، موسا طاهیری و باشقalarی قزئین صحیفه‌لرینده اولکه‌ده حۆكم سورن عئییه‌جرلیکلرە قارشی موباریزه آپارمیش و خالقین سیاسی شوورونون اینکیشافیندا اهمیتلى رول اوینامیشلار.

قرئین هر نومره‌سینده آذربایجان فولکلوروندان نومونه‌لر و ئریلمیش، آتالار سوزلری و مثل‌لرە خوصوصى يئر آیریلیمیشدیر.

۱۹۴۵-۱۹۴۶-جى ایللرده تبریزده علی شبیستری نین رئداكتورلوغو ایله نشر اولونان «آذربایجان» قزئنی نوسخه‌لری الده ائدیلمە میشدید. اونون حققیندا معلوماتى بیز جعفر خندانین «اوغور يولو» کیتابى واسیطە سیلە الده ائدیریک. بورادا اوخویوروق: «معلومدور کی، سونراalar میللی حۆكومت دورووندە میللی مجلیسین صدری اولان علی شبیستری آلمان-فاشیست ایشغالچی لاری علیئینه آپاریلان بويوك وطن موخاریبەسی گونلرینده آذربایجان دیلینده بو قرئى («آذربایجان» قزئینى - گ).

آغايئوا) نشر ائتمىشدى. جنوبي آذربايچان مطبوعاتى تارىخىنinde بو بويوك بير حادىشى يىدى. بو، موحارىبە ئىللەرىنده تېرىزىدە نشر اولونان قىزىل عسگەر قزئى «وطن يولۇندا» دان سونرا بىرىنچى تشبوبۇت يىدى» (۸۲، ص. ۱۷۲).

دئمۇكراٽىك حركات دووروندە گۈنئى آذربايچاندا چىخان و گئنىش اوخوجو دايىرەسىنە مالىك قزئىتلەرن بىرى آذربايچان دئمۇكراٽات فېرقەسىنەن اورقانى اولان «آذربايچان» قزئى يىدى. بو بارەدە قافار كندلى يازىر: «آذربايچاندا نشر اولونان روزنامە و مجموعەلر اىچەرىسىنە «آذربايچان» روزنامەسى داها كوتلەۋى بىر مطبوعات نومونەسى يىدى. بو روزنامەنин موعاصىر دئمۇكراٽىك ادبىياتىن اينكىشافىندا خىدمەتلىرى چوخ بويوكدور. دئمك اولار كى، آذربايچان ادبىياتىنин گوركىلى نومايىنەلرینين اكتىريتى بىر روزنامە ايلە بىرلىكده اينكىشاف ائتمىشلەر» (۴۵، ص. ۶). بىر پارتىيا اورقانى كىمى قزئىتىن فعالىيىتى ۱۹۴۵-ج يايلى سئىتىابىرىن ۵-دەن باشلامىشدىر. لاكىن او واختا قدر، يعنى ۱۹۴۲-۱۹۴۵-جى اىللەرده، يوخارىدا يازىديغىمiz كىمى، تېرىزىدە على شىپىسترى طرفىنiden دئمۇكراٽىك روحلو «آذربايچان» قزئىتى بوراخىلىمىشدى. ۱۹۴۵-جى ايل سئىتىابىرىن ۵-دەن چىخان قزئى على شىپىسترىنин نشر ائتدىبىي «آذربايچان» قزئىنин ايكىنچى دوورەسى آدلاندىرىلىپ. بو، تصادوفى دئىيلدىر. چونكۇ آذربايچان دئمۇكراٽات فېرقەسىنەن اورقانى اولان «آذربايچان» قزئى ۱۹۴۲-۱۹۴۵-جى اىللەرده چاپ اولۇنۇش قزئىتىن اساس مۇوقۇئىنى داۋام و اينكىشاف ائتدىرىميشدىر. محمىملۇبىي عابىاسىنин «قىرخ ايل بوندان اوول نشر اولۇنۇش «آذربايچان» مجموعەسى حاققىندا» مقالەسىنەدە اوخويوروق: «... آذربايچان مىللەتىنин آلۇولۇ نفسىنەن ايلەمام آلان آذربايچان دئمۇكراٽات فېرقەسىنەن ناشير افكارى «آذربايچان» روزنامەسى قىرخ ايل بوندان قاباق نشر اولونان «آذربايچان» مجموعەسىنەن پارلاق و موباريز شۇعارلارىنى حىاتا كىچىرىپ، مىرزە جليل موراجىعەت نامەسىنى حىاتا تطبيق ائدبىب، ایران آذربايچانى نىن

موعاصیر کلاسیک شاعیری موعجوز شبیستری نین شیرین شعیرلرینی ترنموم
ائله بیر...» (۱۱۱، ص. ۳۳).

قرئین صحیفه‌لرینده فیرقه‌نین تودوغو يول، فعالیتی حققیندا معلومات
وئریلیر، اولکەدەکى موجود وضعیت اولدوغو کیمی اهالى يە چاتدیریلیردى. سئید
جعفر پیشەورى بو بارەدە يازمیشدیر: «بىش آيدان آرتىق تارىخە مالىك اولمايان بو
قرئته فیرقه حوكومتى مىلتىمىزىن قورولوشو تارىخى اوچون ان بويوك مدرک و ان
رووشن آينا حساب اولونا بىلر. او خوجو اوندا فیرقه‌نین قدمبهقدم اېرهلى گئتدىيىنى و
دوشمن علئيهينه ايشله تدىيى شدید سىلاحى آيدىن و آچىق بىر صورتىدە گوره بىلر»
(۴۲، ص. ۳۵۵).

گۈئى آذربايغاندا بدیعى ادبیاتین اينكىشاپىندىدا «آذربايغان» قرئىنин تأثىرى
بو يوكلدور. اونون صحیفه‌لرینده على فيطرت، هىلال ناصيرى، مير مئھدى ائتمىاد
کىمى آنا دىلىنده يازانلارين سايى آرتىر، مطبوعات عالمىنە يئنى قووهلر جلب
ائدىلirدى. همین قرئىدە تبرىزه اوردو سىرارىندا گىتمىش سولئيمان روستىمەن دە
شعيرلری چىخمىشىدیر. «تبرىز شعيرلری» باشلىغى آلتىنا سونراalar نشر ائتدىردىيى
اثرلرینىن چوخونو ايلك دفعه او، سولئيمان حىكمت ايمضاسى ايله چاپ
ائله تدىر مىشدى.

قرئین صحیفه‌لرینده آذربايغان ادبیاتى نين گوركملى سيمالارىنдан نظامى
گنجوى، افضل الدين خاقانى، زئين العابدين ماراغالى، ميرزە على موعجوز،
محمدىلى تربىيت حققىندا تدقىقاتلار، روس و دونيا کلاسیكىلرى اثرلریندن
نومونەلر وئىلەمىشىدیر. او خوجولاردا آذربايغان خالقى نين قەرمانلىق كىچمىشى
حققىندا گئىش تصوور اوياتماق اوچون ۱۵۰-جى نومرەدن باشلاياراق ۳۰ نومرەدە
«كتابى دده قورقود» داستانى چاپ اولۇنۇش، بو حاقدا عئلمى مقالەلر درج
ائدىلەمىشىدیر.

معلومدور کى، ۱۹۴۶-جى ايلين آخىرلارى گونئى آذربايچان خالقىنин حياتىندا ان آغىر گونلر ايدى. او دور کى، ايرتىجانين هو جوموندان سونرا قزئت او ز فعالىيتنى دايىاندىرى ماق مجبورىيەتىنده قالدى.

«آذربايچان» قزئتىنин اوچونجو دوورەسى ۱۹۴۷-جى ايل دئكابرين ۲-دن نشر ائديلىميشىدир.

مىللەي حوكومت دوورنده تېرىزىدە اونون اورقانى كىمى «آزاد مىللت» قزئتى نشر اولۇنۇشىدۇر. اونون صحىفەلریندە آذربايچان دىلى نين دوولت دىلى كىمى تطبىقى، مكتب، تئاتر و ساير معاريف و مدنىيت او جاقالارى نين آچىلماسى، شهر و كىندرلىن آبادلاشدیرىلماسى حاقيقىندا هر گون يېنى خىرلر درج اولۇنۇردو. جمعى ۱۱۴ نۇمرەسى چىخان بو قزئت دە ايرتىجانين هو جوموندان سونرا فعالىيتنى دايىاندىرىميشىدیر.

۱۹۴۵-۱۹۴۶-جى ايللەرde محمد بىرىيانىن رئاكىتورلۇغو ايلە ھفتەدە بىر دفعە «قلبه» قزئتى بوراخىلەميشىدیر. قزئتىن ۲۹ سايبى معلومدور. محمد بىرىيانىن رئاكىتورلۇغو ايلە هله ۱۹۴۳-جو ايلدە «ادىبيات صحىفەسى» چاپ اولۇنۇردو. قزئتىدە باشلىجا اولاراق آنتى فاشىست كاراكتېرىلى يازى لار درج ائديلىردى.

مىللەي حوكومت دووروندە چاپ اولۇنمۇش «آذربايچان اولدوزو» قزئتى ساتىرىيك كاراكتېرde ايدى. اونون نشرى هيالل ناصيرى نين خىدامتلىرى ايلە باغلى دىر. همین دوورده ماحمود تورابىنин رهبرلىسى ايلە «يېنى شرق» قزئتى چاپ اولۇنۇشىدۇر. قىيد اندك كى، عئىنىي آدلى قزئت هله ۱۹۴۱-جى ايلدە آدى چىكىلن مۇألىف طرفىنەن فارسجا («خاورى نو») بوراخىلەميشىدیر. مىللەي حوكومت قورولاندان سونرا ايسە او، «يېنى شرق» آدینى داشىميشىدیر. بوندان باشقما، او ايللەرde تېرىزىدە «معاريف»، «فالاحت»، «دئموكرات»، «فرىياد» قزئتلىرى دە چىخىميشىدیر.

تکجه تبریزده دئیل، گونئی آذربایجانین دیگر شهرلریندە ده قرئتلر بوراخیلمیشdir. مثلن، اردبیلde میللی مجلیسین نومایندهسی حسن جوودتین رئاکتورلوغو ایله «جوودت»، زنگاندا سعید وزیری نین ناشیرلیبی ایله «آذر»، اورمییه ده محمدامینین رهبرلیبی ایله «اورمییه» قزئتلری نشر اولونموشدور.

سوویشت ایتیفاقی ایله مدنی رابیطه جمعیتی نین تبریز شوعبهسی «شفق» مجموعهسی نشر ائتدیریردی. مجموعه نین ایلک نومرهسی ۱۹۴۵-جی ایلين اوكتابر آیندا نشر اولونموشدور. اونون نشریندە جمعیتین مقصدى تکجه تبریز شوعبهسین دئیل، بوتون گونئی آذربایجاندا اولان مدنی علاقه جمعیتی شوعبهلرینین ایشینی داها دا جانلاندیرماق و اونون فارشیسیندا دوران وظیفه‌لرین حیاتا کچیریلمه‌سینه کومک ائتمک ایدی.

«شفق» مجموعه سیندە ده بدیعی یارادیجیلیغین اینکیشافینا ایمکانلار وار ایدی. اورادا تکجه آذربایجان ادبیاتی نین دئیل، دونیا خالقلاری ادبیاتیندان دا نومونه‌لر اوخوجولارین نظرینه چاتدیریلیردی. بوندان باشقا، م. قورکی، آ.پ. چخخوو، ف.آ. دوستویئوسکی، و.ق. بئلینسکی حاققیندا مجموعه ده ماراقلى ادبی-تنقیدی مقاله‌لر وئریلیردی.

ژورنالدا موتنظم اولاراق تبریزین مدنی حیاتیندا باش وئرن دیشیکلیکلر اوز عکسینی تاپیردی، او جومله‌دن، تئاتر تاماشalarی، آکتیورلارین قاسترول سفرلری و سایره.

«شفق» مجموعه سی رئاکسییا هئیتی نین عوضولرى م. صفووت، شریفورو، م. میلانی و ا. دیبايان ایدی. س.ج. پیشه‌وری «شفق»ین نشر اولونماسینین بير ایلليبی موناسیبیتی يله رئاکسییا گوندردیبی تئلئرامدا يازمیشdi: «بو مجلله بير طرفدن مدنی رابیطه جمعیتی نین ایشلرینین جانلاندیریلماسینا کومک ائتمیش، دیگر طرفدن ایسه ایران آذربایجانی نین اوزون ایللر بويو خالقا لازیمي صورتده تانیتدیریلما میش

محمد مدعلی تربیت، شیخ محمد خیابانی، میرزه علی موعجز، شیخ محمود شبستری و بیر چوخ بو کیمی تاریخی سیمالاری اوخوجولارا تقدیم ائتمیش و اونلارین خوصوصوندا مقاله‌لر چاپ ائتمیشدیر... «شقق»ین دیرلى خیدمتلى تك بونلارلا قورتامیر، بو مسله عئینى زاماندا ایران آذربایجانى نین گورکملی موعاصیر يازىچى، شاعير و مطبوعات ايشچى لرينى ده اوز اطرافيتا توپلامىش، اونلارين ايشلىينه كومك ائتمیشدیر» (۱۴، ن. ۷، ۱۹۴۶، ص. ۳).

«شقق» مجموعه‌سىنин بيرينجى ايل دونومو موناسىتى يله سوویئتلىرى بيرلىسى نين ايراندا فۇوق العادە و صلاحىتلى سفیرى اي.و. سادچىكىو و سوویئتلىرى بيرلىسى نين تبريزدەكى باش كونسولو رئاكسييما تېرىك تىڭىزرامى گوندرمىشدى.

مدنى رايىطە جمعىتى نين خططى يله نشر اولونان درگى لردن بيرى ۵۵ «آذربایجان» ژورنالى ايدى. قىيد اندك كى، بو مجموعه باكى دا، لاكىن گونئى آذربایجانا گوندەريلمك اوچون نشر اولونوردو. اونون باش رئاكتورو رسول رضا، موعاونىنى مئھدى حوسئين اولموشدور. هر ايکى طرفين ضيالي لارينىن بيرگە ايشتيراك ائتدىكلرى درگى نين ايلك نومرسىنده اوخويوروق: «آذربایجان» مجموعه‌سى خالقىمизىن قديم مدنىتى و ادبىياتى، تارىخى و آزادلىق موباريزەسىلە اوخوجولا ريمىزى مونظم صورتىدە تانيش ائده جك، اىستر سوویئت آذربایجانىندا و اىسترسە ده گونئى آذربایجاندا ياشيان يازىچى و عاليم لريمىزىن عئلمى، ادبى مقالەلرini اوز صحىفەلرini درج ائده جكدىر.

بونونلا دا مجموعه‌مiz آذربایجان خالقى نين گله جك ترقى و يوكسەليشىنە كومك ائتمە يە چالىشا جاقدىر» (۱۰، ن. ۱، ص. ۷). ۱۹۴۵-جى ايلين آوقوستوندان باشلا ياراق، ۱۹۴۶-جى ايلين منحوس دئكابر آيينا قدر «آذربایجان» ژورنالى نين ۱۷ ساينى نشر اولونوب (بئشى ۴۵-جى ايلده، اون ايكىسى ۴۶-دا) (۹، ن. ۹۴، ۲۰۰۲). ژورنالدا درج اولونمۇش مقالەلر «آذربایجان تارىخى نين، مدنىتى نين، ادبىياتى نين،

صنعتی نین عصرلر بويو وحدت حاليندا اينكىشاف ائتمەسىنى اعيانى شىكىلە ثوبوتا يئتىرىرىدى» (٩، ن. ٩٤، ٢٠٠٢). جمیل حسنلى يازىر: «... ژورنال گونئى آذربايچان اوچون بوراخىلدىغىنidan سووېت آذربايچانىندا حۆكم سورن حاکىم بولشۇرىك ايدىلولوگىياسىنinin طلبلىرىنندن بىر قدر يايىنا، آذربايچان خالقىنىن كوكلو منافىعى، طالعى و تارىخى ايله باغلى اساس مىسلەلەر توخونا بىليردى» (٩، ن. ٩٤، ٢٠٠٢). دئمك اولار كى، اونون هر سايىندا خالقىن دىلىنى، مدنىيتنى تحقىر ائدىنلەرە قارشى موباريز روحلى مقالەلر چاب او لونوردو. مممە عاريف داداشزادە «آنا دىلەمىز» آدلى مقالەسىنide آذربايچان دىلىنىن قديملىسىنندن، عصرلر بويو باشقۇ دىللەلە قايىنایىب-قارىشماسىنا باخما ياراق اوز خوصوصىتلىرىنى قوروپوب ساخلادىغىنidan دانىشىر و تئھان حۆكمتى نين يئرىتىدىيى ايرتىجا سىياستىنە قارشى يازىردى: «تأسسوف ائتمك لازىمىدىر كى، آذربايچان مىلتى نين بىر حىصصەسى هله اوز آنا دىلىنىن لازىمى قدر آزاد بىر صورتىدە ايستىفادە ائده بىلەمەيېرلە. خالقىن آنا دىلىنى شرطسىز و قىيدسىز اوЛАراق آزاد ائتمەدن، خالقا آنا دىلىنىدە حورىيەت-ى كلام و ئرمەدن اينسانىيەتن و دئموکراسى دن دانىشماق بوش و معناسىز اولور» (٤٩، ص. ٤٢).

قىيد ائتمك لازىمىدىر كى، دئموکراتىك حرکات دووروندە گونئى آذربايچاندا آنا دىلىنىدە مطبوعاتىن اينكىشافى اوچون هر جور شرایيط ياردىلەمىشىدە. آذربايچان دئموکراتىك فيرقەسى اوز مرامنامەسىنide مىللە مطبوعاتىن اينكىشافى اوچون خوصوصى ماددەلر قبول ائتمىشىدە. اورادا دئىيليردى: «آذربايچان دىلىنىدە كىتاب نشرينىن مانع اولان آداملار وطن خايىنى و خالق دوشمنى كىمى مسولىتە آلينمالىدىر». (٨، ن. ١٢١، ١٩٤٥)

مىللە حۆكمت دووروندە تبرىزدە «آذربايچان شاعيرلىرى و يازىچىلارى جمعىيەتى» نين اورقانى كىمى نشر ائدىلەن «گونش» مجموعەسى ده اوخوجولارىن درىن رىغبىتىنى قازانمىشىدە. قارشىيا قويدوغۇ مقصدلەر حاققىندا مجموعەدە اوخويوروق:

«آذربايچانين عظمتلى و شانلى تاريχينى بوتون جاميعه يه تانيديرماق و آذربايچان خالقى نين كىچميش مدنى و قهرمانلىق تاريχينه عايدىد مقاله‌لر توليد ائتمكلە خالق كورتلەرىنин ترقىسى و آزادلىغى يولوندا صادقلە چالىشان قەرمانلارىن ... كىچميش و حاضيردا ياداڭلى قىصبكارلارا قارشى آپاردىغى موباريزەلرى، خالق و وطن حاققىندا ائلهدىيى خىدەتلىرى آيدىنلاشتىرىپ نظم و نشر واسىطەسىلە تقدىر و نشر ائده جىكىدىر» (۱۲، ن. ۱، ۱۳۲۵). بوندان باشقا، آذربايچان دىلى نين قدىملىسى و زىنگىنلىسى حاققىندا عئلمى و تارىخى سىنلىرىن، آذربايچان شىفاهى خالق ادبىياتى نومونەلرىن توپلانىلاراق اوخوجولارا چاتدىرىلماسى، آذربايچانين كىچميش و موعاصىر عاليم، شاعير و ضىيالى لارىنин خالقىن ادبى و ايجتىماعى فيكىر تارىخىنده اوينادىقلارى رولون آراشدىرىلاراق ايجتىماعىيته چاتدىرىلماسى، دونيادا باش و ئىرن آزادلىق و تارىخى نەھىبتلر بارەسىننە معلوماتلارىن درج اولۇنماسى، اوخوجولارىن دونيا كلاسسىكلىرىنин اثرلىرى ايلە تانىش ائتمك كىمى مىسلىر دە قارشىيا قويولموش اساس وظيفەلردىن اولموشدور» (۱۲، ن. ۱، ۱۳۲۵). تأسىسۇكى، ۱۹۴۶-جى ايلدە مجموعەنин يالنىز بىر نومەرسى ايشيق اوزو گورموشدور.

مېللەي حوكومت دووروندە مىيانادا مدنى رابىطە جمعىيەتى نين يئرلى اورقانى كىمى «وطن» مجموعەسى چاپ اولۇنمۇشدور. آيدا بىر دفعە نشر اولۇنان بىر درگى عئلمى، ادبى و بدىعى ايستيقاتلىرده فعالىيەت گوسترمىشدىر.

سووپىت قوشۇنلارى گونئى آذربايچانا داخىل اولدوقدان سونرا اوكتىابر آيىندان ائتىبارن تېرىزىدە عرب يىقباسى ايلە آذربايچان دىلىنە قىزىل عسگەر قزئىتى «وطن يولوندا» نشر اولۇنماغا باشلادى. اونون رئاكىتورو مىرزا ئىبراھىمۇ، مسول كاتىبىي ايسرافىل نظرۇو ايدى. بونونلا پارالىل اولاراق ورقەلە شىكلىنە اورمودا زولفعلى ئىبراھىمۇوون رئاكىتورلۇغۇ ايلە آذربايچان دىلىنە «قىزىل عسگەر»، رىشتە ئىسە خاسائى وزىرۇوون رئاكىتورلۇغۇ ايلە فارس دىلىنە «سرىازى سورخ»

قرئتلری بوراخیلیمیشدیر. فارسلاشدارما سیاستی نین داوم ائتدیی بیر اولکه‌ده آذربایجان دیليندە قرئت نشری، سوزسوز کی، ایران حاکیم داییره‌لرینن اوره‌بیندن اولمامیش، حتتا اونلار بو بارده اوز ائتعیراض لارینی سوویئت‌لر بیرلیسی نین ایرانداکی سفیری سمیرنوفا دا بیلدیرمیشدیلر (۶۹، ص. ۴۸). قرئت ایکی گوندن بیر ۴۰۰۰ نوسخه تیراژلا چیخیردی. لاکین آز واخت عرضینه «وطن یولوندا» قزئتی دئموکراتیک فیکیرلی ضیالی‌لاری اوز اطرافینا توپلاییب و اوخوجولارین رغبتینی قازانا بیلمیشدی. اونون نشری نین ایلک گونلرینی قیلمان ایلکین خاطرلایاراق یازمیشدیر: «آذربایجانلی‌لارین آنا دیليندە درج ائدیلمیش بو قرئت تبریزده بویوک سئوینجه سبب اولدو. قزئتین بوتون تیراژی دئمک اوilar کی، ایکی ساعات ایچه‌رسیندە ساتیلیب قورتاردی» (۱۱۵، ص. ۴۰). جمعی ۴۰۶ نومره‌سی چیخان قرئت ایکی دوورده نشر اولونموشدور: (۱) ۱۹۴۱-جی ایل ۱۱ اوکتیابر – ۱۹۴۲-جی ایل ۱۳ آپرئل؛ (۲) ۱۹۴۴-جو ایل ۱۰ آپرئل – ۱۹۴۶-جی ایل ۱ مای. ۱۹۴۲-جی ایلده قزئتین نشری نین دایاندیریلماسی گونئی آذربایجاندا اولان سیاسی ایشچی‌لرین باکی یا گئری چاغیریلماسی ایله علاقه‌دار ایدی. خاطرلاداق کی، تبریزده فعالیت گوسترن ایشچی قروبو ایله سوویئت حرbi، دیپلوماتیک نوماینده‌لری آراسیندا موناسیبیت‌لر ضیدیدیتلى ایدی. بئله کی، «گونئی آذربایجانداکی پروسئس‌لرین گئتدیکجه ميللى موقتىي يه كئچمه‌سی سوویئت‌لری او قدر ده تأمین ائتمیردی» (۶۹، ص. ۶۴). حتتا قزئتین باغلانناسی حاققیندا آندرئی سمیرنوف سوویئت‌لر بیرلیسی خاریجی ایشلر کومیساريغينا موراجیعت ده ائتمیش، (۶۹، ص. ۶۴) لاکین م.ج. باغیروو دا اوز نووبه‌سیندە «وطن یولوندا» قزئتی نین باغلانناسینا ائتعیراضینی بیلدیرمیشدی (۶۹، ص. ۶۵). بیرینچی فصیلده يازدیغیمیز کیمی، ۱۹۴۴-جو ایلده گونئی آذربایجانا يئنى دن ایشچی قروبو گوندەریلمیشدی. بئله‌لیکله، همین ایلین آپرئلیندن تبریزده «وطن یولوندا» قزئتی نین نشری بريا ائدیلمیشدیر. ایکینچی دوورده

اونون رئداكتورو ح. شاه گلديئو اولموشدور. بو دفعه قزئت نهاینکى اورميه، خوى، مرند، مييانا، زنگان، قزوين، سراب كيمى شهرلرده، حتتا تئهراندا بئله گئنيش يازيلميشدى. اونون نومرمليندن بيريندە اوخويوروق: «آذربايجان ديليندە نشر ائدىلەن «وطن يولوندا» قزئتهسىنى تئهراندا بىز تبريزلى لر و باشقما آذربايغانلى لار بويوك بير سئوينجلە اوخويوروق. قزئتىدە يازيلان سوزلر بىزى چوخ سئويندىرىر. بو قزئتهنى آنالاريمىزا، باجى لاريمىزا و باشقما ساوداسىز قادىن لاريمىزا اوخودوقدا سئوينجدىن گوزلرى آز قالا ياشارىر» (۸، ن. ۳۹، ۱۹۴۴). قزئتىن ايشى ايلە باغلى جعفر خندان و قولام مممدى بى شهرلره ائزام اولونموشدولار (۹، ص. ۱۰۳). تبريز ضيالى لاريندان محمد بى رىيا، مير مئھدى ائتمىماد، لاله خانىم قزئتىن ايشىنده ياخيندان ايشتيراك ائدىرىدىلر. «وطن يولوندا» قزئتى گئنيش اوخوجو كوتلەسى اوچون نظرده تو تولدوغوندان بورادا آذربايغانىن اينجه صنعتى، قدىم عايىدەلرى حاققىندا معلوماتلارا، تاتار و كينو ساحه سىيندە اولان يئنى ليكىلرە، بئينلخالق موضوعدا يازيلميش مقالەلرە، حكيم مصلحتلىرىنه، اوخوجولارين اىستيراحتى و اهيلەنمهسى اوچون لطيفەلرە دە راست گلمك مومكوندور. بونونلا ياناشى، قزئت صحيفەلریندە بديعى اثرلرە خوصوصى يېر آيرىلمىشدى. ۱۹۴۴-جو ايلين يازيندا تبريزدە «وطن يولوندا» قزئتىنин يئنى دن نشرى گونئى آذربايغاندا دئموكراتىك فيكىرىلى ضيالى لارين فعالىيتلىرىنин آرتىماسينا، شاعيرلرین يوكسک احوال-روحىيەدە يازىب-ياراتماسينا، مىللە مطبوعاتىن گئنيش لنمەسىنە سبب اولدو. محمد بى رىيا قزئتىن ۱۰ آپرئل تارىخلى بيرينجي نومرسىنinin چاپ اولونماسى موناسىبىتى يله يازىردى:

قوجا تبريز، آرتىق بورما بورىنۇنۇ،
وفالى دوستلارىن سفردىن گلەر.
سوپىلە سالام، دايىنما، آچ قوينۇنۇ،

بۇ کاریوان قىزىل خىزىدىن گللىرى

(۱۹۴۴، ۲ ن.)

سووئىت آذربايچانى شاعيرلىرى ده اوز نۇوبەسىنده يېنى بىر ايلهاما بورادا ياردىجىلىق لارىنى داوم ائتدىرىدىلر. محمد راحيم تبرىزىه موراجىعت لە يازىردى:

تبرىز! عزىز دىيار، موحشىم دىيار!

سنه دريا قادر محببىم وار.

بوش الله قاپىنان دئمە گىرىمىشىم.

سوروشان اولسا كى، نە گىتىرىمىشىم:

سوپىله، ايلهام آلىپ اتل عادتىنەن

محببىت، صداقت گىتىرىمىشىم من

(۱۲۹).

سووئىت آذربايچانى ضىيالى لارىنین نشر ائتدىيى قىئتىن آذربايچان توركىجهسىنده اولماسى بوتون آذربايچانلى لارين اورهىيىنندىن ايدى. هر گون قىئت رئداكىسياسىنا داخىل اولان مكتوبىلاردا كىمى سوزله، كىمى شعىرلە اوز سئونىنجىنى بىلدىرىدى. بئله يازىلار رئداكىسيانىن ايمكانى داخىلەنن «وطن يولوندا» قىئتىنин صحىفەلىرىنده درج اولونوردو. اونلاردان بىرىنده اوخويوروق: «البته، سىز بىليرسىنىز كى، بىزىم تمام كىتابلاريمىز و شعىرلىرىمىز فارسجا يازىلىرىدى. اوナ گورە دە منىم بىر نىچە مىصرا يازدىغىم توركىجه شعىر سىزىن «وطن يولوندا» روزنامەسىنده چاپ اولونماغا لايق دئىل، آمما اوميدوارام كى، سىز اونون معناسىنى نظرە آلىپ، اونو روزنامە يە يازماقلالا منى سرافراز ائدە جىكسىنىز...»

بىر زامان بورادا نە گونە دوشادوک،

دوشور ياواش-ياواش بىلىمىزىن يوپك.

نهايات گلدىنىز، سىزىلە گوروشىدۇر،

گۈزۈم يولۇزۇزدا قالمادى، شادام،

قىضا بىزى آيرى سالمادى، شادام»

(١٩٤١، ٢٩، ٨).

سئوينج دولو مكتوبلارىن سايى يوزلرلە ايدى.

«وطن يولوندا» قزئى ئىگىنى آذربايجاندا آنا دىلىنده ادبىياتىن اينكىشافى اوچون گئىش ايمكانلار ياردىرىدى. عومومىتلىك، گونئى آذربايجاندا مىللە ادبىياتىن اينكىشافىندا بو قزئىن اهمىتلى رولو اولموشدور.

تىزلىكىله گونئىلى شاعيرلرى و يازىچىلارى اوز اطرافينا توپلايا بىلىميش قزئىنده سووېت اوردوسو حىصىھەلىرىنىن تىركىيەن تېرىزە گلمىش جعفر خندان، سولئىمان روستم، انور مەممەخانلى، مىزە اپراھىمۇو، عوثمان سارىوللى، رسول رضا، مەممە راحىم ايلە ياناشى على فيطرت، مىر مەھدى ائتمىماد، هىلال ناصيرى، محمد بىرىي، آشىق حوسئين جاوان دا اثرلىنىن چاپ ائتىرىمە يە باشلا迪لار. انور مەممەخانلى خاطىرەلىرىنىن بىرىنە يازمىشدىر: «تېرىز ضىيالى لارنىن رئداكىسيمايمىز اطرافىندا توپلاشىمىسى قارشىلىقلى اولاق، هر ايکى طرفە چوخ خىئير وئردى. بىز جنوبى آذربايجانى اونلارىن واسىطەسىيلە داها درىنەن اویرەنېرىدىك. اونلار دا «وطن يولوندا» قزئىنин آذربايجاندا يېرىنە يېتىرىدىيى بىر چوخ خىيدىتلىرى سېراسىندا موعاصىر آذربايجان دىلىنин اينكىشافى سوپەسىنى منىمسە يېر، دىلىن ياد تىركىيەن تەمىزلىنمەسى پروۋئىسىلىرىنىن نە قدر اوغۇرلو و واجىب اولدوغۇنو گوروردولر» (١٠٤). خاطىرلاداق كى، قوزئى آذربايجاندا يازى قرافىكاسى دىيىشىدىيەن اورادا چاپ اولۇنۇش اثرلىرى گونئىلىر موطالبىعه ائدە بىلەمە يە جىكدىيلر. او دور كى، «وطن يولوندا» قزئىنин عرب اليفاسىندا نشرى گونئى آذربايجان شاعير و يازىچىلارينا قوزئى قىل

یولداشلارینين ادبی-بدیعی يارادیجیلیغی ايله ياخیندان تانیش اولماق ايمکانی ياراتمیشدی. اونون صحیفه‌لرینده ادبیاتلا باغلی «ادبیات صحیفه‌سی»، «آذربایجان» ادبیاتی تاریخیندن، «گونئی آذربایجان شاعیرلری»، «تبریزین گنج قلم‌لری»، «مشروعه دوروونون شاعیرلری»، «آذربایجان شاعیرلری وطن حافظیندا» و سایرہ روبریکالار واردی.

«وطن يولوندا» قزئتی نین نومره‌لرینی نظردن کچیررکن گوروروک کی، اورادا يارانان ادبیات هم بدیعی و نظری، هم ده تنقیدی و تاریخیلیک باخیمندان يئنى اولموشدور. بو ساحه‌ده طبیعی کی، سوویئت آذربایجانیندان گئتمیش میرزه ایراهیمovo، سولئیمان روستم، سولئیمان رحیموو، عوثمان ساری‌وللی، حوسئین شاه‌گلدبیئو، رضا قولیئو، ایسرافیل نظرلی کیمی شاعیر، یازیچی، ادبیات‌شوناس و ژورنالیست‌لرین رولو بویوک اولموش، محض اونلار طرفیندن آتیلمیش ايلک آدیملار گونئی لى همکارلاری طرفیندن داوم و اینکیشاف ائتدیریلمیشدیر. اگر قزئتین بیرینجی دووره‌سینده داها چوخ قوزئی دن گئتمیش موأللیف‌لرین ايمضالارینا راست گلیریکسە، ایکینجى دووره‌سینین دئمک اوilar کی، هر نومره‌سینده گونئی لى همکارلارین جوشقون يارادیجیلیغی ايله قارشیلاشیريق. انور مەمدخانلى اوز خاطیره‌لرینده يازیردی: ««وطن يولوندا» قزئتی يئرلی ادبی قووه‌لرین يئتیشمه‌سینده بویوک رول اوینادى. قزئت تئز-تئز اوز صحیفه‌لرینی گنج شاعیرلرین ایختیيارينا وئریردى» (۱۰۴).

«وطن يولوندا» قزئتینده چاپ ائدیلمیش بدیعی اثرلرین موضوپلاری يىنى ايدي. گونئی آذربایجانداكى ايجتیماعی-سییاسى پروسنس‌لر، اولکەدە يارانان دئمۆکراتیك احوال-روحیيە، خالقین مىللی آزادلیق حرکاتى نین اهالى نین بوتون طبقه‌لرینى احاطە ئىئمھەسى و يوكسەلن خط اوزرە اینکیشاف ائدهرك مىللی حوكومتىن قورولماسى ايله نتیجه‌لنمەسى هم قوزئى، هم ده گونئی لى موأللیف‌لرین بېرەلندىسى

اساس منع لردن ايدي. بوندان باشقان، موستملكه سياستي، ايکينجي دونيا موحارييەسى، دينج خالق لارين ايشغالچى ليق مقصدى داشبيان حرbi هوجوملارا معروض قالمالارى، اولكەلدە اهالى نين كسكين سوسىال طبقەلە آيرىلماسى و سايىره حادىھلەر دە همين ايللەرde گونئى آذربايجاندا يارانان يئنى ادبىياتا اوز تأثيرىنى گوسترمىش و بديعى اثرلەرde موعىين درجهدە عكسىنى تاپمىشىدیر.

قزئىتەن چاپ اولۇنۇمۇش بديعى اثرلەر دېقىقت يېتىرىدىكە تكجه گونئى شاعيرلىرىنин دئىيل، قوزئى دن گىتمىش موآلىفلىرىن ده يارادىجىلىغىندا ماراقلى بىر مرحلەنин ياراندىيغى نين شاهىدى اولۇرۇق. بئله كى، بىر طرفدن ۱۹۳۷-جى ايلين رئپرئىسيا توفانىندان، دىكەر طرفدن ايسە پارتىيا، لئىن، اوكتىابر اينقىلايانا مەدھىيە كاراكتېرىلى اثرلەر يازماقدان يورولۇمۇش شاعير و يازىچىلار يئنى بىر موحىطە دوشموشىدۇر. دئەمەلى، گونئى آذربايجانداكى سىياسى پروۋئىسلىر، گوندن-گونە گىنىش لىن دئموکراتىك احوال-روحىيە اونلار اوچۇن ده اوركەن اولان بىر مۇوضۇ ايدي. او دور كى، «وطن يولوندا» قزئىتىنده چاپ اولۇنان اثرلەرىن موعىين بىر حىصصەسى مضمۇن جەھەتن گونئىلى قلم صاحىبلىرى ايلە ياناشى سۈۋىيەت آذربايجانىندان گىتمىش شاعير و يازىچىلارين يارادىجىلىغىندا دا بىر يئنى لىك ايدي.

«وطن يولوندا» قزئىتىنده يارانان ادبىيات عومومەن آذربايجان خالقىنин معنۇ قۇووشلۇغۇ بىر ادبىيات ايدي. او برازلى دىل ايلە دىشك، بو ادبىيات او تايلى-بو تايلى ھر ايکى طرفىن «نعمەكار بولبوللىرىنин او خودوغۇ گۈزىل ماهنى لارдан» يارانمىشىدى. دئىيە بىلەرىك كى، ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايللەرde گونئى آذربايجان ادبىياتىندا مىللەي روھون اويانماسى، مىللەت او زونۇدركىن بديعى عكس-صداسى، بىر سوزلە، يئنى ادبىياتىن يارانماسى بىلاواسىطيه «وطن يولوندا» قزئىتى ايلە باagliلى او لمۇشىدۇر. ايکينجي فصىلەدە يازمىشىدىق كى، ۱۹۴۱-۱۹۴۶-جى ايللەرde گونئى آذربايجان ادبىياتىندا وطن و خالق مۇوضۇلارى موهوم يئر تو توردو. طبىعى كى، قزئىتەن چىخان

اثرلرین بويوک بير حيقصهسى محض همین موضوعلارا حصر اولونموشدو. سولئیمان روستمین «قالاجاق»، «ياندی» (۸ ن. ۳۳، ۱۹۴۱)، «وطنیم» (۸ ن. ۱، ۱۹۴۱) شعیرلری، رسول رضانین «وطن نغمەسى» (۸، ن. ۴۴، ۱۹۴۲)، محمد راحیمین «وطن نغمەسى» (۸، ن. ۹، ۱۹۴۴)، «وطن حسرتى» (۸، ن. ۷، ۱۹۴۴)، میر مئھدی ائتمادین «ياشاماز» (۸، ن. ۲۸، ۱۹۴۱)، على فيطرتین «آذربایجان» (۸، ن. ۱۶، ۱۹۴۵)، پروانه‌نین «نصیحت» (۸، ن. ۲۷، ۱۹۴۲)، میر مئھدی چاوشى‌نین «آذربایجانا خیطاب» (۸، ن. ۶۶، ۱۹۴۵)، محمد باغیر نیکنامین «شانلى وطن» (۸، ن. ۱۱۶، ۱۹۴۵)، على نیشانی‌نین «تبریزیمه» (۸، ن. ۱۲۲، ۱۹۴۵)، محمد دعلی فخرالدینی محزونون، يحیا شیدانین قزللری و ساییره وطن و خالق موضوعلاریندا يازیلمیش اثرلره نومونه اولا بیلر. اونلارا علاوه اولاراق دئمک لازیمدیر کی، ایستر قوزئی، ایستر سه د گونئی تکجه آیریلیغا قارشی دئیل، گونئی آذربایجاندا حوكم سورن فارس شووینیست‌لرینین زوراکیلیغینا، بويوک بير خالقین حقوقونون پوزولماسینا، حاققى نین تاپدالانماسینا قارشى جوشقون ائتعیراض روحونو گوروروک (سولئیمان روستمین «آرازین دردی»، «قارداشیمین دردی»، «آراز قیراغیندا»، هیلال ناصیری‌نین «کوشگۇ بالابان» و ساییره شعیرلرده اولدوغو کیمی). مثلن، سولئیمان روستم «آرازین دردی» شئعرینده دئیردی:

آیاقلانیب حاققى بويوک ائللرین
حوكرم سورور نانکور، بايقوش، يارسا
گۈزو ياشلى دسته-دسته قىز-گلین
بوغۇلماق چون آتىلىيڭلار آرازا.
حاق سوپىلەين دىللر باغانلى، سوز دوستاق،

با خماق او لمور جينياته، گوز دوستاق

(٨ ن. ١٩٤١).

دئمهلى، آرازىن دردى، ايکى يه بولۇنموش وطنين، خالقىن دردى دىر. او جومله‌دن گونئى لى شاعيرلىرىن اثرلىرىنده دە عئىنى حال موشاھىدە او لونور. خالقىن ايکى يېرە بولۇنمەسىنە ائتىراض و آذربايجانىن بىرلشەجەيىنە ايتام روحو «وطن يولوندا» قىزئىنده چاپ او لونمىش اثرلىرىن اساس موتىولرىندىدیر. محمد بىرىيا «خزر» شئرىيندە يازىرىدى:

ثابىت ائتمىش بونۇ تارىخ ھامى يَا،
شرقىان دوشىمۇش ازىل قربە خىپىا،
درېدە سالدى بىزى مكىر-و رىيا،
قوى پېجەن او فنا ظولمۇ ازىر،
آزاچىق لوطىفە گل، ائى شانانى خزر!

.(٣٥)

قىيد ائدك كى، قىزئىن نىشىنىن اىكىنجى دوورەسىنده دە پۈئىيادا اولان وطن، تورپاق حسرتى آپارىجى موتىولىدىن او لموشىدور. بعض شاعيرلر عادى بىر حادىثەنин تصویرى فونوندا بئله بىر آغىرىلى-آجىلى مسلەنин تقدىيمىنە نايىل او لموشىلار. مثلن، بالاجا بىر قارا داشىن او ز تورپاiginدان آيرى دوشەرك قم-قوصىصە يە با تىمائى (محمد راحىمین «وطن حسرتى» شئرى (٨ ن. ١٩٤٤)، سورودن آيرى دوشىمۇش قوزونون يانىقلى ملەمەسى (عوثمان سارى وللى نىن «كەرپە قوزو» شئرى (٨ ن. ١٩٤٢) و ساييرە كىمى مىثاللارىن سايىنى آرتىرماق اولار.

ماراقلى او دور كى، سولىيمان روستمه، عوثمان سارى وللى يە و قوزئى دن گىتمىش باشقا شاعيرلرە تېرىز او زونون بىراد حالا دوشىمۇش وضعىتى ايلە نە قدر

دوغما، عزیز ایدیسه، محمد بی ریایا، علی فیطرته، ایبراهم ذاکیره، قولو خان بورچالی یا باکی، خزرین قوملو ساحیل لری بیر او قدر یاخین ایدی. م.آ. تبریزی «گوزل بیر موسافیرت» اثرینده یازیردی:

چون بو ائللر باکی دان دوشادو کنار
آیریلیق داییره سین چکلاری حصار،
آیری دوشادو آنا نازلی بالادان،
باجی قارداشدان، اوغوللار آتادان،
قویمادیلار دئیه بیر کس سوزونو،
گورسون آخیر باجی قارداش او زونو

(۱۵۵)

دئیه بیله ریک کی، باکی و تبریزین سیاسی با خیمدان موختليف دو ولت لرین ترکیبینده اول ماسی همین شهر لری شاعیر لره هئچ واخت یادلاش دیر مامیشدی. ممددی صفوتین «باکی دان آیریلار کن» شعرینده او خویوروق:

گلاری سنی زیبارته، ائسی خاک، او وولادین،
ایللر بوریونجا جانیما قوروت وئریب آدین

(۱۴۳)

قولو خان بورچالی «باکی» شعرینده شهره گلیشی ایله ایللر بویو اوره بینده بسله دیبی آرزوسونا چاتدیغینی بیلدیریر. شاعیر آیریلار کن یئنی دن کدرلئیر و بورادا کئچیردیبی گونلری شیرین یوخویا بنzedیر:

شیرین رویا ایدی وصلین، تأسیسوف کی، تئز آیریلار یم،
هانسی طاقت وجودومدا چکم یار فراغینی من.

کونول هر لحظه ده ياد ائيلر او شيرين خاطيراتيمدان،

آلامام بورچالى، هرگىز بو ائحساسىن قاباغىن من

.(١٩٤٥، ٥٩، ٨ ن.)

خاطيرلاداق كى، بئله ائلرلەن يارانماسىندا گۈنئى آذربايغان ضىيالىلارينىن ١٩٤١ و ١٩٤٥-جى ايللرده سوويت آذربايجانينا سفرىنин ده بويوك رولو اولموشدور. آلماز علىقىزى يازىر: «باشدا س.ج. پىشهورى اولماقلە جنوب شاعيرلرينىن باكى يا سفريندن سونرا جوشقۇنلوق بىر داها آرتىمىشدى» (١١٢، ص. ٢٠٣-٢٠٢). س. روستم، ع. سارىوللى، ج. خندان و باشقۇ يازىچىلارين ياردىجىلىق لارينا گۈنئى آذربايغان تأثير ائتمىسى كىمى، سوويت آذربايغانى دا گۈنئى شاعيرلرينه تأثير ائتمىش، اونلارا ماراقلى موهوضولار وئرمىشدى. م. بىرىيانىن «گلدىم»، «خزر»، م. آ. تېرىزىنىن «گۈزل بىر موسافىرت» اثرى، ق. بورچالىنىن «باكى»، م. صفوتين «باكى دان آيرىلاركىن»، ع. فيطرتىن «باكى موسافىرتى»، «باكى تائشوراتى»، اى. ذاكىرىن «باكى» شئعىلرلى، ب. آذراوغلونون «باكى سفرى» پئئماسى و ساييره ائلر قوزئى آذربايغان سفرين ادبى مەھصوللارى ايدى. بىرىنجى تائشوراتلا قاييتمالارى بارهده دانىشمىشدىق. طبىعى كى، سفرده اولان شاعيرلر بئله تارىخى مقاملاردا يالنىز دوورو مطبوعاتدا مقالەلرلە چىخىش ائتمىكلە كىفايتلەنە بىلmezدىلر. اونلارين قلمە آلدىقلارى شعىيرلرى اوخوياركىن بوتون سفر بويو اونلارين كىچىرىدىكلىرى حىس و هيچانلارى، سئوينجلى و كدرلى آنلارينى دويماق مومكوندور. ب. آذراوغلو «باكى سفرى» پئئماسىندا يازىردى:

قاتار گىنابىرسە دە، گىتمە بىر اورك،

نه پىسىدەر دونيادا و اختىزىز سئوينىشىمك.

سونرا دا آيرىلاب دوشىمك هىجرانا،

طبعیت ظلوم ائدیر بعضن اینساننا.

بلکه بیر آیریلیق! ساده آیریلیق،

اولومن، اجلدن مین دفعه آرتیق...

.(۸) ن. ۱۰۹، (۱۹۴۵).

پوئمادا موأليف تکجه باکى سفریندن آلديغى تأشوراتى ترنتوم ائتمەميشدير.

اثردن معلوم اولور کى، يول بويو كىچدىيى گونئى آذربايغان كندلىنى گورن شاعير

اونلارى سونسوز محبitleه سئير ائتميشدير. نهائىكى باکى نين هوندور بىنالارى، آباد

كوجە و مئيدانلارى، عىينى زاماندا گونئى آذربايچانىن دا كىچىك داخمالى كندلىرى،

داريسقال يوللارى شاعير اوچون عىينى درجهده دوغما و عزيزدىر. بىرينجىنى

گوررکن او، نه قدر سۋوينىرسە، ايكىنجى ايله راستلاشاندا بىر او قدر كدرلىر. ب.

آذراوغلۇ پوئمانىن «آراز كنارىندا» آدلۇ بولمهسىنده بو دويغۇلارى بىلە ايفاده ائدیر:

آرابىر گورونور كىچىك داخمالار،

قم يئمه، شاعيرىيم، سىنىدىر اونلار.

اوز آنا يوردونون قودرتى دىر او،

سەنين ھەشىئىرى نين زىتىسى دىر او.

اونلار اولماسايدى، سەن آخالامازدىن

قللىي نين دفترىن واراقلامازدىن.

يازمادىن بىر قدر قىمىلى داستانى،

سەنى دىنلەندىرەن اونلاردىر، تانى

.(۸) ن. ۱۰۹، (۱۹۴۵).

«وطن يولوندا» قرئىتى نين ايلك نومره لىريندن باشلايياراق، آذربايغان خالقى نين

ماددى و معنوى ثروتلىرىنин ياداڭلى ايشغالچى لار طرفينىن تالانىب آپارىلماسىنى،

اهالى نىن حقوقسوز وضعىتىنى، آجىنا جاقلى ياشايىش شرایطىنى رئال بويالارلا تصویر ائدن شئعىرلر چاپ اولۇنوردو. سووئەت آذربايغانى ضىيالى لارينىن قلمه خوصوصى يله سەچىلىرىدى. عوشمان سارى وللى نىن «دوه كاروانى»، «پانمالى دىلەنچى»، «تبريز گۈزەلەنە» شئعىرلرى بو جەھەندىن دېققىتى جلب ائدىر. شاعير «دوه كاروانى» شئعرىنinde قوجا ساربانىن تىمڭىلىندا مىن بىر عذاب-اذىيت چىك زەمتىكش خالقىن اوبرا زىينى مەھارتله ياراتمىشىدىر:

مىن بىر عذاب چىكىر او دلەر گۈنلەر
سو دئىيە آلىشىب ياندى جىگرى،
ائودن او زەقلاردا دوشۇپلۇر يۇنۇ،
آج-چىلىپاچ گۈزەلە بىر كورپەلر اونۇ.
بىلكە خارا، قوماش، اىپكەلر يو كو،
بىلكە دە آناشا، تىرىيەك دىر يو كو؟...
بىلكە داشىيدىغى بىر آغىر تايىلار،
او زۇنۇن دئىيلەدى، او زەگەلر يىنلى.
او نۇ دىنەرىمە يىن، دردى درىنەدىر

(۱۴۱)

مولالىيفىن ياراتدىغى كاروان اوبرا زىينى آذربايغاندا كوهنه، او ساندىرىيچى، عنعنەوى شرق حىات طرزى نىن مو موجودلۇغونا، عذاب-اذىيت اىچىنده ياشايىان اينسانلارىن سوستاوك و عطالى حالىندا اولماسىندا بىر ايشارەدىر. بئلە بىر موھىطىدە آرا-سىرا قولاغا دەين زىنلىرى و سىلىرى ايسە هە جور عذاب-اذىيت و محرومىيەتلىرىچەرىسىنده ياشايىان خالقىن اينىلىتىلى حاقيقىندا تصور يارادىر. سانكى رويا عالمىنده اولان موھىطى - كاروانى يالىز قاتارىن كومەبى ايلە سىلکەلەمك و

یو خودان اویاتماق مو مکوندور. بو قاتار ایسه ازیلمیش و تا پدالانمیش اینسانلارین
قضب لرینین سون حددو وورماسی و بئله لیکله ده موباریزه یه قالخمالارینین رمزی دیر:

قاتارلار قیشقیریب کئچمه سه اینان

بوز مین قافیله ده چکیلسه بوردان،

شهر مست اولا جاق بو توزدا آنجاق،

یاتانلار یو خودان آییلما یا جاق.

لاکین حیاتین او ز قانۇنلاری وار:

آییلیر یو خودان آیاقلانانلار

.(۱۴۱)

عوثمان ساری وللی نین «پاناما دیله نچی» شئعری ده خالقین حیاتی نین بدیعی
اینیکاسی با خیمندان ماراقلى اثردیر. شاعیر بورادا تکجه اینسانلارین دوزولمز
یاشاییش شرایطینی، دیله نچی وضعیتینده یاشاماسینی تصویر ائتمکله
کیفایتلنمه ییب، او نلاری بو گونه سالان شاهليق رئیمینی، او نون «مدنییت» پرده سی
آلتیندا خالقی باتی دان آسیلی وضعیته سالماق سیاستینی ایفشا ائدير:

سن چورک / یسته دین حوكومداریندان

او پاناما قويىدۇ سنین باشينا...

سنی بور حالتە سالان دىئ، كيمدیر؟

«مدنییت» - دئيە سىزە آخالار،

بىر توربا بىخش ائتدى، بىر ده سىلەيندر

.(۱۹۴۲، ۲۷، ۸).

بو اثرلر رضا شاه ايستييدايندان سونرا خالقين حياتيني اولدوغو كيمى تصوير ائله مك اوچون گوستريلن ايلك ادبى- بديعى تшибوثلر ايدي. زaman كىچدىكجه اونلارين سايى چوخاليردى. اگر عوثمان سارى وللى خالقين اينيلتى لىينى، مشققلى حياتينى، عذاب- اذىيت ايچه ريسيندە ياشاماسينى صحرادا آرا- سيرا اشيدىلەن زينقىرو و سىسىلىرى ايله مقايسىسىه ائديردىسە، سولئىمان روستم آچىق شكىلەن يازىردى:

ايسترسىن هر كسى دانىشىدىر بوردا،
گوز ياشى ائله بىل ياخىشىدىر بوردا،
هر آددىم باشىندا تانىشىدىر بوردا،
نالەلر، فغانلار، فريادلار منه

(٩، ٨. ن. ١٩٤١.)

وطن و خالقين رئال وضعىيتنى تصوير ائدن شئىئىرلرده بىز ايستر سووېت، ايسترسە دە گۈنئى آذربايجان شاعيرلىرىنин جوشقۇن وطن پورولىسى ايله راستلاشىرىقى. سولئىمان روستم «ياندى» قىزىلندە ايستييداد رئىشىمى نىن اولكەدە ياراتدىغى مودهيش وضعىيتنى يانىقلى و رومانтиك بىر دىللە تصوير ائدەرك:

آلۇو تك دىل چىخارتىدى قان اوچون ظالىملىرە آھىم،
بۇتون يېر، گوى، گونش، آى آتشىمىدىن، باخ، همن ياندى.
اوركادە مىن يازام واردىر، يازيق مىلىلت، يازيق مىلىلت!
سنه هر لحظە دە اوز جانىنى قورباق ائدن ياندى

(١٣٢)

- دئيردىسە، شاعيرە خانىم پروانە يازىردى:

وطن... وطن... دئىيەرم تا نە قدر جانىم وار،

وفالی عاشیقیم، عاشیقه وفا قالا جاق.
 اگر او لسم، قویالار قبره، قبریمی آچاسان
 سوموکلریمده یقین نئی کیمی نوا قالا جاق.
 .(۱۲۵)

طبعی کی، اولکه ده کی وضعیت، خالقین حیاتی، میلتین طالعی گونتی
 شاعیرلرین ده مراجعت ائتدیمی موضو ایدی و بو ساحنه قلمه آلارکن اونلار دها
 چوخ ساتیریک اوصولدان ایستیفاده ائدیردیل. بو باخیمدان محمد بی ریبانین «آل،
 سات، داداش»، «تازه، شیرین لبلبی»، میر مئهدی اعتمادین «روشوت جانیمدیر» کیمی
 شعیرلری دیقتی جلب ائدیر. محمد بی ریبا خالقین مالینی، ثروتینی چاپیب-تالایان
 پئرلی تاجیرلری، گونلرینی عیش-عیشر تده کئچیرن، طوفیلی حیات سورن
 موخته خورلاری ایفشا ائده رک یازیردی:

سور قانینی مخلوقون، تو پلا گینان شروتین،
 کئیف ائله آقادا، ذوقله چک لذتین،
 او لسه آجیندان کاسیب، یوخ سنه بیر زحمتی،
 حققینی قصب ائت گین، دینسە کوتک وور، ساواش،
 میلتنه سن باخما هئچ، قند-شکر آل-سات داداش
 .(۱۹۴۱، ۸، ۸)

«تازه، شیرین لبلبی» شاعرینده ایسه مؤالیف بیر طرفدن خالقین گله جهی
 اولان کورپه او شاقلارین تحصیل آماق عوضینه گنجه-گوندوز کارخانالاردا
 ایشلهمه سینه، دیگر طرفدن ایسه ساوا دسیز اهالی نین نادانلیغینا ایشاره ائده رک یازیر:

کارخانالاردا چیخار چیخسا لیباس-و تعلیم،

قويمما اوشاقلادرىبوي درس اوخوسونلار، آتام.

درس اوخوماقدان كيمه حاصليل اولويدور مرام؟

تازه، شيرين لىلىي، آى سرين ايسكىنجىبى

. ن. ١٥، (١٩٤١).

مېر مئھدى ئاعىتماد «روشوت جانىمىدىر» شئرىننە ساتىريك بىر دىللە اولكەدە
اھالىنин حقوقونۇ پوزان حوكومت مأمورلارينىن روшوت آلا بىلمەدىكلرى تقدىرده
اوز حققىنى طلب ائتمە يە ئىستەمە يە جەد گوسترن اينسانلارا بوھتان آتمالارىنى،
اونلارا وحشىجەسىنە ايشكىنجەلر وئرمەلرىنى ايفشا ائدەرك يازىز:

روحوم بىلەدىر، من بىلە عونوانلارا ضىيدەم،

شن فيكىرى اولان صاحىب-ى ويچانلارا ضىيدەم،

اوولىدىن حقوققۇن بىيان اينسانلارا ضىيدەم،

فيكىرىم بىلەدىر، سوپىلە، بىو ظىننەم، گومانىمىدىر،

ائى مشممى، واللاھى منىم روشوت جانىمىدىر

. ن. ٣٨، (١٩٤٢).

بىر طرفدن تەھران حوكومتىنин اىستىبىداد رئىيەتىنى، يئرلەدە دوولت
مأمورلارىنىن اوزباشىنالىغىنى، دىگر طرفدن ازىلن، حقوققۇ تاپدالانان خالقىن
ايىنلىلىرىنى، بعض سە فريادلارىنى ائشىدىن «وطن يولوندا» قىئىتىنин اطرافينا
توپلاشمىش قلم صاحىبلىرى وضعىتىن چىخىش يولونۇ خالقىن موجود حوكومتە،
ايىتىبىدادا قارشى سونادىك موباريزە آپارماسىندا گوروردولر. چونكى اولكەدەكى
اوزباشىنالىغىن، هرج مرجلىيىن و خالقىن آغىر گوذرانىنىن، دوزولمز ياشايىشىنىن
باعيشكارى محض تەھران ايستىبىدادى يىدى. او دور كى، «وطن يولوندا» قىئىتىنە يىدىيا-
مضمون باخىمدان خالقى آزادلىغى اوغرۇندا دوشمنە قارشى موباريزە يە سىلەين اثرلر

چاپ اولنوردو. «ایسته‌رم» قزلیند سولئیمان روستم اوزونو گونئی لی قارداشلارينا تو توب دئیردى:

ائى منىم قان قارداشىم، بىسىر، ازىلىدین، اينلە دىن،
من كى سىنن پۇل دئىليل، قىيىرت، مىتانت /ايسته‌رم
(۱۳۴).

دئمك اولار كى، قزئىنن هر نومرسىنده گوندن-گونه داها كىكىن، موباريز رو حلو شئيرلر چاپ اولنور كى، بو شئيرلرده آذربايجان خالقى نين قهرمان تارىخى كىچمىشى خاطىرلائىر، اوونون مىلى وارلىغى، گلهجك طالئىعى اون پلانا چكىلىرىدى. سولئیمان روستمین «اييلمه» رديفللى قوشماسى بو جهتىن سجىيە ويدىر:

بو يو ك اجدا دىنى گتىرىپ يادا،
اوينات قىلىنچىنى گورىاده، هاوا دا...
آزادلىق اوغرۇندا گىئىن داعوا دا
قانا بىريانسا دا داغ، داش، اييلمه!

.(۱۹۴۱، ۱۲، ۸)

گونئى لى قارداشلارا اولان بو موراجىعت هئچ ده جاوابسىز قالما مىشى. بىر نىچە گوندن سونرا قزئىدە شاعير ابولقا西يم كاميل «تبرىزلى ع.ك.» ايمضاسى ايله «اورك دوستوما» آدلى شئعرىنده يازىردى:

سونمز قلىيما دەكى سونمز بورا دلار
نھىسيم دوشمنىن قلبىنى او دلار.
سەننەن تك دوستوم وار، قوي بىلەسىن يادلار
ايىلمك بىلەمەين قارداش ايىلمەز

.(١٩٤١، ١٩، ٨)

١٩٤٢-جى ايلده «وطن يولوندا» قرئينىدە آزادلىق ايدئىالارى داھا دا گوجلنىر. آذربايچانى بىر زىندان، خالقى ايسه اونون محبوبىسالارينا چئورىن تىھران رئىسيمەنە قارشى آداملارى موباريزە آپارماغا چاغىرماق پۇئىييانىن اساس وظيفەسىنە چئورىلىر. م. بىرىيا يازىردى:

آل حاققىنى زمانىدە، يالوارما ظالىمە،

دونيادا هر موصىبىتە باشىن قاتان بشر.

دوشىمە آياقلار آلتىنا، چكىنەمە، دور، ووروش،

ائى حاليна بىر ايلە گوويو آغلادان بشر.

.(١٩٤٢، ٥، ٨)

ايىسانلارين دوزولمىز حياتى، جمعىيتدەكى اوزباشىنالىق، جهالت «وطن يولوندا» قرئى صىحىفەلىرىنە عكس-صداسىنى تاپير و بو وضعىيتدەن چىخىش يولو گوسترىيلىردى. سوئىيمان روستم آچىقجا يازىردى:

ھېيەت! نىچە دوزسون بونا ايىسان،

ور، وور كى، بىخىاسىن تەلىنەن،

آيسىز و گۈنئىسىز قارا زىندان

.(١٩٤٢، ١١، ٨)

سوزسوز كى، چاغىريش روحوندا يازىلان موباريز شئىيرل گونئى آذربايچان خالقىنى اوز مىللى اىستيقاللىتى اوغرۇندا موباريزە يە روحلاندىرىردى. قرئين نىشىنىن ايكىنجى دووروندە آزادلىق و اسارتنى بشر حياتىندا نە كىمى رول اويناماسىيندان، عئىنى زاماندا ايىسانلارين بو پروسئس لره موناسىبىتىنەن بىت ائىدن

اثرلر چاپ او لونماغا باشلايير. اگر محمد راحيم «آزادليق عئشقى يله آلىشىب يانىز» اثرىنده اسارتىدە اولان اينسانى قانادى سينميش قوشلا موقاييسە ئىدىرسە (۱۳۰)، محمد بىرىيا بوتون طبىعتىن آزادلېقدان ايلهام آلماسىندان، مظلوم بىشىيتىن آزادليق نتىجەسىنده ايستكلىرىنە قوووشماسىندان دانىشىر. بو يولدا ايسە موباريزە آپارماقдан هېچ نە يە چاتماق او لماز. او دور کى، شاعير «آزادليق و اسارت» شئعرىنده آزادلېغىن دىلىي ايله دئىير:

هر بىر قان اوچۇن موستىيدىن باغرىنى ياردىم،
مغۇرور، ياراماز باشلارى پىنجەملە قۇپاردىم.
گۈلەوكجه او زۇم خلقى-سى جاھان شاد او لا جاقدىر
زىنجىر-سى سىتمەن بىش آزاد او لا جاقدىر
(۱۹۴۴، ن. ۷، ۸).

بو ائلە بىر دوور ايدى كى، ایران ايرتىجاسى گەتىدىكجه شىدەتلىرى و وار قووهسىيلە آذربايجان خالقىنین مىللە-آزادليق حرکاتىنى بوغماغا چالىشىردى. لاکىن ايرتىجا ظولمۇنو آرتىرىدىقجا، خالقىن مىللە منلىك شوعورو دا يوكلەر و داھا ايناملا آزادلېغا دوغرو جان آتىردى. عوثمان سارى وللى «سون قار» شئعرىنده بو جەتى بىديعى شكىلدە وئرمە يە موفقق او لموشدور. اثىرده تصویر ائدىلن سون قار محض مورتجئع حاكىم دايىرەلىن، ایران حۆكمىتىنин دئموکراتىك حرکاتى بوغماق اوچۇن ائتدىكلىرى سون جەدلرىن سىمۇولۇ، ياخىنلاشان باھار و آيىلان تورپاق ايسە خالقىن مىللە-آزادليق موباريزەسىنەن بىديعى رمزى دىر. شاعير يازىردى:

نه قىدر گۈرچۈن وار، اوچورىت، داغىيت، قىير!!!

بو سنىن سون قارىن، سون بورانىنىدۇر.

... تورپاق آيىلدىقچا عمومرون اوزولىر،
نه قدر چىرىپىنسان، بوسون گۈنۈلدۈر

.(١٩٤٢، ٢٧، ٨. ن.)

قىزىتىدە چاپ اولۇنان شئعىرلر يالىز خالقى موباريزىيە سىسلەمكىلە مەحدود دلاشمىرىدى. خاطىرلادق كى، رضا شاهين حاكىمىيتنىن گىتىمەسىنە باخما ياراق، اولكەدە اوونون آنتى دەموکراتىك قانۇنلارى قووه‌دە قالىرىدى و فارس شووينىستلىرى آذربايچان خالقىنا قارشى بو قانۇنلاردان باجاردىقچا اىستېفادە ئىتمە يە چالىشىر دىلار. او جومله‌دن آذربايچان دىلىنىدە اولان «وطن يولۇندا» قىزىتىنин نىشى دە، يولخارىدا يازدىغىمىز كىمى، اصلىنىدە اونلارىن اورهەيىندەن دېيىلدى. محمد بىرىيا « يولدان آزىرسان» شئعىرنىدە مىللەتكىچى فارس مأمورلارىنى اونلارىن اوز سوزلىرى ايلە ايفشا ئادەر كى يازمىشىدى:

مىن دفعە دىڭىيم، آى بالا، نادانلىيغى بوشلا،
چىك شئىردىن ال، يازما، قىرلخانلىيغى بوشلا،
چوخىدور بويشىن سوننادا پېشىمانلىيغى، بوشلا،
بىل كى، اوزو وون قېرىنى سورعتلە قازىرسان،
رسمى دiliyowى ترک ائلە يىب، توركى يازىرسان؟

.(١٩٤١، ١٨، ٨. ن.)

مۇاللىفلىرى بئله اثرلىر واسىطەسىلە عئىنى زاماندا آذربايچان خالقىنин مىللە وارلىغىنى اينكار ائدن شووينىستلىرىنە قارشى موباريزىه آپارىردىلار. سولئىمان روستمىن «دەيىمە» قوشىمىسى بىر باخىمدان ماراقلىدىر. شاعىرلەن فىكىرىنچە، مىللەتكىچى شووينىستلىرى اوز خالق لارىنىن دا دوشمنلىرى دىر. اونلارىن مىللەتكىچە آراسىندا سېدىكلىرى نىفاق تو خومۇ هەنج واخت جو جرمە يە جىك و بىر گون اونلارى ائلە اوز هموطنلىرى

جزالاندیرا جاقدیر. شاعیر گوستیر کی، آذربایجان خالقی باشقا خالقلارین، او جومله‌دن، فارسلارين مدنیتینه چوخ حورمته ياناشير، اونون فيردووسی، خیام کیمی شاعيرلرینی اثحیراما لاد ائدیر. بونونلار ياناishi، خالق فوضولی لر پئیتیرمیش آذربایجان دیيارينا قارشى دا بئله موناسیبیتین اولماسینی ايسته يير. شعیرده اوخويوروق:

من سنين ديلينه ده يميرم، جلالاد،

گل سن ده بو آنا ديليمه ده يمه!

سنين ده باغين وار، گولون وار، چكىن،

باخيمدا اكدييم گولومه ده يمه!

.(۱۳۵)

اگر سولئیمان روستم بو شعیرده شووینیستلره «ده يمه» دئیه موراجیعت ائدیرسه، «بوراخ بوغازیمی» شئعرینده حیله گر دوشمنین مقصدینی اونون اوزونه دئیير و عمللىرینین حیاتا كىچمە يەجه يىنى قطعیتله بىلدیرير:

سن كسه بىلمىرسن منيم ديليمى،

دىليمين ريشەسى اورە يىمالەدىر.

دوسنونام سوپىلە يىب سىخما اليمى،

گوزون مندە دئىيل، چورە يىمالەدىر

.(۱۳۶)

«وطن يولوندا» قزئيتىنده چاپ اولونان وطن، خالق مووضولو شعیرلرده محبىتلە ياناishi نىكىبىن بىر روح وار ايدى. شاعيرلر مىللە آزادلىق موباريزەسىنندن خالقىن قالىسيتله چىخا جاغىينا، بو يولدا اىستر خارىجى، اىسترسە ده داخىلى

دوشمن لرین مغلوب اولا جاقلارينا امين ايديلر. اگر سولئيمان روستم «قالاجاق» آدلی قىزلىنده:

ساتىب پولا وطنى، مىللەتى بىش-اون خايىن،
دوشۇنموركى، اونا سوندا مىن بلا قالاجاق.
بشر بىلىيركى، بور عالىمەد بىر حقىقت وار:
بىزە صغا قالاجاق، دوشمنه جغا قالاجاق

(۱۳۱).

- يازىرىدىسا، مير مئھدى ائتعىماد دئىيردى:

خالقى نىن فيكىرىنى ئىليلە، بوشلا بور خان-خانلىغى،
دالا بوندان سونرا بور اولكەدە بى، خان ياشاماز.
بئلەدىر قاعىيدەسى، ظولۇم ايلە آباد اوپۇنان،
گلر اۇل گون كى، اوپلار عدىل ايلە وپىران، ياشاماز

(۱۹۴۲، ۲۸، ۸).

تېرىزىدە «وطن يۈلونىدا» قىئتى رئاكسىياسىيندا سووېئت آذربايچانىنداڭ گىتمىش شاعىرلر هموطنلىرىنин حياتى، معىشتى ايلە ياخىندان تانىش اولدوقجا اوñلارين موراجىعت اوپىنكىتلرى دە كونكرئەتلىشىرىدى. اوñلارين تنقىد ھەفى اولىكەدە قادىنلارين حقوقسوز وضعىتى، سفالىت، اىچەرىيىسىندا ياشامالارى، بعضن اوز عىصمتىنى قوروماق يۈلونىدا بى شرف كىشى لرى اولدورەرك تورمەلرde چورومەلرى، بعض ايسە رئىزىمەن چىركابلارىندا باتاراق فاحىشە يە چئورىلمەلرى ايدى. سولئيمان روستم «دردى قادىن» آدلى شئعرىنده يازىردى:

بىر او ووج دويغۇسوز، ويجدانسىز جلالاد

منیم عیصمیمی ازدی، تاپادادی...
 بیر قارین چوره یه ساتدیم اوژروم،
 او منه توپورو ب دئلی: «فاحیشه».
 حاقلى یام، قایتارام اونا بو سوزو،
 او نان یادیگار دیر منه بو پتشه...
 منیم گونوم بودور، طالعیم بودور،
 ایسته بیرسن آغلا، ایسته بیرسن گول
 .(۱۳۳)

قئید ائدک کی، طبیعتین ظریف مخلوقو اولان قادین لارین حیاتینا بو جور
 بدیعی و حسیس ایشاما «وطن یولوندا» قزئی نین او خوجولاری طرفیندن
 حسیس اسلیق لا قارشیلانیردی. قزئت رئدا کسیاسینا «تبریز لی قیز» ایمراضی ایله داخلیل
 او لموش مكتوبدا دئیلیردی: «بیز بو شئعیرلری او خویارکن قلبدن سوئینیریک، چونکو
 بیز سولئیمان روستمین سیما سیندا تبریز ده بیرینجی دفعه اولاراق بیزه اورکدن یانان،
 بیزیم یارالاریمیزا ملهم قویماغا چالیشان، دوغما و صمیمی قارداشلاریمیزی
 گوروروک. بیز صداقتلى قارداشلاریمیز اولان سولئیمان روستم کیمی آذربایجان
 شاعیرلری ایله فخر ائدیریک» (۸، ن. ۲۹، ۱۹۴۲).

عومومیتله، «وطن یولوندا» قزئینده آذربایجان قادین لارینا حصر ائدیلمیش
 اثرلر چو خدور. عوثمان ساری وللی «تبریز گوزه لینه» آدلی شعیرینده کارخانالاردا
 گنجه- گوندوز الله شن، گوزلرینین نورو ایله خالی لارا ناخیشلار ووراراق قیمتلى
 صنعت اثرلری یارادان قادین لارین امه یینین قیمت لندیریلمه مه سینه، اونلارین مین بیر
 سفالت ایچه ریسینده یاشاما سینا ایشاره ائده رک یازمیشدیر:

قلمدان، کاغیزدان کومک ایسته دیم،

من سنين شكلينى چكمك ايسته ديم...

گوردوم آياقلارين تمامام ياليندىر،

دونون، آرخالىغىن، دوشلويون جىنىدىر...

گورونور بوسبوتون اتىن-اندامىن،

داش دئىيل، يانمايا قلبى اينسانىن

.(١٤٢)

شاعير تو مريس آنا، بىرde حوكى مدارى نوشابە، مەستى گنجوى، خورشيدبانو
ناتوان، هجر كىمى قەرمان، مودريك قادىنلارين آدلارينى چكەرك تبريز قادىننى
موباريز اولماغا و ايرتىجايىا بويون اهيمەمه يە چاغىرىرى:

آى گوزل، قلىبىمى دويىدون مو بارى،

بوش ئېرە چكمەدەيم بۇ مىتاللارى...

بىل كى قوللاريندا آسلام گوجو وار،

توخونسان زيندانلار اوچار، داغىلار...

.(١٤٢)

بونونلا ياناشى، شئىيرىدە همچىنин آجى بىر حقىقت: روحن و معنن يوكسک
اولان آذربايجان خالقىنин ماددى و معنوى ثروتلرىنин ايران و آوروپا حاكىملىرى
طرفىندن آج گوزلوكله منىمسەنلىمەسى اىفادە اولۇنمۇشدور:

لاكىن آلين ترین، كونول عملىن

اولىدو ساتىش مالى آلۋئرچى لرىن.

باشقۇ پالازلارا قاتىلدى خالىن،

بىر پۈللۈ تاجىرە ساتىلدى خالىن.

گئنگی ایشین بابا، امه بین باد،

تا پاندی بئرلینین سالونلاریندا

.(۱۴۲)

گونئی آذربایجان شاعیرلری ده ياراديجيليقلايريندا قادين موضوعوسونا يئر وئيريديلر. مير منهدي ائتعيمادين «آنالار حياتي» پ OEMاسى، محمد بىرىيانين «آزاد سوويئت قادينينا» شئعرى بو جهتدن ديققىتى جلب ائدير. لakin «وطن يولوندا» قرئينىدە بو موضوعيا حصر ائدىلمىش شئعىرلرین اكثرييەتى بىدىعى جهتدن قوصورلو، ضعيف اولموشدور. بونولا بئله شئعىرلرده اسارتىدە ياشاييان قادينين آرزولارى، گلهجه يە اينامى، آزادلىق عئشقى، آنایا حورمت و ائحتىرام ايفادەسى او دوورده موعىين تأثيرە مالىك ايدى.

«وطن يولوندا» قرئينىدە موحارىبە موضوعوسونا دا گئنگىش يئر وئيرىلدى. اونون صحىفەلریندە سوويئت آذربایجانى شاعيرلرینين فاشيزىمە نىفرت و سوويئت اوردوسونون قهرمانلىق دويوشلىرى حاققىندا شئعىرلردى چىخىردى. بو دا بويوك رغبتله قارشىلانىرىدى. عوثمان سارى وللى «دون چايى»، سولئيمان روستم «هوجوم»، «روس اوردوسو» و ساييرە شئعىرلریندە جبهه بولگەلریندە دويوشن آذربایجانلى لارين قەھرمانلىقى، اونلارين آرزولارى ترنتۇم اولۇنوردۇ. بو مضموندا يازىلان شئعىرلر گونئى قەھرمانلىقى، اونلارين آرزولارى ترنتۇم اولۇنوردۇ. گونئى آذربایجان شاعيرلری فاشيزىمە اولان نىفترتلرىنى داها چوخ ساتيرىك اوصولدان اىستېفادە ائتمكلە بىلدىرىرىدىلر. بو تصادوفى دئىيلدى. معلومدور كى، ۱۹۴۱-جى ايلده خارىجى سىياستىنده ايران آلمانىانى دىتكىلە يېرىدى. حاكىم داييرەلرده آلمانپىست، فاشىستپېرسىت قوهەلر چوخ ايدى و حتتا اونلار طرفينىن آذربایجان اهالىسى آراسىندا چاشقىنىق ياراتماق، خالقىن باشىنى

قاتماق مقصدي يله آلمانلارин گلمهسى بارده شايىعەلر ده يايلىرىدى. محمد بىرىيا «أوغلان، بىر اوتان» شئعرىنده بئلەرىنى ايفشا ئىدەرك يازىردى:

اوردا-بوردا دئمە كى، «تىپرىزە آلمان گلەجك»،
بۇ يالان حوققىالارى بىر گون اھالى بىلەجك،
ھىتائىرىن باغىرىنى خالتق اوردو سو آخىر دلەجك،
اوززو و گوزلە، تلاش ئىليلەمە، اوغلان، بىر اوتان!
گل يالان شايىعە فاش ئىليلەمە، اوغلان، بىر اوتان!

(٨ ن. ١٩٤١)

ياخود شاعير «وطن خايىنى كىرسىۋى يە» (٨ ن. ٤٠، ١٩٤٢) يازدىغى شئعىردى
اونون فاشىسەت سىماسىنى آچىق شكىلەدە ايفشا ئىتمىشىدیر.

گۈئى آذربايجان شاعيرلىرى موحارىبە مۇوضۇسوندا يازدىقلارى اثرلىرىنده
قوزئى قارداشلارينىن جبهەلرde گوستىرىدىكلىرى قەرمانلىقلارى دا تىرنوم ئىدىرىدىلر.
على فيطرت طىيارەچى عادىل قوللىئۇ حصر ائتدىبىي «آذربايجان ترلانى» (٨ ن. ٣٤، ١٩٤٥)
شئرى، ھىلال ناصىرىي «قەرمانلار»، محمد بىرىيا «آذربايجان قەرمانى» (٨ ن. ٤٧-٥٠، ١٩٤٥) و سايىرە اثرلىرىنده آذربايجان اوغوللارينىن دويوشلرده
گوستىرىدىكلىرى شوجاعتلىر، اونلارين روسيادان بئرلىنەدك كىچدىكلىرى دويوش
يوللارى بويوك بىر ايلەماملا تصویر ئىدىلىمىشىدیر.

بو دوورده شاعيرلىرىن موحارىبە مۇوضۇسوندا قلمە آلدېقلارى شئعىرلرde
آلمان فاشىسەت قووهلىرىنин مغلوب اولا جاغى، يشىرى فلاكتە سورو كله مەيە جەد ائدن
فلاكتىن تىزلىكىلە يوخا چىخاجاجى فىكىرى تبلىغ اولۇنوردو.
مېر مئھدى چاووشى «ظفر نغمەسى» شئعرىنده يازىردى:

اویما، ائی دیل، جاهاندا قفلته سن،
 جهله سون قوی، بول آچ سعادته سن.
 سال نظر کایناتا دیقت له
 صحنه-بی عصره باخ بصیرتله.
 طولموکارلار چاتیر جزالرینا،
 ایتیقام اود وورور بینالارینا

(۴۶)

ایکینجی دونیا موحاریبه سینده فاشیزمین مغلوبیتی «شاعیرلر مجلیسی» عوضولری طرفیندن بويوک رغبتله قارشیلاندی. اونلار اوز شعیرلرینده بشربیتین فلاكتدن خیلاص اولماسینی آقیشلایردیلار.

«وطن بولوندا» قرئتی نین صحیفه لرینده صمد وورغونون «ظفر بايرامی»، يحیا شنیدانین «قالیبلره عشق اولسون»، «شانلى قووه» (۸ ن. ۵۶، ۱۹۴۵) و سایيره شعیرلری چاپ اولونموشدو.

گوروندويو کیمی، گونئی پوئزیاسیندا خالقین صاباحينا درین اینامین، ميللى حوكومت اطرافيندا سیخ بيرلشمک احوال-روحیه سینین آرتماسى قلبه ايله باغلى ايدي.

م. ائیمن «آزادلیق»، «وطن» محمد باغير نیکنام «شانلى وطن»، على نیشانی «تبریزیمه»، «گورر»، آشيق حوسثین جاوان «گوزوم تبریز»، «منددهیر»، خویلو کمالی «آذربایجان»، عاباس صابیری «یوردون»، موظفر دیرفتشی «تبریز»، على فيطرت «تازه ایل گلدی»، محمد علی دوزدوزانی «تازه ایل» و باشقا شعیرلرینده ميللى حوكومت تدبیرلرینی سئوینجله قارشیلایان اهالی نین اورک سوزلری عکسینی تاپمیشدیر. موحاریبه ده قلبه قازنان سوویئتler بيرلیمی خالقلارینا اوز گله جک آرزو لارینین

خيلاصكارى كيمى باخان گونئىلى قارداشلار يميز سوليمان روستمين سوويتت ايديولوگيياسينى تبليغ ائدن شاعيرلرينه ده اينانير، اوندان ايلهام آليردilar. سوليمان روستم «آرازىن دردى» شاعرindende خالقىن ايكى يئره پارچالانماسىنا، گونئى ده فارسلارين حوكومانلىギينا ائتيراض ائدير، او خوجولارينا چىخىش يولونو استالىينين بايراغى» ندا گوردو يونو سوپىلە بىردى:

گل قارداشيم، دردى، قمى اونوداق
استالىينين بايراغىندا بىرك دوتاڭىز

.(1941، ٨، ن.)

آذربايغان او دوورده آزاد دئىيلدى. بىر طرف سوويتتلر بىرلىنى، ايمپرپياسىنин، دىيگر طرف ايران حوكومتىنин تركىيىنده ايدى. لاکين فارس شووبىنيستلىرىنин خالقا ائتىدىي معنو و جىسمانى ظولم داها دوزولمز ايدى. او دور كى، گونئى شاعيرلرينه معنن سوويتتلرە آرخالانماق مئلى گوجلنيردى. محمد بىرىيا « يولداش استالىينين عكسي قارشىسىندا» آدلۇ شاعرindende يازىردى:

باخىشىنداش آليرام عظم-و ثبات،

منى قورخوتما ياجاق قىهر-و ملات.

ايستىرم يوردو ما بىر راه-سى نىجات،

أونو محو ائتدى اسارتلى حىات

.(1941، ٨، ن.)

تأسسوف ائدىيجى حال اوندادير كى، بو روحدا يازىلمىش شاعيرلر حدىدىنن آرتىق چوخلاراق سوويتلىرىن ايدئالىزە ائدىلمەسىنە، مىحىيە كاراكتېرلى اثرلىرىن يارانماسىنا سبب اولموشدور. سوويت آذربايجانى شاعيرلرينه اولان عنعنهنىن

تبریزده - «وطن یولوندا» قزئینده داوم ائتدیریلمه‌سی اونلارین گونئی لى همكارلارينا دا سيرایت ائتمىشدى. «وطن یولوندا» قزئینده چاپ اولونموش «سانجىلاجاق بايراغىمىز»، «اوردو موز» (۸ ن. ۲۶، ۱۹۴۲)، «سووئيتلر» (۸ ن. ۲۹، ۱۹۴۲) (سوئيمان روستم)، «اولومدن حياتا» (۸ ن. ۱۳، ۱۹۴۱)، «قىزىل عسگر» (۸ ن. ۷، ۱۹۴۱)، «قىزىل اوردو» (۸ ن. ۲۶، ۱۹۴۲) (محمد بى رىيما)، «قىزىل اوردو» (۸ ن. ۲۵، ۱۹۴۲) (م. هياللى)، «ائللرىن گوجو» (۸ ن. ۲۶، ۱۹۴۱) (عوثمان سارى وللى)، «ايشيق دوشدو» (۸ ن. ۲۶، ۱۹۴۱) (آشيق ميرزه)، «استالين» (۸ ن. ۲۱، ۱۹۴۴) (على فيطرت)، «استالين يولداشا» (۸ ن. ۲۳، ۱۹۴۴) (رضا على يارزاده) و ساييره شئعىرلر بو جهتلەن سجىيەسى دىرى. محمد بى رىيما «يولداش استالينين عكسى قارشىسىندا» شئعرىنده يازىردى:

قەھرمان دوغۇدۇ سنى اوول آنان،

گۈن كىيمى اولدۇن او فۇرقىلدە عيان.

سنە استالين آدى وئىرىدى جاھان،

بو بويوك عالمە گوستردى نىشان

(۸ ن. ۷، ۱۹۴۱).

گونئى آذربايجان شاعيرلرينىن يارادىجىلىغىنىي اينكىشاف ائتدىرمك مقصدى يله «وطن یولوندا» قزئينىدە ادبى موسابiqەلر كىچىرىلىرىدى. اونلاردان بىرى ده ۱۹۴۵-سجى ايلين دئكابىرىندا كىچىرىلىميش ستارخان حاققىندا موسابiqەدىرى. اونون نتىجه‌سى بارەدە قزئىلە وئىلين معلوماتدا دئىيلىر: «۱۹۴۶-جى ايل فئورال آىينىن ۱۵-دە موسابiqە موددتى قورتارمىشىدىر. بو موددت عرضىنده موسابiqە كومىسيونونا آلتىمىشдан آرتىق اثر گوندەريلمىشىدىر. سردارى مىللى حاققىندا تبرىز، خوى، اردبىل، مىيانا، سراب، اهر، اورمىيە، مرنىد، زنگان و باشقۇا يئرلرده ياشايان شاعيرلر شئعىرلر، داستان و

خاطيره‌لر يازميشلار. سون آى عرضينده موسابيقه كوميسيونو ٥ دفعه ايجلاس ائدهرك اثرلىرى موذاكىره ائتمىشدىر» (٨، ن. ٤٧، ١٩٤٦). كومىسىيانىن فرارينا اساسن على فيطرين اثري بيرىنجى، بالاش آذراوغلونونكى ايكىنجى، موسا طاهيرىنكى اوچونجۇ يېرى توتموشدو. سوزسوز كى، بئله موسابيقه‌لر شاعيرلارين بديعى يارادىجىلىغىنا چوخ ياخشى تأثير گوستىر، اونلارى داها ياخشى اثرلر يازماغا يونهلىدىرى. سئىد جعفر پىشەورىنىن «ايران مشروعه يېقىلابى و فيرقەمېزىن بو گونكى سىياستى حاققىندادا» ئىلەدىيى نىطقىنده اوخويوروق: «مخصوصن بىزىم اوچون، بىز آذربايجان دئمۆكراتلارى اوچون قىهرمان موجاهيدلرى خاطيرلاماق، اونلارين آدلارىنى ابدىلىشدىرمك، اونلارين موجسىمەلرىنى وجودا گتىرمك، اونلارين فداكارلىقلارينى سايماق، اونلارين شهاماتلارينى تصوير ائدن داستانلار وجودا گىرمك ان جىددى، ان موھوم، ان واجيب مسلەلدەندىر» (١٢٧، ص. ٤٠٤-٤٠٥).

«وطن يولوندا» قزئىنده ديققىتى جلب ائدن جهتىردن بىرى ده قوزئى و گونئى شاعيرلارين آراسىندا اولان سيخ ادبى علاقەلردىر. بو بارهده آلماز على قىزى يازىز: «سيياستىن، دىپلوماسىدىن كوكلو شكىلde فرقىلن، دوولت موناسىيتلىرىنىن قات-قات يوكسکىدە دوران بو علوى رايىتە دوغما قارداشلارين صىميمىتىنىن سو اىچىردى» (١١٢، ص. ٢٠٤). گونئى و قوزئى شاعيرلارين بىر-بىرلىكىن حصر ائتدىكلىرى شئعيرلر، داها دوغروسو، بو دوور گونئى آذربايجانداكى ادبى حرкат ائلە اونلارين معنوى بىرلىكىن، ادبى علاقەلرینىن تصدىقىدىر. شاعيرلارين ادبى علاقەسى اساسن «وطن يولوندا» قزئىنин نشرى ايلە باشلامىشدى. خوصوصن، قزئىن اىكىنجى دووره سىينىن نشريىندا ائتعىبارن بو علاقە داها دا گوج لەنىشىدە. تصادوفى دىيىلدى كى، محمد بىرىيا «موختار شاعير سولئيمان روستمه»، جعفر خندان محمد بىرىيا («گورورم»)، مير مئهدى ائتعىماد «صمد وورغۇن» شئعىرل حصر ائتمىشدىلر. محمد بىرىيا سولئيمان روستمه اىتحاف ائتدىكىي شئعىرلار يازىردى:

جو شقون ادیبی سن شرقین، شیمالین،
 حئیرتاده بوراخمیش خاقى کامالین،
 پوزولماز ایرادمن، دیشمز حالین،
 او زوندن او خونور دالغین خیالین...
 حقیقت شاعیری، عزیز سولیمان،
 سویر اشعارینی تبریز، سولیمان

.(۱۹۴۲، ۲۱، ۸)

سولیمان روستم ایسه «قالاچاق» قزلینده محمد بی ریایا مراجعت له
 بازیردی:

بشر بیلیر کی، بور عالماده بیر حقیقت وار:
 بیزه صفا قالاچاق، دوشمنه جفا قالاچاق.
 باخیب دا هر طرفه قلیمین گوزویله دئادیم:
 منه وفالی بو تبریزده بی ریایا قالاچاق

.(۱۳۱)

جعفر خندان محمد بی ریایین آزادلیق سئورلیینی، وطنپرورلیینی یوکسک
 قیمت لندیریدی. او، «گورورم» شاعریندە گونئی لى همکارینا مراجعت له بازیردی:

بیلیرم کی، مرد او غلوسان وطنین،
 کونلوم کیمی عاشيقى سن چمنین،
 او دلو-او دلو سوزلریندن من سنین
 شیمشکلرین تو فانینی گورورم

.(۱۹۴۴، ۳، ۸)

«وطن يولوندا» قزئىنەدە تكجه رئداكسىيادا فعالىت گوسترن سووېت آذربايجانى شاعيرلىرىنин اثرلىرى چاپ اولۇنمۇردو. بورادا اورهېي گۈنئىلى قارداشلارينىن اورهېي ايلە بىر دويونۇن قوزئى آذربايجان يازىچى لارينىن اثرلىرى دە درج اولۇنوردو. صمد وورغۇنون «شفقت باجىسى» (۸ ن. ۳۲، ۱۹۴۲)، «ياز ايلە قىشىن دېيىشمەسى» (۸ ن. ۳۵، ۱۹۴۵)، «آتامىز - سركردەمىز» (۸ ن. ۷، ۱۹۴۲)، «اوكرaina پارتىزانلارينا» (۸ ن. ۳۴، ۱۹۴۲) «نصبىيەمىز سعادتلە ايلك باهاردىر» (۸ ن. ۱۶، ۱۹۴۴)، مېروارى دىلىمازىنىن «بويوک قادىن، بويوک آنا» (۸ ن. ۳۲، ۱۹۴۵)، نىڭار رفيعىلىنىن «وطن قىزلارى» (۸ ن. ۱۲۴، ۱۹۴۵)، ايلىاس افندييئۇين «آپاردى سئللر سارانى» (۸ ن. ۱۲۳، ۱۹۴۵)، اثرلىرى او دوورون ايجىتيمماعى سىياسى حادىشلەرى ايلە سىسەلەشىردى. او خوجولار بو اثرلىرى بويوک رغبتىلە قارشىلايىردىلار.

«وطن يولوندا» قرئىنەدە خارىجى اولكە خالق لارينىن بدېعى ادبىياتىندا ترجمەلر دە وئريلىردى. جعفر خندانىن گورجو شاعيرى ايراكلى آباشىدزەدن «كايپitan بوكايىزە» شئعرى (۸ ن. ۱۹، ۱۹۴۴)، واردان ژورولى دن «گورجستان» شئعرى (۸ ن. ۱۹، ۱۹۴۴)، بىلوروس شاعيرى آنتون بىليائىۋىچ دن «عادت» شئعرى (۸ ن. ۳۹، ۱۹۴۴)، فارس شاعيرى يىدابىخش قەرمانى دن «بېرلىنىن فتحى» شئعرى (۸ ن. ۴۶، ۱۹۴۴)، مليك-وش شوعرا محمدىتاغى باهارдан «باكى دا باهار» شئعرى (۸ ن. ۹۴، ۱۹۴۵)، حوسئين صححافىن، موظىفر دىرفشىنىن فارس شاعيرى حافىظدن ائتىكلىرى ترجومەلر بو جەھتنەن دىقۇتى جلب ائدىر.

سووېتلىرى بىرلىيى ايلە ایران آراسىندا باغانلىميش مقاولىيە يە اساسن سووېت قوشۇنلارى گۈنئى آذربايجاندان چىخىدىغى اوچون قىزىل عسگەر قزئى اولان «وطن يولوندا» قزئى دە اوز فعالىتىنى داياندىرمالى اولىدو. بو آيرىلىق ھر ايکى طرفىن ضىيالى لارينا تأثير ائدهرك اونلارى كوررهلىتسە دە، گۈنئى دە پۇختەلشن پۇتىك فيكىرىن نىكىبىن و اومىدوئرىجى روھونو ضعيفەتمەدى. جعفر خندانىن «وطن

یولوندا» قرئتی نین ۱ مای ۱۹۴۶-جى ایل تاریخلى ۵۲-جى نومره سینده «کونولدن کونوله بوللار گورونور» شعریندە يازيردى:

بىزى آيىرسا دا آڭرچى هيچران
روح آيرى اولمامىش جاندان هئچ زامان.
هيچراندان يازسا دا جعفر خنдан
شئعریندە ووصالان شوخار گورونور
(۱۹۴۶، ۵۲، ۸).

«وطن يولوندا» قرئتىنده نثر اثرلى و بدیعى پوبليسيستىك يازىلا라 دا سىخ- سىخ تصادوف اولونور كى، بونلار گونئى آذربايچان ادبى عالمىندە يئنىلىك ايدى. گونئى يازىچىلارى «وطن يولوندا» قرئتىنده چاپ اولونان ميرزه ايراهيمووون «ناكام محببىت»، قىلمان موسائىؤون «لكەلى خالجا»، «لالە»، قولام مەممەدىنин «خورامان»، سئيفالدين عابيسووون « حاجى حسن آغا عنتيق فوروش»، «ممەد عەمىنин سرگۇذشتى» اثرلىرىندەن تأثىرنەرك فورما و مضمونجا يئنى حئكايەلر يازىردىلار. بو اثرلى گونئى آذربايچان ادبىياتينى زنگىن لىشدىرىرىدى.

«وطن يولوندا» قرئتى نین ۲-جى نومره سیندن باشلاياراق ص. سىنگىلى ايمضاسى ايله «ننهنин اولومو» (۱۹۷) حئكايەسى درج اولونوردو. اثردە آغىر گۇذران ايچىنده ياشيان گوللۇ نە و اوونون نوهسى جمیل تصویر اولونور. جمیل دە شىنلىك، اويناماق، امەلەنلىك، بىر سوزلە، ياشىدلارى كىيمى ياشاماق اىستەيىر. لاكىن بو بالاجا اوغلانىن ياشادىغى موحىط اونو اىستر اھىنچەلردىن، اىسترسە دە تحصىل آماقىدا محروم ائتمىشدىر. جمیل بالاجا اولماسىنا باخماياراق وضعىتى درك ائدە بىلىر. بو، طاهىر موعلىم لە صوحېتىنده جمیلين «يوخسول اوشاغينا اوخوماق نە ياراشىر» دئمەسىنдин آيدىن اولور. او، بىر پارچا چورك پولو قازانماق و خستە نەسىنە يئمك

اوچون نهسه گتيرمكىدىن اوترو هر گون سحر سو ساتماغا گئىدىر. زاوللى خسته قادين عومرونون آخر گونلرييندە نوهسيينه دئىير: «چالىش كى، تئز گلهسن، بير پارچا قورو چورك ده اولسا گتيرهسەن، بلكە بير موللا دا چاغىرسان، قولاغىم قوران ائشىتىسىن». اصليندە نوهسيينى سو ساتماغا گوندرمك گوللو ننهنىن كونلونو آچمير. لاكىن بو زاوللى قادينين باشقۇا علاجى دا يوخدور؛ اوزو خسته، دولانىشاجاق اوچون هېچ بير ماددى كومكلىك يوخ. بوتون بونلارا باخماياراق، گوللو نه «سو ساتماق دىلەنجىليكىدىن ياخشى دىر»، «آدام اوچون ال آچماق اولومدن بتىدىر» كىمى سوزلرلە هم اوزونە تسللى وئرىر، هم ده نوهسيينه اوپىد وئرىر. بئلە بير يوخسۇل موھىطىدە، ايمكانيزىلىق شراييسطىنە سوزسۇز كى، گوللو ننهنىن باشقۇا تسللىسى و اوپىدو اولا بىلمىزدى. آرتىق بير هفتە دىر كى، جمیل سو ساتا بىلمير. آج قالان زاوللى و خسته قادين ايسە اولور. جمیل كىمى لر آز دىيلىدىر. اونون دوستو امراء دا سو ساتاراق گوندەلىك بير پارچا چورك پولو يا قازانىر، يا قازانمير. بوتون بازار بئلە اوشاقلارلا دولودور. گون عرضىنە كىميسى سويو ساتا بىلير، كىمى سە يوخ. جمiliين سو ساتاركى سەھنگى سينىر. گوندەلىك بير پارچا قورو چورك حسرتىنە اولان عايىلەنин يئنى سەھنگ آلماق اوچون پولو يوخدور. بئلە ياشاماق مى اولار؟!

دوغرودور، حئكايىدە بئلە بير موھىطىن يارانماسىنا سبب اولان، ايمكانيزى قوجالارا هېچ بير كومكلىك ائتمەين، يوخسۇل اوشاقلارينىن تحصىل آلماسىنا شراييط ياراتمايان موجود اوصول-ى ايداره بىلاواسىطيه تنقىد ائديلمىر، آنجاق بونا باخماياراق هله ده موقاۋىمت گوسترن شاه رئىزىمەندەن ميراث قالميش آجيماجالى وضعىتىن گئچ-تئز آرادان قالخاجاغينا اينام يارانىر. اثىردىن معلوم اولور كى، مىللە- دئموکراتىك حرкатىن گوجلندىسى بير واختىدا آرتىق بعضى يئرلرده سوھىئت مكتىلرى آچىلمىشدى و بورايا بوتون وطن اولوادلارى تحصىل آلماق اوچون قبول ائديلىرىدىلر. جمiliين بىر مكتىب قبول اولونماسى و ياخود اونون سونراكى حياتى

حئکایه‌ده گوستریلمه‌سه ده یئنی ایجتیماعی-سیاسی حادیثه‌لرین آخری خوشبخت حیاتین لابود اولماسینا، یونخسولالارین سفالندن خیلاص او لاجاغینا دوغرو آپاریردی. سئیف‌الدین عابیاسوون «محمد عمی نین سرگوذشتی» (۲۰) اثرینده گونئی آذربایجان ضییالی‌لارینین رضا شاه دووروندہ معروض قالدیقلاری تضیيق‌لر بدیعی ایفاده‌سینی تاپمیشیدیر. حئکایه‌دن معلوم اولور کی، آوروپا اولکه‌لرینده تحصیل آمیش آذربایجانلی ضییالی‌لارین وطنده ایشله‌مه‌سی اوچون نهاینکی اونلارا شرایط یارادیلمیردی، بو آزمیش کیمی، اونلار «دلی» آدی ایله حبسخانالارا سالینردیلار. اونلارین حیاتی آجیناجاقلى اولوردو: جبسدن آزاد اولاندان سونرا «بئکار» گزیر، خاریجده الده ائتدیکلری بیلیکلری ایله خالقا خیدمت ائتمکدن محروم اولوردولار. لakin همین اینسانلار قارشیلاشدیقلاری چتین لیکلره با خمایاراق روخدان دوشمور، هئچ اولماسا معیشته هموطن‌لرینه تمنتاسیز یاردیم ائدیردیلر. میللی حوكومت قورولاندان سونرا بو ضییالی‌لار اوزلرینی «تاپمیش»، جمعیت اوچون فایdalی ایشلر گوره‌جکلرینه شرایط یارانماسینا اینانمیشیدیلار.

سئیف‌الدین عابیاسوون « حاجی حسن آغا عتیق فوروش» (۱۹) حئکایه‌سینده تصویر ائدیلن حادیثه‌لر میللی حوكومت دوورونه عاییددیر. حئکایه‌ده نقل اولونور کی، یئنی حوكومت قورولاندان سونرا شهرین هر یئرینده فارس دیلینده اولان یازیلار آذربایجان دیلی ایله عوض ائدیلیر. بورادا «بلکه ده قایتاردیلار» خولیاسی ایله یاشایان، دئموکراتیک احوال-روحیه‌نین گوج‌لنمه‌سیندن قورخویا دوشن طاماحکار حاجی‌لارین داخیلی عالمی آچیلیب گوستریلیر.

قیلمان موسائیئوین «لکه‌لی خالچا» (۸، ن. ۴۸، ۱۹۴۲) حئکایه‌سینده ۸-۷ یاشیندا اوشاقلارین بیر تیکه چورک پولو اوچون گنجه-گوندوز کارخانالاردا ایشله‌مه‌سی و هر جور فیزیکی ایشگنجه‌لره معروض قالماسى تصویر اولونور.

میرزه ايراهيموون «ناكام محببىت»ينده (٨ ن. ١٣٤، ١٥١-١٩٤٥) دوكتور هيلال قودسى و طاهيرهنىن محببىتى فونوندا گونئى آذربايچاندا دئموكراتيك حركات دووروندەكى حادىھەلىرىن رئال لووحلى قلمە آلينمىشىدىر. بورادا يازىچى رضا شاه ايستىبدادى زامانى مأمورلارينين ايمكان دوشدوکدە مشروطە دوورو آزادىخالارينا ديوان توتمالارينا دا توخونموشدور.

«وطن يولوندا» قزئىنە «جبە خاطيرەلرى» روپريكاسى يارادىلمىشى، بو، تصادوفى دئىلدى. معلومدور كى، تبرىزدەكى قوزئى آذربايچان يازىچى لارينين چوخو اىكينجى دونيا موحارىيەسى ايللىرىنە اوڭ جبهە بولگەلىرىنە دويوشلاردا اولمۇشدورلار. اونلارين سون درجه عىبرىتآميىز و ماراقلى خاطيرەلرىنە ائحتىاج دويولوردو. اونا گوره ده «وطن يولوندا» قزئى نىن «جبە خاطيرەلرى» روپريكاسىندا ناثىرلرىن جبهە ده قارشىلاشدىقلارى تائىرلى حادىھەلر درج اولۇنوردۇ. جعفر خندانىن «قورخماز طيب ايشچىسى» (٨ ن. ٧، ١٩٤٤)، جابىار مجنونبىيۇون «ايكىنجى گوروش» (٨ ن. ٧، ١٩٤٤)، «ايگىد آشباز» (٨ ن. ٢، ١٩٤٤)، زئىنالاوغلوونون «قوجانىن قانى يئرده قالمادى» (٨ ن. ٢٢، ١٩٤٤)، قىلمان موسايئوين «ايگىد توپچۇ» و باشقىا جبهە خاطيرەلرى بو جەتىن سجىيەوىدىر.

«وطن يولوندا» قزئى صحىفەلرىنە اوز حئكايەلرىنى درج ائتدىرەن عوض صاديق، انور مەممەدخانلى، سئيفالدين عابباسوو و باشقىا يازىچى لار قوزئى آذربايچاندا ياشايان خالقىن حياتى ايلە گونىلى سويداشلارينى تانىش ائتمە يە چالىشىردىلار.

سئيفالدين عابباسوون «عزيز قوناق» (٨ ن. ١٠٤، ١٩٤٥) حئكايەسىنە باكى كندلىيندن بىرىنەن موحارىيەن قايتىميش قەرمانىن آچىق اورك و صمىمېيتە قارشىلانماسىندا، عوض صاديقىن «قىزلار حئكايەسى» نىدە (٨ ن. ٢٤، ١٩٤٤) سووپەت آذربايچانىدا قىزلارين تحصىل آلماسى شرايىطىنەن بىحث ائدىلىرىدى كى، بو مضموندا يازىلان اثرلر اوخوجولارين بويوك ماراغى ايلە قارشىلانىرىدى.

«وطن یولوندا» قزئینده گونئی آذربایجان یازیچی لارینین درج ائتدیردیی
حئکایه‌لرده ایسه داها چوخ حالقین آجیناجاقلى گوژرانی، حوكومت مامورلارینین
اهالى ایله وحشیجه‌سینه رفتاری تصویر اولونوردو. بئله‌لیکله خالقدا ایجتیماعی
حیاتداکی عدالتیزیلییه، عئیبە جرلیکلرە قارشى موباریزه حیسسى تلقین ائدیلیردی. م.
ھیلالى نین «ایتیقام» (۷۰) اثیرنده آجیناجاقلى شراییط و بورادا آغالیق ائدنلرین
ھیاسیزلیغى، ساده، یوخسول اینسانلارین دوزولمز حیاتدان جانا گلمەسى تصویر
ائدیلەمیشدیر. حئکایه‌دە بىر تىكە چورەبە موحاجە کندلى نین دوکانىن قاباغىندا
فایتوندان دوشن، زنگىن لیاسلى بىر آгадان ایتیقام آلماسى و اوونۇ سېبلرى
آچىقلانىر. حئکایه‌دن معلوم اولور کى، مشدى قولامى بو وضعىيەتىنەن اولكەدە
موجود اولان اوزباشىنالىقىدیر. بئله کى، آغانىن وئرگى سىنى اوز واختىندا اوەدەمیش
مشدى قولام يئنى دن قاپىسینا گلېب علاوه توپجو اىستەين آغانىن آداملارىنى الى بوش
قايتارمیشدیر. صاباحىسى گونو آغانىن آداملارى مشدى قولامى آروادى و قىزى ایله
بىرلىكده کنددن قووور، مال-دۇولتىنى اليىن آپىلار. علاجسىز قالان مشدى قولام
شهرە گلېر، حاممالىق ائدىر. بورادا اوونۇ آروادى خستەلەرك اولور؛ قىزى ائتحىياج
ايچەرىسىنە ياشايير. بوتون بونلارى گورن مشدى قولام اوونۇ حیاتىنى كورلامىش
آгадان ایتیقام آلماق قرارينا گلېر و اونو اولدورور. او، ایتیقام آلدىغى اوچون پىشمان
اولمامىشىدیر، لاکىن حبسخانايا دوشدوکدن سونرا قىزى جواھيرىن طالئۇنىن نئچە
اولاچاغى اونو دوشوندورور و موستتىقە دئىير کى، قىزينا يازىغى گلسىن. اونو
دېنلەين موستتىقىن گوزلرى ياشارىر. ماراقلى جەت او دور کى، کندلى مشدى قولام
جسار تلى دىر. بىرينجىسى اوナ گوره کى، قئىر-ى قانونى اوونۇ قاپىسینا گلن لرى گئرى
قايتارا بىلەمیشىدیر، ايکىنچىسى ایسه دوشمنىنەن ایتیقام آلمىشىدیر. بو حئکایه‌دە ده رئال
حیاتىن بىر لوحەسى، ضىددىيەتلىرىن كسىن لشەمىسى اوز عكسىنى تاپمىشىدیر.

گونئی آذربایجان یازیچی‌لارینین «وطن يولوندا»دا چیخان حئکایه‌لرینین اکثریتیننده عایيله-معيشت موضوسو باشليجا يېر توپور. اونلار يوخسول عاييله‌لرینين آجيناچاقلى و ضعييتنى آيرى-آيرى لوحه‌لرده رئال تصوير ائديردiler. لالهنىن «بىر گردىش خاطيرەسى» (۱۰۲)، بىلر حايىلىنىن «حبيبه» حئکایه‌لرى بو جهتدن سچىيەسى دىر. لالهنىن «بىر گردىش خاطيرەسى» حئکایه‌سى معيشت موضوسو اوزىزه‌ریندە قورولموشدور. حئکایه‌دە يوخسول بىر عاييه‌نىن آجيناچاقلى گۇذرانى تصوير اولۇنور. قىزينا باشماق آلاجاغىنى سوز وئرن آنا وعدىنى يېرىنه يېرىھە بىلەمەمىشدىر. قىز آناسينا دئىير: «آن، سىن بىلدىردىن وعدە وئرمىشدىن كى، بى يايرام منه آياق قابى آلاسان. باخ، بى خانىم قىزلارين نە قدر گۈزل باشماقلارى واردىر. اىل باشا چاتدى، بى يايرام دولانىب گىلدى، آمما من يېئە دە بى اوزۇن يوللارى آياق يالىن گىلدىب گىلىرىم» (۱۰۲). اىردىن معلوم اولور كى، آنا باشماق اوچون بىغىدىيغى پوللارى كىچىك اوغازلونون موئاليجه سىيئە صرف ائتمىشدىر. ايندى ايسە زاواللى قادىنinin اىپ اىيرمكىدىن گۈزلىرى توتولموشدور. حئکایه موئالىفین تأسىسوف حىسلىرىنى بىلدىرەن «اونا طرف اوزانان مرحىمتلى الىر نە قدر آزدىر» كىچى سوزلىلە بېتىر.

بی‌لر حاییلی‌نین «حیبیه» حئکاییه‌سی «وطن يولوندا» فرئىتى نين ۱۹۴۴-جو ايل
114-جو نومره سیندە درج اولۇنۇمۇشدور. اثردە كاسىپ بىر عايىلەنин طالىعىنەن بىح
اولۇنور. عايىلەنин قىزى حبىبە دە باشقىا اوشاقلار كىمى دىجللىك ائتمك، قايغىسىز
ياشاماق اىستەيير. لاكىن ماددى جەھەنەن چىتىن لىك چىن آتاسى اونون حىاتىنى لازىمى
سوپىيەدە تأمىن ائدە بىلەمیر. قىشدا مكتبه آياق يالىن، پالتوسوز گىتىمە يە مجبور اولان
حبىبە بىر كىخىستەلەنir. قونشودا كى مسعود موعللىم خېر توتور و اوشاق خىستە خانا يىا
جاڭاتدىرى بىلەر. اىكىي ھفتەن سۈنۋا او ساغالىي.

گونئی آذربایجان ناشرلری «وطن یولوندا» قرئیننده آذربایجان خالقی نین تاریخی قهرمانلیق کئچمیشیندن بحث اندن اثرلر ده درج انتدیریردیلر. قولامعلی

صمصامین «سردار-ی میلّی حاققیندا خاطریه‌لر» اثری تاریخی لیک با خیمنان چوخ قیمتلی ماتئریالدیر. مؤلیف مشروطه حرکاتیندا یاخیندان ایشتیراک ائتدیبی اوچون تبریز عوصیانی نین ایلک گونلریندن آخرادک، یعنی ستارخانین تئهرانداسی آتابی پارکیندا خاینجه‌سینه یارلانماسینا قدر اولان حادیش‌لری دوورون، حرکاتین شاهیدی کیمی نقل ائدیر. اثرين باشقابیر ماراقلی جهتی اوندادر کی، مؤلیف ستارخانی تک يوخ، احاطه اولوندوغۇ، بو و يا دىگەر درجه‌ده علاقە ساخلا迪غى آداملارین فونوندا تصویر ائتمىشدیر. آلماز علىقىزى همین خاطریه‌لر حاققیندا يازمىشدیر: «صمصامین «سردار-ی میلّی حاققیندا خاطریه‌لر» اثری مشروطه حرکاتین نین بدیعى نشە گىرىبلەسى، حرکات ایشتیراکچى لارينن رئالىست تصویرى نین وئريلەسى، شوبەھسېز، ادبى حادىشە ايدى» (۱۱۲، ص. ۲۳۹).

«وطن يولوندا» قزئىنinde چاپ اولونموش نثر اثرلریندن دانىشاركىن پوبليسيست اثرلرى ياددان چىخارماق اولماز. بىلە يازىلاردا خالقىن میلّى ايفتىخار روحونو، وطنپورلىك حىس لرىنى ترننوم ائدن موتىولر خوصوصى يئر تو توردو. انور مممدخانلى نین «وطنیم آذربايچاندیر»، قىلمان موسائۇپىن «وطنیم» و ساييره مقالەلر بونا مىثال اولا بىلر. رسول رضانىن «میلّى ايفتىخار حىسىسى» آدلى مقالەسىنده اوخويوروق: «وطنی، میللتى باليق قانى كىمى سوپىق بىر قانلا سئومك اولماز. وطن و خالق محببى فداكارلىق، محببىت و قوربان طلب ائدىرى... بىز آذربايچانلى اولدوغۇموزلا فخر ائدىرىك، چونكۇ آذرى لر اوز وطنى نین آزادىلەنى، آذربايچان خالقى نین سعادتى اوچون بويوك محببىت و فداكارلىق گوسترمىش، سونسوز محرومىيەتلەر دوزموش، سايىز قوريانلار وئرمىشدیر» (۱۳۷).

«وطن يولوندا» قزئىنده پوبليسيستىكانيں فئيليتون ژانريندان دا سيخ-سيخ ايستيفاده اولونموشدور. گونئى آذربايچان ناشيرلرى فاشيزمین ايفشاشى مقصدى يله فئيليتون لارдан ايستيفاده ائتمىشلر. عوض صاديقين «ال وئرمىر» (۸، ن. ۱۹۴۴)،

«ياغلى كوكه عوضينه ياغلى كوتک» (۸ ن. ۲، ۱۹۴۴)، «كيمه بايرام، كيمه ماتم» (۸ ن. ۹، ۱۹۴۴)، «دوهدن بويوک فيل وار» (۸ ن. ۲۰، ۱۹۴۴)، سئيفالدين عابباسوون «اودئيسا حالواسى و اودئيسا پئندىرى» (۸ ن. ۴، ۱۹۴۴)، «خام خيال» (۸ ن. ۱۱، ۱۹۴۴)، «درمانسىز درد» (۸ ن. ۲۲، ۱۹۴۴)، «گىت اوزونه تابوت سيفاريش وئر» (۸ ن. ۲۸، ۱۹۴۴)، «های-های و واي-واي» (۸ ن. ۳۳، ۱۹۴۴)، عيسى اوغلو «هيتلئرین ديلى» (۸ ن. ۱۷-۱۶، ۱۹۴۴)، شيشكىيانى «آى فلك» (۸ ن. ۲۵، ۱۹۴۵)، «هر شئين دوشى-دوشمىزى اولار» (۸ ن. ۱، ۱۹۴۴)، «اليف-گىليف» (۸ ن. ۴، ۱۹۴۴) و ساييره فئليكتونلاردا ايلك نوبهده دونيايا مئidan اوخويان فاشيزمين داخيلي سيماسى بوتون چيلپاقلىغى ايله آچيلير، ايفشا اولونوردو.

«وطن يولوندا» قرئىيندە ادبى تدقىكلە باغلى مقالەلر ده چاپ ائدىلمىشدىر. بو ساحده ميرزه ابراهيممو، ايرافيل نظروو، قىلمان موسايىئو، جعفر خندان، عوض صاديق كيمى سووېت آذربايجانى ضىيالى لارينين يازىلارى خوصوصى يله سئچىلىرى. اونلارين مقالەلرinden اساسن گونئى شاعيرلارين ياردىجىلىغى حاققىندا معلومات وئرىلىرىدى. تصادوف دئيل كى، ۱۹۴۴-جو ايلده قىزئىدە «گونئى آذربايجان شاعيرلرى» آدلى روپريكا ياردىلەمىشدى. بو روپريكا آلتىندا جعفر خندانين مير مئهدى چاوشى (۸ ن. ۱۶، ۱۹۴۵)، يحيا شيدا (۸ ن. ۳۰، ۱۹۴۵)، مير تاغى ميلانى (۸ ن. ۷۴، ۱۹۴۵)، محمدىدىلى فخرالدينى محزون (۸ ن. ۱۲، ۱۹۴۶)، قىلمان موسايىئوين محمد بىریما (۸ ن. ۳، ۱۹۴۴)، عوض صاديقين حكيمه بىللورى (۸ ن. ۴۴، ۱۹۴۶)، سئيفالدين داغلى نين آشيق حوسئين جاوان (۸ ن. ۴۸، ۱۹۴۶) حاققىندا يازىلارى درج اولۇنۇشدور.

بو اثرلرده شاعيرلارين ياردىجىلىق لارى مۇوضۇ باخىمدان دىققتىلە آراشدىرىلىر، اونلارين تبريز ادبىياتىندا توتدوقلارى يئر موعىين لشىرىلىرىدى. قىلمان موسايىئو «ايستىعدادلى شاعير» آدلى مقالەسىنده يازىردى: «محمد بىریما تازە تبريز ادبىياتىندا

میللى قورور حیس‌لرینین ایلک ترننومچو سودور... اونون شاعیرلریندە آذربایجان خالقى نین میللى حئىشىت دويغولارى ساده گویدە قورشاڭ چىكماش قووس-سو قزح قدر پارلاق و آيدىندىر... وطن، ائل سئوگىسى اونون اوچون ان يوكسک و موقدىس بىر حىسىدىر» (۸، ن. ۳، ۱۹۴۴). ادبى-تنقىدى مقالەلرده بعضن گونئى شاعيرلرینين سوویئت مۇوضوسو ايله باغلى اثرلىرى، حتتا بىر مىصرالارى بئله اون پلانا چكىلىرىدى. جعفر خندانىن مير مئھدى چاوشى ايله باغلى يازىلمىش مقالەسىنده اوخويوروق: «موعااصرىر جنوبى آذربایجان شاعيرلرینين هامىسى، دئمك اوilar كى، ان ياخشى شاعيرلرینى استالىن يولداشا، قىزىل اوردويا حصر ائتمىشلر. چونكۇ قىزىل اوردو يالنىز آوروپانى دئليل، شرق اولكەلرینى، او جومله دن ايرانى دا فاشىست تەلەوكەسىندين خىلاص ائتمىشىدىر. اوز وطنىنى سئون جاوان شاعير مير مئھدى چاوشى «يوردو مون» آدلى شاعيرىنده بو جىھتى چوخ گوزل، چوخ آيدىن اىفادە ائتمىشىدىر:

گلىنى دىر قوجا شرقىن، گۈزەلى دىر دوزنيانىن،
يېر اوزوندە جىنت كىمىي گوللەرى وار يوردو مون.
قوجاجىندا نىظامى لر، فووضولى لر بىلە يىن،
تارىخ لرده فخر ائلە يىن دىيارى وار يوردو مون.
يېر اوزوندە نىيجات وئرن بويوك سوویئت خالقى نين
پولاد آدىلى رەبىرىنە ايلقارى وار يوردو مون.
بو سوزلر اوركىن دئىيلمىشىدىر» (۸، ن. ۱۶، ۱۹۴۵).

نومونە كىمىي وئرىدىمىز بو پارچادا بىز قىزىل اوردونون خىلاصكارلىق و ياخود ايشغالچى ليق فعالىيتنە توخونماق فيكىرىنده دئىيليك. لاكن تقدىم اولونان شاعير پارچاسىندا دىقتت يئىرىدىكىدە گورهريك كى، قوجا شرقىن گلىنى، يېر اوزونون گۈزەلى كىمىي رومانتىك بنزهتمە ايله دوغما يوردونو، ادبى دوهالارين قوجانلىق كىمىي ترننوم

ائتدىي آذربايجانى خاطىرلادان شاعير «يئر اوزونو نيجات وئرن بويوك سووپەت خالقىنىن» «پولاد آدلى رهبرى» ايلە علاقەلندىرىلەمىسى شئعرە مضمۇن باخيمىندا بىر ضعيفلىك گتىرمىشدىر. سون اىكى مىصرانى وئرمكىلە شاعير مىر مەھدى چاوشىنىن مقصدى تكجه وطنين موعاصير دورومونو ترنمۇم اتىمك دېيلىدى، ھم دە اولكە رهبرىنە عموم خالق رغبىتى اوياتماق اولموشدور.

ادبى-تنقىيدى مقالەلرده شاعيرلرین بديعى يارادىجىلىغى صنعتكارلىق باخيمىندا قىسمن اولسا دا نظر دن كېچىرىلىرىدى. جعفر خندان يحىا شىئدا ايلە باغلى مقالەسىنده يازىردى: «يحىا شىئدانىن يارادىجىلىغىندا خالقىلىك، دىل سادەلىيى، مۇوضۇ اورژىنالىيغى نظرە چارپىر... سون زامانلاردا يحىا شىئدا هئجا وزىننەدە دە شئعىرلر يازماغا باشلامىشدىر... هئجا وزىننەدە يازدىغى باياتى لاردا آذربايجان خالق ادبىياتىنىن حاکىم تأثىرى گورونمكەدەدیر» (۱۹۴۵، ن. ۳۰).

«وطن يولۇندا» قىزئىنەدە چىخان گونئى آذربايجان ادبىياتينا عمومى باخىش سجىيەلى مقالەلرده ادبى مكتېلرین و جريانلارین اولماسىندا بحث ائدىلىر، بو فوندا شاعيرلرین اثرلىرى نظر دن كېچىرىلىرىدى. قىلماڭ موسايىئوين «موعاصير تېرىز ادبىياتىندا صابىرین تأثىرى» آدلى مقالەسىنده اوخويوروق: «ايىدى جسارتلە دئمك اولار كى، موعاصير تېرىز ادبىياتىندا يالنىز بىر جەرهە جريان وارسا، او دا صابىر جريانى دىر. بو اونونلا اىضاح ائدىلىر كى، صابىرلە ايىدىكى موعاصير تېرىز يازىچى لارينىن آراسىندا موحىط ائتعتىبارى يلا بىر سىرا... جەتلىر و تارىخى اوخشايسىلار موجوددور» (۱۹۴۵، ن. ۳۵). سونرا موآلليف «مېزە قمىش»، «ھوشسوز»، «قلندر» ايمصالارى ايلە يازان گونئى آذربايغان شاعيرلرینين يارادىجىلىغىندا نظر سالىر و صابىرە مخصوص بديعى عمومى لشدىرمەنин هemin شاعيرلرده ضعيف اولدوغو قرارينا گلىر. قىلماڭ موسايىئوين فيكىرنىجە، «يالنىز بىر بىيا يارادىجىلىغىندا صابىر بديعى عمومى لشدىرمەسینىن بعضى جەتلرینى تاپماق مومكۇندور» (۱۱۴).

«وطن یولوندا» قزئینده سوویت آذربایجانی شاعیر و یازیچی لارین یارادیجیلیغی حاققیندا دا مقاله‌لر چاپ اولونوردو. صمد وورغون حاققیندا ایسراپیل نظروون «موقدس شئیبیر» (۸ ن. ۱۶، ۱۹۴۱)، میرزه ایبراھیموفون «خالقین سئویملی شاعیری» (۸ ن. ۷، ۱۹۴۲)، سولیمان روستم حاققیندا ایسراپیل نظروون «موباریز شاعیر» (۸ ن. ۲۱، ۱۹۴۲)، جعفر خندانین مقاله‌سی (۸ ن. ۳۹، ۱۹۴۵) «مومد راحیم» (۸ ن. ۶۳، ۱۹۴۵)، ر. رضا (۸ ن. ۱۱۶، ۱۹۴۵)، انور ممددخانلی (۸ ن. ۴۳، ۱۹۴۶، مئهدی حوسین حاققیندا یئنه ده جعفر خندانین مقاله‌لری، عبدالحسن (۸ ن. ۱۸، ۱۹۴۴) حاققیندا مومد راحیمین مقاله‌سی «وطن یولوندا قزئی نین اوخوجولارینی تانینمیش یازیچی لارین حیاتی و یارادیجیلیغی ایله تانیش ائتمک مقصدی گودوردو. بونونلا بئله بعضی مقاله‌لرده شاعیرلارین سیاسی لیریکاسینا باخیش، خوصوصن لئینه، استالینه، قیزیل اوردویا حصر ائتدیکلری مدحیه کاراکترلی اثرلر اون پلانا چکیلیردی.

میللی حوكومت دوورونده آذربایجان دوولت فیلارمونیاسیندا آشیقلار دسته‌سی تشکیل اولونموشدو. گونئی آذربایجانین موختليف شهرلرینده آشیقلار فعالیت گوستیریدیلر. «وطن یولوندا» قزئی یئرلی آشیقلارین فعالیتینی و آیری آیری بولگه‌لرده چیخیشلاری بارده و اخت آشیری مقاله‌لر درج ائدیردی. عوض صاديق «آذربایجان آشیقلاری» مقاله‌سینده اونلاری خالق ادبیاتی نین یارادیجیسی و موحافظه‌چیسی کیمی قیمت‌لندره‌رک یازیردی: «جنوبی آذربایجان اوز تالانتلی آشیقلاری ایله فخر ائده بیلر. بو آشیقلار آذربایجان خالق ادبیاتی نین عننه‌لرینی داوم ائتدیره‌رک خالق ادبیاتی خزینه‌سینی قیمتلى اثرلری ایله زنگین لشیدر مکده‌دیرلر. اونلار قیشین سویوق گئجه‌لرینده چایخانالاردا، یایین ایستنی گونلرینده سرین کولگه‌لیک‌لرده، تویلاردا، بایراملاردا اوز صدفلی سازلارینی چالاراق خالق دوهاسینین

سەچىلىميش اثرلىرىنى يېنى نىسىللىرە چاتدىرىر و اوزلرىينىن ياراتدىقلارى شئىر و داستانلارى گله جە يە يادىگار بوراخىرلار» (۸ ن. ۳۲، ۱۹۴۵).

گۇنئى آذربايجان ادبىياتىدا ادبى تقييد پروسئىسلىرى ده اينكىشاف ائدىرىدى. مىلن، تېرىزلىنىن «سولئيمان روستمين «تېرىزىم» قىطعەسى حاققىندا» (۸ ن. ۵، ۱۹۴۱)، تېمۇر ھاشىمىنىن على توده (۸ ن. ۹۵، ۱۹۴۵)، اى. ذاکىر (۸ ن. ۱۱۷، ۱۹۴۵) حاققىندا يازىلارى بونا مىثال اولا بىلر.

«وطن يولوندا» قىزئى اوز اوخوجولارىنى دۇنيا خالقلارى ادبىياتى ايله تانىش ائتمك مقصىدى يە خارىچى يازىچى لارين اثرلىرىندن نومونەلر وئرير، حتتا اونلارين حىاتى و ياردىجىلىغى حاققىندا موفىصل معلوماتلار درج ائدىرىدى. بو باخىمدان انور مەممەد خانلىنىن «گورجۇستان ادبىياتى موباريزەدە بۇي آتمىشىدیر» مقالەسى، (۸ ن. ۱۹، ۱۹۴۴)، قىلمان موسايىۋىن ماياكوسكى (۸ ن. ۴۶، ۱۹۴۵)، روس خالقىنىن بويوك موتتكىكىرى رادىشىشۇ، بىتلەنسكى، گۇرتىشىن (۸ ن. ۷۴، ۱۹۴۵)، فرانسيز موتتكىكىرى آنرى باربۇس (۸ ن. ۱۰۱، ۱۹۴۵)، جفعر خندانىن عىلىشىر نوايى حاققىندا، ائلەجە دە قازاق شاعيرى آبائى كونابىائىۋىن (۸ ن. ۹۳، ۱۹۴۵) و داغىستانىن بويوك خالق آشىغى سولئيمان استالسىكىنин (۸ ن. ۲۰، ۱۹۴۴) حىات و ياردىجىلىغى بارەدە ماراقلى، يىغجام مقالەلر، اثرلىرىندن ترجمەلر دېققىتى جلب ائدىرى.

«وطن يولوندا» قىزئى صحىفەلىرىندا آذربايغان ادبىياتى تارىخىنە خوصوصى روپىريكا آچىلىماسى تقدىرە لاييق حادىشە يىدى. هەمین بولمەدە ادبىياتىمېزىن تارىخى باشلىجا اولاراق آىرى-آىرى كلاسىكىلارين ياردىجىلىغى اساسىندا تدقىق اولۇنوردو. سووئەت آذربايجانى ضىيالى لارىندان قولام مەممەلى («مېزە محمدىلى» صايىب تېرىزى» (۸ ن. ۱۹۴۲، ۳۰)، « حاجى مئھدى شوکوهى حاققىندا» (۸ ن. ۱۹۴۲، ۳۸)، «مېزە علیخان للى» (۸ ن. ۱۹۴۲، ۴۲)، «آذربايغان شاعيرى حئيران خانىم» (۸ ن. ۱۹۴۵، ۳۷)، «بختىيارنامە حاققىندا» (۸ ن. ۱۹۴۲، ۳۸)، انور مەممەد خانلى («آذربايغان

ادبیاتی تاریخی» آدی سیلسیله مقاله‌لر (۱۹۴۴ ن. ۱، ۱۹۴۴)، جعفر خندان («بویوک وطن پرور شاعیریمیز صایر» ۱۹۴۴ ن. ۱، ۱۹۴۵)، جلیل محمد قولوزاده حاققیندا «اوز دوورونون آیناسی»، «ایران آذربایجانیندا موللا نصرالدین» (۱۹۴۶ ن. ۸) «موللا محمد فوضولی» (۱۹۴۵ ن. ۲۶)، «عبدالرحیم بی حاقوئر دیئو حاققیندا» (۱۹۴۵ ن. ۲۷)، «م.پ. واقف» (۱۹۴۵ ن. ۳۱)، «سینید عیمدادالدین نسیمی» (۱۹۴۵ ن. ۵۶)، «ختایی حاققیندا» (۱۹۴۵ ن. ۱۰۳)، محمد راحیم («خورشیدبانو ناتوان» ۱۹۴۴ ن. ۳)، قیلمان موسائیو («نظامی گنجوی حاققیندا» ۱۹۴۴ ن. ۶)، «م.ف. آخوندوو حاققیندا» (۱۹۴۲ ن. ۳۷)، محمد عاریف («سولئیمان ثانی آخوندوو حاققیندا» ۱۹۴۵ ن. ۱۲۶)، عوض صادیق («لئینین حیات و فعالیتی» ۱۹۴۴ ن. ۲۲)، حبیب‌الله صمدزاده («خالق شاعیری میرزه علی‌اکبر صایر حاققیندا» ۱۹۴۱ ن. ۱۶)، گونئی موأللیفلریندن تبریزلی («رازی حاققیندا» ۱۹۴۵ ن. ۱۱۸)، ممددلوی عابیاسی («عیجزی سرابی حاققیندا» ۱۹۴۵ ن. ۴۴)، م. قووسی («فوضولی‌نین لیریک شیخ مامود شبستری» ۱۹۴۵ ن. ۱۰۱) کیمی یازیچی و تدقیقاتچی‌لارین علتمی مقاله‌لری آذربایجان ادبیاتی تاریخی‌نین اویره‌نیلمه‌سی، تدقیقی و تبلیغی باخیمیندان قیمتلی ماتئریال‌لاردیر. بئله اثرلر عئینی زاماندا آذربایجان خالقی‌نین مدنیتینی، تاریخینی «بویوک فارس» مدنیتی ایچه‌ریسینده اریتمه‌یه چالیشانلارا قارشی هم ده علتمی جواب ایدی.

«وطن یولوندا» قرئینده آذربایجان تاریخینه خوصوصی یئر آیری‌لیمیشدی. اگر بدیعی اثرلرده، خوصوصن، پوزیبیادا خالقین یادائللی ایشغالچی‌لارا قارشی موباریزه تاریخینه عوضسیز رول اوینامیش قهرمانلارین آدی چکیلیردیسه، مقاله‌لرده بو حادیثه‌لر سندلر اساسیندا تاریخی باخیمدان آراشدیریلییر و قیمت‌لندیریلیردی. سینید

جعفر پىشەورى اثرلىرىندن بىرىنده يازمىشدىر: «گوندەلىك آغىر موبارىزە و اختىندا تارىخ يازماق و يا ادبى مۇوضۇلار ايلە مشغول اولماق موشکول بىر اىشدىر. تارىخى حادىشىملەر بارھىسىنده آچىق و آيدىن نظرىيە و ئىريب، قاباغا سورولۇن فيكىرلى دليل و ثوبوت ايلە اساس لاندىرماق ايش و واخت اىستەبىر» (۱۲۷، ص. ۳۴۹). مەمەلۇلىيى عابىاسى بىلە بىر چتىن ايشىن عوھەدىسىندىن گلەرك آذربايچان تارىخىنە عايىد سېلىسەلەر مقالەلر يازىب چاپ ائتدىرىمىشدىر.

«وطن يولۇندا» قىزئىنەدە مىللەتلىك شاعيرلىرى حاققىندا دا ماراقلى يازىلار درج اولۇنوردو. محمد آريانى نىن مير عبدالحوسئين خازىن حاققىندا، قولام مەممەلى نىن محمد ھىدجى حاققىندا يازدىغى مقالەلر آيرىجا روپىرىكا آلتىندا و ئىريلەمىشدىر.

«وطن يولۇندا» قىزئىنەدە مىللەتلىك ادبىياتىن نظرى مىللەلریندن بىحث ائدن ماراقلى مقالەلر دە درج اولۇنوردو. جعفر خندانىن «تۈرىزلى شاعير شوکوهى نىن ھەنجا وزىنەنە شئىئىرلىرى» (۸. ن. ۱۹۴۵، ۵۹)، «بىديعىلىك حاققىندا» (۸. ن. ۱۹۴۵، ۷۳)، «ادبى اىرەتە موناسىبىت حاققىندا» (۸. ن. ۱۰۴، ۱۹۴۵)، «شيفاھى خالق ادبىياتىندا اىستىفادە حاققىندا» (۸. ن. ۱۲۰، ۱۹۴۵)، «بىديعى تصویر واسىطەلەرى» (۸. ن. ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۳۴، ۱۹۴۵) «ھەنجا وزنى حاققىندا» (۸. ن. ۵، ۱۹۴۶) و سايىرە بونا مىثال گوستەرە بىلەرىك. «بىديعىلىك حاققىندا» مقالەدە جعفر خندان قىزىت رئاكسىياسىنا شئىئىر گوندەرن شاعىرلەر موراجىعتلە يازىردى: «ايدارەمىزە يوزلرجه گلن شئىئىرلەدە نظرە چارپان نوقسان بو شئىئىرلەrin اكتىريتىن بىديعى جەتىن ضعيفلىيىدىر... جاوان شاعىرلەرمىزە مصلحتىيمىز بودور كى، اونلار اوز اثرلىرى اوزھەرىنە چوخ اىشلەسىنلەر. بىر شئىئىر يازماق اوچون اونلارجا شئىئىرلىرى اوخوسۇنلار، ازبرلەسىنلەر. زىنگىن آذربايچان ادبىياتى تارىخى ايلە ياخىندا تانىش اولسۇنلار و دوغما خالق ادبىياتىن نىن قىيمىتلى خزىنەسىندىن مومكۇن قدر چوخ اىستىفادە ائتسىنلەر» (۸. ن. ۱۹۴۵، ۷۴). جعفر

خندان گنج شاعیرلری کلاسیکلردن بھرەنمه يه، لاکین تقليدچىلىكىن قاچماغا چاغىرىپىدى. «ادبى ايرىشە موناسىبىت حاققىندا» مقالەدە اوخويوروق: «تاھە ادبىيات ياراتماق اوچۇن كوهنە ادبىياتدان اىستېفادەدە بىر جەتى ياددان چىخارماق اولماز. او دا كوهنە ادبىياتا تنقىدى ياناشماق مسلەسىدەر» (۱۹۴۵، ن. ۱۰۴).

«وطن يولوندا» قىزئىنەدە يارانمىش ادبىيات ھم پۈزىيىا، ھم دە نىر باخىمدان يئنى ايدى. بو يىنىلىيىن باشلىجا سىبىي گونئى آذربايجاندا يئنى ايجىتىماعى-سىياسى موحىطلە و تارىخى حادىثەلرلە علاقەدار ايدى. آدى چكىلن قۋئت ايسە طېمىعى كى، ايجىتىماعى، ادبى-مدىنى عالىمە باش وئرن حادىثەلرلى اوزۇندا گوزگو كىيمى عكس ائتدىرمهلى ايدى. پۈزىيىا ساھەسىنەدە يئنىلىكىن دانىشاركىن بىرىنچى نۇوبەدە مضمۇن يئنىلىيىن نظرە آلماق لازىمدىر. ادبىيات شوناس عالىم آلماز علىقىزى بو بارەدە يازىزىر: «مېزە اىبراھىمۇون، جعفر خندانىن، انور مەممەدخانلىنىن، سولىئمان روستىمىن، عوض صادىقىن، قولام مەممەلىنىن، سىئيفالدىن داغلىنىن گرگىن چالىشىمىسى ساھەسىنەدە پۈزىيىا اوولكى داغىنيلىقدان، بدېينلىكىن، پاسسييۇ موباريزەدەن، قصىدەچىلىكىن تدرىجىن فورما مضمۇن دىيشىكلىيىنە، آچىق موباريزە، مىللە-آزادىلىق و اىستېقلال خططىنە كىچىرىدى» (۲۰۲، ص. ۱۱۲). وطنپورلىك، خلقىلىك، هومانىزم، مىللە قورور روحۇ قىرئىنەدە يارانمىش اثرلىرىن باشلىجا خوصوصىيتلىرى ايدى. فصلين اوولىنىدە و ئىرىدىيىمىز شئعىر نومونەلرینە بىز پۈزىييانىن بھرەنلىيى يئنى مۇوضۇلار و اوندان اىرەلى گلن يئنى مضمۇنلۇ اثرلىلە تانىش اولا بىلدىك. «وطن يولوندا» قىزئىنەدە يارانمىش ادبىيات رئالىست و خالقا ياخىن اولماسى ايلە دېققىتى جلب ائدىر. قىيد ائتمك لازىمدىر كى، «وطن يولوندا» قىزئىنەدە چاپ اولۇنماش شئعىرلر فورما باخىمدان دا يئنى ايدى. پۈزىيادا عروض وزنى نىن يئرىنى آذربايجان شئعىرينىن قدىم و دوغماھە ئىچا وزنى توور، قزل و قصىدەلرین يئرىنە قوشمالار، پۇئىمالار يارانىردى. محمد بىرىيانىن «آذربايجان قەرمانى»، ھىلال ناصىرىنىن

«قهرمانلار»، مير مئهدى ائتمىادىن «آنالار حياتى»، على فيطرتىن «ستتارخان»، بالاش آذراوغلۇنون «باكى سفرى» اثرلىرى گونئى آذربايجان پۇئماسىنىن ماراقلى نومونەلەيدىر. جعفر خندان بىر بارەدە يازىز: «شەعىرەدە هەجا وزنى نىن اينكىشافىنى بويوك بىر يېنى لىك كىمى قىيد ائتمەلىيىك. هەجا وزنى فورمال بىر حادىشە دئىيلدىر. بۇ مىللە شوعورون، يېنى ايدئيانىن دوغوردوغۇ مىللە ايدئيا كىمى اوزۇنۇ گوستىزىر. بۇ، شاعىرلرى فارس تأثىرينىڭ تامامى يلا اوذاقلاشىدىرىميش، مىللە ادبىياتا، فولكلورا باغلامىشدىر» (١٥٩، ص. ٨٢). مۇوضۇ الوانلىغى، مۆضۇمۇن يېنىلىسى و موآلېلىرىن رئالىست ياردىيجىلىق اوسلوبو، سوزسوز كى، بىديعى ادبىياتدا نثر اثرلىرىنىن يارانماسىنا سبب اولموشدو. جعفر خندانىن «اوغۇر يولو» كىتابىندا اوخويوروق: «رئالىزمىن اينكىشافى ادبىياتدا نثر ژانرى نىن يارانماسىنا سبب اولوڭى كى، بۇ دا موعاصىر ادبىياتدا يېنى بىر حادىشە كىمى قىيمىتلىدىرىلە بىلر» (١٥٧، ص. ٨٢).

«وطن يولوندا» قىرتىنەدە يارانمىش يېنى گونئى ادبىاتى نىن بەھرلەندىيى اساس منع لر آذربايجان شىفاهى خالق ادبىياتى، كلاسىيک آذربايجان ادبىاتى و قوزئى آذربايجان يازىچى لارينىن بىديعى ياردىيجىلىغى اولموشدور.

بوتون بونلاردان سونرا قطعى اولاق دئىه بىلەرىك كى، ١٨٢٨-جى اىل تۈركىمنچاى موقاويلەسى نتىجهسىنەدە آذربايجانىن روسىيا و ایران كىمى مۇختىلف اىجتىيماىي-سيياسى مۇوقۇئە مالىك دوولتلەر آراسىندا بولۇشدورولمەسى و سونراكى تارىخى پروسوئىسلىر بۇ و يا دىيگر درجه دە خالقىن سىياسى-مدىنى حىاتىندا فرقلى جەھتلەر ياراتسا دا، اونون ادبى-بىديعى تەتكىكورونو كىكىن حىدلەلە پارچالا يىا بىلەمىشدىر. عكسيئە، بۇ ادبى تەتكىكور نەينكى اوز بوتولوپۇنۇ ساخلامىش، حتتا بىر-بىرینە قۇروشاراق داها زىنگىن، داها قودرتلى اولموش، بوتۇو آذربايجان ثروتىنە چئورىلىميشدىر. «وطن يولوندا» قىزىتى اوز اطرافيна توپلا迪غى ادبى قۇوهلىرىن، قىلم صاحىبلىرىنىن بىديعى ياردىيجىلىغى نىن يېنى اىستيقامىتىدە اينكىشافىندا حلل ائدىجى تأثىر

گوسترمیشدیر کی، بو سون درجه عالمدار تارینخی حادیثه ایدی. چونکو گونئی آذربایجاندا دئموکراتیک ادبیات بو دوورده یارانمیش و یئنی اینکیشاف مرحله سینه داخیل اولموشدور.

نتيجه

قارشى آپارديغى ميللى-موختارىيت موباريزهسى و ميللى حوكومتىن قورولماسى ۱۹۴۵-جى ايللرده گونئى آذربايچان خالقى نين ايران ايرتىجاسىنا جى عصرىن اووللىرىنinde باش وئرمىش ستارخان، شىيخ محمد خىبابانى حرکات لارينين تارىخى و منطيقى داومى، دئمەلى، توركمىنجاي (۱۸۲۸) موقاويلەسىندن سونرا اىكى يە بولۇنمۇش خالقىن ميللى-آزادلىق موباريزەسىنин نووبىتى مرحلەسى كىمى تارىخىن يادداشىنا حك اولۇنمۇشدور. دوغۇرودور، رضا شاهين حاكىمىتى ايللردىن گونئى آذربايچانىن سىياسى وضعىتى آغير اولمۇش؛ يعنى، خالقا اوز دىليينde دانىشماغان، كىتاب نشرىنин قاداغان اىدىلمەسى، دئمۆكراتىك ضىيالى لارىن تعقىبلىرى معروض قالمالارى، سىياسى سورگونلۇر و سايىرە حادىشەلر ئاظاھىرن گونئى آذربايچانىن ايجتىماعى-سىياسى حىاتىندا بىر دورغۇنلۇق ياراتمىشدى. لakin اصلىينde بو دورغۇنلۇغۇن آرخاسىندا خالقىن قضبى و آزادلىغا اولان طبىعى ائختىصاصى دوروردو. ۱۹۴۱-جى ايلدە موتتفىق قوشۇنلارينين ايرانا داخىل اولماسى، سووېت قوشۇنلارى سىرالارىندا تېرىزە گلمىش قوزئى آذربايچان ضىيالى لارينين فعالىتى نتىجەسىندە گونئى آذربايچاندا آزادلىق حرکاتى يىنى دن گئىشلەنمە يە باشلادى. بورادا ايلك گوندن ايرانىن حاكىم داييرەلرى طرفىنندن رسمى حىاتا كىچىرىلەن، آذربايچانلى لارىن دىل، مدنىيەت و ميللى خوصوصىتلىرىنى تامامى يلا اينكار ائدىن ميللى ظولم سىياستى علئىھينه آپارىلان موباريزە دىققىتى جلب ائدير. آنا دىليينde دانىشماق و تحصىل آلماق، قىزئىت و كىتابلار نشر ائتىديرمك اوغرۇندا موباريزە دئمۆكراتىك حرکاتىن ان موھوم عامىللەردىن اولمۇشدور.

۱۹۴۶-۱۹۴۷-جى ايللر گونئى آذربايچانىن ايجتىماعى-سىياسى موحىطىنinde دئمۆكراتىك و ايرتىجا قووهەلىرىنин قارشى-قارشىيا دورماسى دىققىتى جلب ائدير. اگر

بیر طرفه «دئمکراتی اوجاغی»، «همکارلار ایتتیفاقی»، «آذربایجان زحمتکش لری» و ساییره تشكیلاتلار ایرتیجایا قارشی موباریزه آپاریدیلارسا، دیگر طرفدن «وطن»، «خثیریه»، «خورشید» کیمی مورتعجه تشكیلاتلار اوکه‌ده قاریشیقلیق یاراتماغا و عینی زاماندا دئمکراتیک تشكیلاتلارا دیوان توتماغا جهد گوستیردیلر. بئله بیر شرایطده خالقین میللی-آزادلیق موباریزه‌سینه دوزگون ایستیقامت وئرمک اوچون یئنی بیر سیاسی پارتیایا ائتحیاج دویولوردو. سئید جعفر پیشه‌وری نین باشچیلیق ائتدیی آذربایجان دئمکرات فیرقه‌سی محض بئله بیر سیاسی پارتیا کیمی مئداننا چیخدی. نهایت، گونئی آذربایجاندا میللی-آزادلیق حركاتی ۱۹۴۵-جی ايلين ۱۲ دئکابریندا میللی حوكومتین تشكیلی ايله نتيجه‌لندی. اوونون آذربایجان دیلى ايله علاقه‌دار وئردیی قرار خالقین فارس شووینیست‌لرینه قارشی آپارديغی موباریزه‌نین ان گوزل بهره‌سی ایدی. میللی حوكومتین آذربایجان دولت تئاتری نین، تبریز فیلارمونییاسی نین تشكیلی ايله علاقه‌دار گوردویو تدبیرلری نظردن كچیررکن گوردوک کی، هئچ ایرانین اوزوندہ بئله مدنیتته بو جور دولت قایغیسی اولمامیشدیر. ۱۹۴۱-جی ايلدن «وطن يولوندا» قزئتی نین نشری ايله گونئی آذربایجاندا بپا اولونان میللی مطبوعات میللی حوكومت دوورنده داهدا گئئیش‌لئیر. بو دوورده تبریزده آنا دیلينده «آذربایجان»، «آزاد میللت»، «یئنی شرق»، «قلبه»، «جوردت»، «اورمیه»، «جاوانلار»، «آذر» و ساییره قرئتلر، «آذربایجان اولدوزو»، «شاعیرلر مجلیسی»، «شقق»، «معاریف»، «وطن»، «دئمکرات»، «جاوانلار»، «گونش» آدلی مجموعه‌لر چیخمیشدیر.

میللی حوكومتین باشدا سئید جعفر پیشه‌وری اولماقلا اوز وارلیغینی قورویوب ساخلاماق نامينا آتدیغی دیپلوماتیک آددیملارینی نظردن كچیردیكده گوروروک کی، بو ايلرده گونئی آذربایجانداکی پرسش لر خالقین اوز ایستیقلايتی اوغروندا آپارديغی موباریزه‌نین طبیعی و تاریخی اینکیشافی نین نتيجه‌سیدیر.

۱۹۴۶-جى ايلدر گونئى آذربايچانين ايجتيماعى-سيياسى و ادبى موحيطى بير-بىرى ايله قارشىلىقلى علاقەدە يىدى. ۱۹۴۱-جى ايلدە «وطن يولوندا» قزئى نىن نشرى و اولكەدە كى دئموكراتىك احوال-روحىيە گونئى آذربايچاندا ادبى عالimin يئنى دن جانلانىمىسينا سبب اولموشدو. قىزتە سووېت اووردوسو حىصىھىلردى ايله بىرلىكده تېرىزە گلمىش جعفر خندان، سولىمان روسىم، انور مەممەدخانلى، مىرزە اپراھىمۇ، عوثمان سارى وللى، قىلمان ايلكىن، رسول رضا، مەممەد راحىم، قولام مەدلى ايله ياناشى على فىطرت، مىر مەھدى ائتمىاد، هىلال ناصىرى، بالاش آذراوغلو، محمد بىرىيا، آشىق حوسئىن جاوان دا اثرلىرىنى چاپ ائتدىرمه يە باشلا迪لار. گونئى لى ضىيالى لارىن سووېت آذربايچانىنا سفرى اونلارىن بديعى ياردىجىلىق لارىندا اوز عكىسىنى تاپدى. م. بىرىيانىن «گلدىم»، «خزر»، م. آ. تېرىزى نىن «گۈزىل بىر موسافىرت اثرى»، ق. بورچالى نىن «باكى»، م. صفووتىن «باكى دان آيرىلاركىن»، ع. فيطرتىن «باكى موسافىرتى»، «باكى تائشوراتى»، اى. ذاكىرىن «باكى» شئىئىرلىرى و سايىره اثرلى بىللە بىر سغىرىن ادبى مەھصوللارىدىر. ۱۹۴۶-۱۹۴۱-جى ايلدردە گونئى آذربايچان ادبىياتىندا مىللەي روحون اويانىمىسى، مىللە اوزونودركىن بديعى عكس-صداسى، بىر سوزلە، يئنى ادبىياتىن يارانىمىسى بىلاواسىطە «وطن يولوندا» قزئى ايله باغلى اولموشدور.

آذربايچان ادبىياتى تارىيخى نىن، دونيا ادبىياتى نىن اویرەنيلەمەسىنەدە، شاعيرلىرىن بديعى ياردىجىلىغى نىن اينكىشىفەندا «شاعيرلەر مجلىسى» نىن رولو تقدىرەلا يىقدىر. ياشلى و گنج نسلىن بديعى ياردىجىلىغى اساسىندا فورمالاشمىش ۱۹۴۱- ۱۹۴۶-جى ايلرىن پۆئزىياسى ھم اورتا عصرلەر كلاسسىك آذربايچان شئرىنندە و ۲۰-جى عصر ساتира ادبىياتى نىن گوركىلى نومايندەلرلى صابىر و موعجۇز ياردىجىلىغىندا، ھم دە سووېت آذربايچانى پۆئزىياسىندا و آذربايچان شىفاھى خالق ادبىياتىندا بەرەلنمىشدىر.

گونئی آذربایجان شاعیرلرینین اکثریتی، خوصوصن یاشلى نسلین نوماینده‌لری کلاسیک شرق پوئزییاسی مکتبینی کچدیکلری اوچون اونلارین یارادیجیلیغیندا مضمون و فورما باخیمدان کلاسیک آذربایجان و فارس پوئزیانین تأثیری اوزونو گوستیردی. حتتا اونلارین اکثریتی بدیعی یارادیجیلیغیندا عروض وزینه اوستونلوك وئریردی.

مضمون باخیمیندان ایستر یاشلى، ایسترسه ده گنج نسلین شاعیرلرینین یارادیجیلیغی آراسیندا اوخشا جهتلر چو خدور. بئله کي، هر ايکي نسلين قلم صاحیب‌لری گونئی آذربایجانداکی ايجتیماعی-سییاسی پرسئس‌لردن، اولکەدە يارانان دئمۆکراتیک احوال-روحیه‌دن، خالقین ميللى آزادلیق حرکاتیندان، ميللى حوكومتین قورو لماسیندان ایلهام‌لانراق بير-بیریندن ماراقلى اثرلر يازمیشدىلار. شاعیرلرین اکثریتی نین فدایی اولماسى پوئزیا ايله ايجتیماعی-سییاسی حیاتى بير-بیرینه داها دا ياخینلاشدیردی. بو ايللرین پوئزییاسی اوولكى دوورلردن فرق‌لنمکله ياناشى، فارس شووینیست‌لرینه فارشى خالقین اوزون ايللر بويو آپارديغى ايجتیماعی-سییاسی موباريزه‌نین ادبی-بدیعی عکس-صداسی ايدى.

۱۹۴۶-۱۹۴۱-جى ايللرده گونئی آذربایجاندا يارانمیش ادبیات دوغما آنا دیلينده يازیلمیشدى. دئمک اولار كى، اکثر گونئی آذربایجان شاعیرلرینین یارادیجیلیغیندا آنا دیلى نین ترنتنومو، قدیم لىبى، موقددس لىبى اوز بدیعی عکسینى تاپمیشدىر.

گونئی آذربایجان بدیعی نتری نین نوماینده‌لریندن ب. حايىلى، م. هيلالى، ح. ف. خوشگىنابى، ق. قهرمان زاده، م. طاهير، آيدىن و باشقىلارینین آدلارينى چىمك اوЛАر. اونلارین یارادیجیلیغیندا حئكايە ئانرى اوستونلوك تشکيل ائديردی. گونئی آذربایجان حیاتىنى تصویر ائدن حئكايە‌لرده اينجه بير ليريزم، رئال حیاتدا اينسانلارين آجي طالعىنه اورك يانغىسى موناسىبىتى واردىر. زامان كچدیكىچه گنج ناشىرلر اوز

اژرلرينى آذربايجان خالقى نين ميللى آزادىق موباريزەسىنە حصر ائتمە يە چالىشىرىدىلار. بئلهلىكىلە دە، حجم جە كىچىك اولان بو اپىك اثرلرده خالق، تورپاق، ديل اوغرۇندا ايرتىجا ايلە موباريزە باشلىيجا يېر توتوردو.

گونئى آذربايغاندا ميللى مطبوعاتىن بىرپاسى پوبلىسيستىكانيں اينكىشافينا اهمىتلىي درجه دە تأثير گوسترمىشىدیر. بو ساحه نين بەرھەندىيى اساس منع م.ف. آخوندوو، ج. مەممە قولوزادە، ع. حاجى بىبىو، ش.م. خىبابانى، م.ت. رأفتى، دوكورت. ارانى نين پوبلىسيست ياردىجىلىقلارى اولموشدور. بوندان باشقان، سۈۋىئەت آذربايغانىندان گئتمىش ناثيرلرین، خوصوصى يەلە، ع. صاديقىن قلم مەھصوللارى گونئى آذربايغان پوبلىسيستلىرىنин ياردىجىلىغىنا اهمىتلىي درجه دە تأثير گوسترمىشىدیر. گونئى آذربايغان پوبلىسيستىكاسىندا س.ج. پىشەورى ايلە ياناشى م. طاھير، ح.ف. خوشگىنابى، حوسئىن دادپرور، قەھرمان قەھرمان زادە و باشقىلارىنин آدینى چىكمك اولار. پۇئزىيا و نىرەدە اولدوغو كىمىي پوبلىسيستىك اثرلرده دە آذربايغان خالقى نين تارىخى كىچمىشىنە، قدىم مدنىيتىنە، وطنە اولان محببىت اوزونو آچىق شكىلde گوسترىردى. اگر مقالەلرده اولكەدە كى وضعىيت، خالقىن آجىنا جاقلى حالى و بوندان قورتولوش يوللارى اوز عكسىنى تاپىرىدىسا، فەلىئەتونلاردا بو وضعىيىتى يارادان داخىلى و خارىجى دوشمنلار ايفشا ئەدىلىرىدى.

1946-1946-جى ايللرلەن ادبىياتى هم پۇئزىيا، هم دە نىر باخىمدان يېنى ايدى. اونون باشلىيجا سببى گونئى آذربايغاندا يېنى ايجتىماعى-سیياسى موحىط لە و تارىخى حادىئەلرلە علاقەدار ايدى. بو ايللرلەن ادبىياتى رئالىست و خالقا ياخىن اولماسى ايلە دىققىتى جلب ئەدىر. پۇئزىيادا عروض وزنى نين يېرىنى آذربايغان شئرىينىن قدىم و دوغما هئىجا وزنى توتور، قىز و قصىدەلرلەن عوضىنە قوشمالار، پۇئمالار يارانىرىدى.

۱۹۴۶-۱۹۴۱-جى ايللر گونئى آذرياجانين ادبى محىطينى آراشدىراركىن بئله نتىجه يە گلمك اوilar كى، بو دوور حقيقتن ده قلم صاحيبلىرىنىن يارادىجىلىغىندا يېنى و چىچكلىن بير مرحلەدىر. بدېمى اثرلرده وطنپورلىك، خالقى ليك، مىللەليك كىمى يېنى موضوعلار دېقتى جلب اندىر. ادبىياتدا اولان بوشلوغۇن يېرىنى توتان موباريز و نىكىبىن روحلۇ يېنى-يېنى اثرلر گوندەليك حياتلا سىلەشىردى. هر بير قلم صاحبىي وطنى، خالقى، آزادىلغى ترننوم ائدن اثرلرى ايله خالقىن شوعوروندا گله جك خوشبخت گونلره اینام او يادىردى.

ادبييات

- ۱- «آذربايچان» قزئى، تبريز، ۱۳۲۰، ۱۳۲۴
- ۲- «آزاد ميللت» قزئى، تبريز، ۱۹۴۵، ۱۹۴۶
- ۳- «آذربايچان گنج لرى» قزئى، باكى، ۱۹۴۸، ۱۹۷۴، ۱۹۸۶، ۱۹۸۷
- ۴- «آذربايچان موعليلمى» قزئى، آپرئل ۲۸، ۱۹۸۲
- ۵- «ادبييات» قزئى، باكى، ۱۹۴۵، ۱۹۴۷، ۱۹۴۹، ۱۹۹۱، ۱۹۹۲
- ۶- «ادبييات و اينجه صنعت» قزئى، باكى، ۱۹۶۰، ۱۹۷۱، ۱۹۷۶، ۱۹۷۸، ۱۹۸۱
- ۷- «يېنى شرق» قزئى، تبريز، ۱۹۴۶
- ۸- «وطن يولوندا» قزئى، تبريز، ۱۹۴۱، ۱۹۴۴، ۱۹۴۵، ۱۹۴۲، ۱۹۴۶
- ۹- «جى قرئت»، باكى، ۲۰۰۲
- ۱۰- «آذربايچان» ژورنالى، (عرب اليفباسى)، باكى، ۱۹۴۵، ۱۹۴۶
- ۱۱- «آذربايچان» ژورنالى، باكى، ن. ۱۲. ۱۹۵۶؛ ن. ۱. ۱۹۸۰؛ ن. ۵. ۱۹۸۱؛ ن. ۱۱. ۱۹۸۱؛ ن. ۳. ۱۹۸۶؛ ن. ۴. ۱۹۸۸
- ۱۲- «گونش» مجموعهسى، تبريز، ۱۹۴۶، ن. ۱.
- ۱۳- «اینقىلاپ و مدنىيەت» ژورنالى، باكى، ۱۹۴۸، ن. ۸
- ۱۴- «شفق» مجموعهسى، تبريز، ن. ۳. ۱۹۴۵، ن. ۶. ۱۹۴۶، ن. ۷. ۱۹۴۶
- ۱۵- «شاعيرلر مجليسى» مجموعهسى، تبريز، ۱۹۴۵، ن. ۳-۴
- ۱۶- «اولدوز ژورنالى»، باكى، ن. ۵. ۱۹۸۱؛ ن. ۱۰. ۱۹۸۹
- ۱۷- «وارلىق» ژورنالى، ايران، تهران، ۱۹۸۰، ۱۹۸۱، ۱۹۸۲، ۱۹۸۶، ۱۹۸۷
- ۱۸- ۲۱ آذر» ژورنالى، باكى، ن. ۲. ۱۹۹۹؛ ن. ۴. ۵. ۲۰۰۰؛ ن. ۸. ۲۰۰۰؛ ن. ۹. ۲۰۰۰؛ ن. ۱۰. ۲۰۰۱؛ ن. ۱۱. ۲۰۰۱

- ۱۹- عابباسوو س. « حاججی حسن آغا عتیق فوروش» حئکایه‌سی، «وطن یولوندا»، ن. ۱۱-۱۴، ۱۹۴۶
- ۲۰- عابباسوو س. «محمد امینین سرگوذشتی» حئکایه‌سی، «وطن یولوندا»، ن. ۳۴، ۱۹۴۶
- ۲۱- آیدین، «حسن-ی حوسن-ی ایتیخاب» حئکایه‌سی، «آذربایجان»، ن. ۱۰۱، ۱۹۴۵
- ۲۲- آزادلیق یولونون موباریزلری. «آذربایجان» روزنامه‌سینین نشری، عرب الیفاسیندا، تبریز، ۱۹۸۸
- ۲۳- آذراوغلو ب. سچیلمیش اثرلری، ۲ جیلد، ۱-جی جیلد، باکی، آذرنشر، ۱۹۷۰
- ۲۴- آذراوغلو ب. رسول رضا تبریزد، «۲۱ آذر»، ن. ۴-۵، باکی، ۲۰۰۰
- ۲۵- آذراوغلو ب. ایران یازیچی لارینین بیرینچی قورولتایی، «۲۱ آذر»، ن. ۲، ۱۹۹۹، ص. ۴۳-۴۴
- ۲۶- آذراوغلو ب. اردبیل ۱۹۴۵-جی ایلين دئکابر گونلریند، «۲۱ آذر»، ن. ۹، ۲۰۰۰، ص. ۱۰-۱۱
- ۲۷- آذراوغلو ب. سئید جعفر پیشه‌وری حاققیندا خاطیره‌لر، «۲۱ آذر»، ن. ۹، ۲۰۰۰، ص. ۱۱-۱۳
- ۲۸- آذراوغلو ب. تبریزین فخری وطنداشی، (س. روستم حاققیندا)، «آذربایجان» ژورنالی، ن. ۳، ۱۹۸۶، ص. ۵۴-۵۶
- ۲۹- آذراوغلو ب. اوستاد صنعتکار. (آشیق ح. جاوان حاققیندا) «ادبیات و اینجه صنعت»، ۲۱ مارت، ۱۹۸۶
- ۳۰- باغیروو ن. زنگان شاعیرلری، «آذربایجان» مجموعه‌سی، ن. ۶، باکی، ۱۹۴۶، ص. ۶-۷
- ۳۱- بیللوری ح. اولماسا، «آذربایجان» مجموعه‌سی، ن. ۶، باکی، ۱۹۴۶، ص. ۷
- ۳۲- بیللوری ح. محمد حوسین شهریار، باکی، ۱۹۸۴

- ۳۳- بى رىيا م. « حاجى و حاممال» شئعرى، «آذربايچان» قىئتى، ن.۱۴، ۱۳۲۰
- ۳۴- بى رىيا م. «آتا و اوغول» شئعرى، «آذربايچان» قىئتى، ن.۱۹، ۱۳۲۰
- ۳۵- بى رىيا م. « خزر» شئعرى، «وطن يولوندا» ن.۲۶، ۱۹۴۵
- ۳۶- بى رىيا م. اورك سوزو، باكى، ۱۹۴۴
- ۳۷- بى رىيا م. « رويانىن تعىيرى» شئعرى، «وطن يولوندا»، ن.۲۵، ۱۹۴۴
- ۳۸- بى رىيا محمد، هر آددىمدا مزارىم وار: (شاعيرين طالع كيتابى)، ترتيب ائدهنى نزگىز روستىلى
- ۳۹- بورچالى ق. « قلم آزاد، ديل آزاد، بوتون اولكه آزاد» شئعرى، «شاعيرلر مجليسى»، ن.۳-۴، تبريز، ۱۹۴۵، ص. ۲۲۳
- ۴۰- بولبول، «اهر شهرىنин تازه منظرەسى» شئعرى، «آذربايچان» روزنامەسى، ن.۱۲، ۱۳۲۰
- ۴۱- جنوبى آذربايچان ادبىياتى آنتولوگىياسى، ۴ جىلدده، ۲-جى جىلد، باكى، عئلم، ۱۹۸۳
- ۴۲- جنوبى آذربايچان ادبىياتى آنتولوگىياسى، ۴ جىلدده، ۳-جو جىلد، باكى، عئلم، ۱۹۸۸
- ۴۳- جنوبى آذربايچان ادبىياتى آنتولوگىياسى، ۴ جىلدده، ۴-جو جىلد، باكى، عئلم، ۱۹۹۴
- ۴۴- جنوبى آذربايچان تارىخى مسلسلرى، باكى، عئلم، ۱۹۹۱
- ۴۵- جنوبى آذربايچان يازىچىلارينين ادبى مجموعەسى، باكى، «آذربايچان» روزنامەسىنин نشرىيەسى، ۱۹۶۱
- ۴۶- چاوشى م. « ظفر نغمەسى» شئعرى، «وطن يولوندا»، ن.۴۵، ۱۹۴۵
- ۴۷- چاوشى م. « دىلىممى» شئعرى، «وطن يولوندا»، ن.۱۳۴، تبريز، ۱۹۴۵

- ۴۸- چئشم آذر م.م. س.ج. پیشه‌وری نین آذربایجان دئموکرات پارتبیاسینین و آذربایجان میللی حوكومتی نین يارانماسى اوغروندا موباريژدهه رولو حاققيندا. - جنوبی آذربایجان تاریخی مسله‌لری، باکی، عثم، ۱۹۹۱، ص. ۲۲. (۱۳۴۶)
- ۴۹- داداش زاده م.آ. «آنا ديليميز»، «آذربایجان» ژورنالی، ن.۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵ ص. ۴۰-۴۲.
- ۵۰- دارایی خ. قیشدا باهار، «وطن يولوندا» قزئتی، ن.۴۴، ۱۹۴۶.
- ۵۱- دنهخودا ع. فقر هوممتی، جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی، ۴ جیلدده، ۳ ج. ص. ۲۱.
- ۵۲- دیرفتشی م. بیرلیک، جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی، ۴ جیلدده، ۳ ج. ص. ۲۰-۲۱.
- ۵۳- دیرفتشی م. «سوزون آخردا يېرىتىدى»، «شاعيرلر مجليسى»، ن.۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۱۸۳.
- ۵۴- ائتمىاد م. «ائليمە خيطاب»، «شاعيرلر مجليسى»، ن.۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۳۶.
- ۵۵- ائتمىاد م. جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی، ۴ جیلدده، ۳-جوج. ص. ۶۳.
- ۵۶- على يئو و. ساحير حاققيندا بير نىچە سوز. «اولدوز» ژورنالى، ن.۵، ۱۹۸۱.
- ۵۷- اميرwoo س. بو ادبیاتین اوغورلارى هلە قاباقدادىر. «۲۱ آذر»، ن.۲، ۱۹۹۹، ص. ۲۸-۳۰.
- ۵۸- اميرwoo س. ديل ميللی وارلىغىن مئحورى دير. «۲۱ آذر» ژورنالى، ن.۸، ۲۰۰۰، ص. ۲۵-۲۸.
- ۵۹- اميرwoo س. حقىقت نىسلى، ادبیات سوراقلى مىصرالار، «۲۱ آذر»، ن.۹، ۲۰۰۰، ص. ۳۶-۴۲.
- ۶۰- اميرwoo س. آذراوغلو، (مونوغرافىيا)، باکى، ۱۹۸۶.

- ۶۱- اميرورو س. جنوبی آذربایجان ميللى - دئمокراتيک ادبىياتى (۱۹۴۱-۱۹۹۰-جى ايلر)، باكى، ۲۰۰۰
- ۶۲- ارمغان، حيات قوصصىسى، «آذربایجان»، ن. ۵۵-۵۷، تبريز، ۱۹۴۵
- ۶۳- فيطرت ع. وطن عئشقى، «شاعيرلر مجلسىسى»، ن. ۳-۴، تبريز، ۱۹۴۵، ص. ۲۴-۲۵
- ۶۴- فيطرت ع. ايتتحاد، جنوبى آذربایجان ادبىياتى آنتولوگىياسى، ۴ جىلدده، ۳-جو ج. ص. ۲۸.
- ۶۵- حايىلى ب. حبيه، «وطن يولوندا». ن. ۱۱۴، تبريز، ۱۹۴۴
- ۶۶- حايىلى ب. تصادوفى كومك، «آذربایجان» قزئى، ن. ۱۳۶، ۱۹۴۵
- ۶۷- هاشيمى ت. على توده، «وطن يولوندا»، ن. ۹۵، ۱۹۴۵
- ۶۸- هئيت ج. آذربایجان ادبىياتى تارىخيينه بير باخىش، تهران، ۱۹۹۰
- ۶۹- حسنى ح. گونئى آذربایجان: تهران، باكى، موسكىووا آراسىندا، باكى، «دىپلومات» نشرىياتى، ۱۹۹۸
- ۷۰- هيلالى م. ايتتقام (حئكايە)، «وطن يولوندا»، ن. ۱۰، ۱۹۴۱
- ۷۱- هوممتووا خ. ايبراهيم ذاكيز، «ادبىيات» قزئى، ۱۳ دئكابر، ۱۹۹۱
- ۷۲- حوسئين جاوان، فدابىلره، «شاعيرلر مجلسىسى» مجموعهسى، ن. ۳-۴، تبريز، ۱۹۴۵، ص. ۲۷۶
- ۷۳- حوسئين جاوان، بىزىم سىسيمиз، «آذربایجان» قزئى، ن. ۲۰، ۱۹۴۶
- ۷۴- حوسئين دادپرور، تبريزىن قىشى و ايشيقىلارى، «آذربایجان» قزئى، ن. ۱۷، ۱۳۲۰
- ۷۵- حوسئين دادپرور، كندچىلرین حالينا نظر يئيرمهلى، «آذربایجان» قزئى، ن. ۱۷، ۱۳۲۰
- ۷۶- حوسئين م. حبيب ساحير، «اولدوز» زورنالى، ن. ۱۰، ۱۹۸۹، ص. ۶۲
- ۷۷- خندان ج. ميرمئهدى چاوشى، «وطن يولوندا» قزئى، ن. ۱۶، ۱۹۴۵
- ۷۸- خندان ج. يحييا شئيدا، «وطن يولوندا» قزئى، ن. ۳۰، ۱۹۴۵

- ۷۹- خندان ج. شاعیرلر مجلیسی، «وطن یولوندا» قزئتی، ن. ۷۰، ۱۹۴۵
- ۸۰- خندان ج. میر تاغی میلانی، «وطن یولوندا» قزئتی، ن. ۷۴، ۱۹۴۵
- ۸۱- خندان ج. جنوبی آذربایجان موعاصیر یازیچی لاری، «آذربایجان» ژورنالی، ن. ۱۲، ۱۹۵۶، ص. ۱۰۹-۱۰۴
- ۸۲- خندان ج. اوغور یولو، باکی، آذرنشر، ۱۹۸۷
- ۸۳- ایبراهیم خ. دوز یئرلی بالا، «آذربایجان» قزئتی، ن. ۱۵، ۱۳۲۰
- ۸۴- ایبراهیم ف. حقیقی خالق معاریفی اوغروندا، «آذربایجان» مجموعه‌سی، ن. ۳-۴، باکی، ۱۹۴۵، ص. ۱۸
- ۸۵- ایبراهیموو م. جی ایللرده جنوبی آذربایجاندا میللی-دئموکراتیک حرکات. - سئچیلمیش اثرلری، ۱۰ جیلدده، ۷-جی جیلد، باکی، یازیچی، ۱۹۸۱، ص. ۷۲-۱۱۶
- ۸۶- ایبراهیموو م. سحر آچیلاجاق، «آذربایجان» ژورنالی، ن. ۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۱۶-۱۸، ن. ۵. ۱۹۴۵، ص. ۱۶-۱۸
- ۸۷- ایبراهیموو م. حیات و ادبیات، باکی، آذرنشر، ۱۹۴۷
- ۸۸- ایبراهیموو م. سئچیلمیش اثرلری، ۱۰ جیلدده، ۷-جی جیلد، باکی، یازیچی، ۱۹۸۱
- ۸۹- ایبراهیموو م. قیزیل صحیفه‌لر، «ادبیات و اینجه‌صنعت» قزئتی، ۱۳ ایيون، ۱۹۸۶
- ۹۰- ایبراهیموو م. اوميد و کادر پوئزیاسی، «آذربایجان» ژورنالی، ن. ۴، ۱۹۸۸، ص. ۱۳۲-۱۳۸
- ۹۱- ایبراهیموو م. محمد بی‌ریانین محبتی و فاجیعه‌سی، «ادبیات» قزئتی، ۱۰ مای، ۱۹۹۱
- ۹۲- ۲۰-جی عصیر جنوبی آذربایجان ادبیاتیندا دئموکراتیک ایدئیالار (۱۹۰۰-۱۹۴۰) ۱۹۸۵
- ۹۳- ۲۰-جی ایللر)، باکی، عئلم، ۱۹۹۰

- ۹۳- کاشفیف ج. ال چکین، جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی، ۴ جیلده، ۳-جو
جیلد، ص. ۴۷.
- ۹۴- قاراچورلو ب. (سنهند)، فدایی لر مارشی، «شاعیرلر مجلیسی»، ن. ۳-۴، ۱۹۴۵،
ص. ۳۵۰.
- ۹۵- قاسمیمووار. علی فیطرت، «ادبیات و اینجه صنعت» قرئتی، ۲۷ ایپول، ۱۹۹۰
- ۹۶- قاسمیزاده ف. ۱۹-جو عصیر آذربایجان ادبیاتی تاریخی، باکی، «معاریف»،
۱۹۷۴
- ۹۷- قهرمان زاده ق. ناکام جاوان، «آذربایجان» قرئتی، ن. ۷۰، ۱۹۴۵
- ۹۸- قهرمان زاده ق. آذربایجان شاعیرلری ایله فخر ائدک. «آذربایجان» قرئتی، ن. ۹۴،
۱۳۲۴
- ۹۹- قهرمان زاده ق. درمانسیز درد، «آذربایجان» قرئتی، ن. ۲۰، ۱۹۴۶
- ۱۰۰- قولیئو ر تبریزین «شاعیرلر مجلیسی»، «آذربایجان» مجموعه‌سی، ن. ۲، ۱۹۴۶،
ص. ۴۲-۴۳.
- ۱۰۱- قولیئو خ. او فوقدن دوغان گونش. (ح. ساحیر حاققیندا)، «۲۱ آذر»، ن. ۲،
۱۹۹۹، ص. ۳۷-۳۹.
- ۱۰۲- لاله، بیر گردیش خاطیره‌سی، «وطن یولوندا» قرئتی، ن. ۱۸، ۱۹۴۴
- ۱۰۳- محزون ف. موسیقی دیر، جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی، ۴ جیلده،
۳-جو جیلد، ص. ۵۱-۵۲.
- ۱۰۴- محمد مدخلانی ع. ایلکین ق. اونودولماز تبریز گونلری، «ادبیات» قرئتی، ۱۱
مای، ۱۹۹۰
- ۱۰۵- محمد مدخلانی ع. وطنیم آذربایجاندیر، «وطن یولوندا»، تبریز، ۱۹۴۵، ن. ۵۰
- ۱۰۶- ممملی ق. ایران آذربایجانی نین موعاصیر شاعیرلری، «شاعیرلر مجلیسی»
مجموعه‌سی، ن. ۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۴۰۴-۴۱۸.

- ۱۰۷ - محمدملی ق. تبریزلی لرین موباریزه تاریخیندن، «آذربایجاندان» مجموعه‌سی، ن.۳-۴، ص.۵-۶، باکی، ۱۹۴۵
- ۱۰۸ - محمدملی ق. تبریز و تبریزلی لر حققیندا، «آذربایجان» مجموعه‌سی، ن.۷، ۱۹۴۶، ص.۱۸-۱۹
- ۱۰۹ - ممددلی پ. او، آغیر گونه دوغولموشدو، «۲۱ آذر»، ن.۲، ۱۹۹۹، ص.۳۲-۳۴
- ۱۱۰ - ممددلوبی ع. قیرخ ایل بوندان اول نشر اولونموش «آذربایجان» مجموعه‌سی حققیندا، «آذربایجان» ژورنالی، ن.۵، ۱۹۴۵، ص.۳۰-۳۳
- ۱۱۱ - ممددلوبی ع. آذربایجان دیلینده درس کیتابلاریمیز، «آذربایجان» ژورنالی، ن.۷، ۱۹۴۶، ص.۴۱-۴۵
- ۱۱۲ - ممدووا آ. گونئی آذربایجان: مرحله‌لر، تمایوللر، ائتودلر. باکی اونیوئرسیتئتی نش.، ۱۹۹۸
- ۱۱۳ - میرزه قمیش، آی ایستی لبودی، «آذربایجان»، روزنامه‌سی، ن.۱۶، ۱۳۲۰
- ۱۱۴ - موسائیو ق.ای. موعاصیر تبریز ادبیاتیندا صابیرین تأثیری، «وطن یولوندا»، ن.۳۵، ۱۹۴۲
- ۱۱۵ - موسائیو ق.ای. «وطن یولوندا»، «۲۱ آذر»، ن.۳، ۱۹۹۹، ص.۴۰-۴۱
- ۱۱۶ - موجیری ج. ایکینجی دونیا موحاریبه‌سی و میللی آزادلیق حرکاتی دورونده ادبیات - ۲۰-جی عصیر جنوبی آذربایجان ادبیاتیندا دئموکراتیک ایدئیالار (۱۹۸۵-۱۹۹۰-جی ایللر)، مقاله‌لر مجموعه‌سی، ص.۱۳۷-۱۶۳
- ۱۱۷ - ناصیری ح. کوشگو بالابان، «وطن یولوندا»، ن.۲۷، ۱۹۴۱
- ۱۱۸ - نبی‌یئو ب. بیویک وطن موحاریبه‌سی و آذربایجان ادبیاتی، باکی، ۱۹۷۷
- ۱۱۹ - نبی‌یئو ب. شئعريمیزین آغ‌ساققالی (ح. ساحیرین لیریک شئعیرلر کیتابی ایله علاقه‌دار)، «آذربایجان موعاللیمی» قزتی، ۲۸ آپرئل، ۱۹۸۲
- ۱۲۰ - نبی‌یئو ب. سوز اورکدن گلنده، باکی، ۱۹۹۱

- ۱۲۱ - نيكنام م.ب. دوغما ديليم، «شاعيرلر مجليسى»، ن.۳-۴، تبريز، ۱۹۴۵، ص. ۲۴۷
- ۱۲۲ - نوري ف. موستبيدلره، «آذربايجان» قزئى، ن. ۵۹، ۱۳۲۴
- ۱۲۳ - اوردو بادى م.س. تبريزلى لرين موباريشه تارىخىندن، «آذربايجان» مجموعهسى، ن. ۵، ۱۹۴۵
- ۱۲۴ - اورووجعلى ح. حياتى آختارىشلار، بديعى تاپىتى لار، باكى، ۱۹۷۹
- ۱۲۵ - پروانه، قزل، «وطن يولوندا»، ن. ۴، ۱۹۴۲
- ۱۲۶ - پيشهورى س.ج. اثرلرى، «آذربايجان» روزنامەسىنин نشرىيەسى، ۱۳۴۰-۱۹۶۱، باكى
- ۱۲۷ - پيشهورى س.ج. سئچىلمىش اثرلرى، باكى، ۱۹۸۴
- ۱۲۸ - پيشهورى س.ج. ميللى حرкатдан قاباق آذربايجاندا سىياسى پارتىيالار و ايجيتىماعى تشكيلاتلار، «آذر» ۲۱، ژورنالى، ن. ۹، ص. ۳-۶، ن. ۱۰، ۲۰۰۱، ص. ۳-
- ۱۲۹ - راحيم م. من نه گتىرمىشىم، «وطن يولوندا» ن. ۲، ۱۹۴۴
- ۱۳۰ - راحيم م. آزادىقى عئشقى يله آلىشىپ يانىر، «وطن يولوندا»، ن. ۹، ۱۹۴۴
- ۱۳۱ - روستم س. قالاجاق، «وطن يولوندا»، ن. ۳۳، ۱۹۴۱
- ۱۳۲ - روستم س. ياندى، «وطن يولوندا» قزئى، ن. ۳۳، ۱۹۴۱
- ۱۳۳ - روستم س. دردى قادىن، «وطن يولوندا» قزئى، ن. ۳۵، ۱۹۴۱
- ۱۳۴ - روستم س. ايستەرم، «وطن يولوندا»، ن. ۳۶، ۱۹۴۱
- ۱۳۵ - روستم س. دەيمە، «وطن يولوندا»، ن. ۱۲، ۱۹۴۲
- ۱۳۶ - روستم س. بوراخ بوغازىمى، «وطن يولوندا»، ن. ۲۰، ۱۹۴۲
- ۱۳۷ - رضا ر. ميللى ايفتيخار حىسىسى، «وطن يولوندا» ن. ۱۳۴، ۱۹۴۵
- ۱۳۸ - صاديقۇوچ. آذربايجان آشىقلارى، «وطن يولوندا»، ن. ۳۲، ۱۹۴۵

- ۱۳۹ - صادیقوو ع. تبریز خالق چالغی آلتلری اورکئستری، «آذربایجان»، ژورنالی، ۱۹۴۶، ن. ۶.
- ۱۴۰ - ساحیر ح. «بیر تو خوجو قیزا»، «شاعیرلر مجلیسی»، ن. ۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۱۸۰.
- ۱۴۱ - ساریوللی ع. دوه کاروانی، «وطن یولوندا»، ن. ۴، ۱۹۴۱.
- ۱۴۲ - ساریوللی ع. تبریز گوزه‌لینه، «وطن یولوندا»، ن. ۲۴، ۱۹۴۲.
- ۱۴۳ - صفوت م. باکی دان آیریالارکن، «وطن یولوندا»، ن. ۶۱، ۱۹۴۵.
- ۱۴۴ - صفوت م. ایله‌رم، جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی، ۴ جیلدده، ۳-جو جیلد، ص. ۱۹.
- ۱۴۵ - صححاف ح. وطن قوربانییق، جنوبی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی، ۴ جیلدده، ۳-جو ج. ص. ۱۱۴-۱۱۳.
- ۱۴۶ - صمدزاده ص. وطن و خالق سئوگیسی، «آذربایجان» قرئتی، ن. ۷۳-۸۴، ۱۳۲۴.
- ۱۴۷ - سنگرلی س. ننه‌نین اولومو، «وطن یولوندا»، ن. ۵-۲، ۱۹۴۱.
- ۱۴۸ - تاغیئوا ش. رحیملی ع، بایرامزاده ص. گونئی آذربایجان، باکی، «اورخان» نش.، ۲۰۰۰.
- ۱۴۹ - تاغیزاده س.ر. هامی اوز دردینه توکور قان-یاش، «شاعیرلر مجلیسی» مجموعه‌سی، ن. ۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۲۹۱.
- ۱۵۰ - تاغیزاده س.ر. یالانچی پهلوان، «شاعیرلر مجلیسی» مجموعه‌سی، ن. ۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۲۹۲.
- ۱۵۱ - طاهیر م. آتا و اوغول، «آذربایجان» قرئتی، ن. ۳۵، ۱۳۲۴.
- ۱۵۲ - طاهیر م. پرویزین آرزوسو و سئوینجی، «آذربایجان» قرئتی، ن. ۴۱، ۱۳۲۴.
- ۱۵۳ - طاهیر ص. طالع شاعیری، (م. گولگون حاققیندا)، ۲۱ فئورال، ۱۹۸۶.
- ۱۵۴ - تبریز ا. حبیب ساحیر حاققیندا، «ادبیات» قرئتی، ۲۰ آپرئل، ۱۹۹۰.

- ۱۵۵ - تبريزى م. آ. گوزل بير موسافيرت اثري، «وطن يولوندا»، ن. ۲۸، ۱۹۴۱
- ۱۵۶ - تبريزلى آ.ك. «اورک دوستوما»، «وطن يولوندا»، ن. ۱۹، ۱۹۴۱
- ۱۵۷ - توده ع. تبريز دوولت فيلارمونيياسى، «آذربايچان» ژورنالى، ن. ۱۰، ۱۹۴۶ ص. ۳۳-۳۵
- ۱۵۸ - توده ع. تللرده قوروشان حسرتلر، «ادبيات و اينجه صنعت»، ۹ سنتىابر، ۱۹۸۱
- ۱۵۹ - توده ع. اوز گوزلريمله، باكى، يازىچى، ۱۹۸۷
- ۱۶۰ - شيدىاى. شاعيرلر مجليسىنە، «شاعيرلر مجليسى» مجموعهسى، ن. ۳-۴، تبريز، ۱۹۴۵ ص. ۲۳۷
- ۱۶۱ - «شىطان» ايمضالى، ال چكىن، «آذربايچان»، ن. ۱۲۰، ۱۳۲۰
- ۱۶۲ - شكيلى ايسفندىيار، سالمانو شاميل. سانما طالعيمدن كوسكوندور شعرىم، باكى، شرق-قرب، ۱۹۹۶
- ۱۶۳ - شمس اى. «آذربايچان» قزئى، «۲۱ آذر» ژورنالى، ۱۹۹۹، ن. ۲، ص. ۸-۹
- ۱۶۴ - شمس اى. آذربايچان جمعىيتنى، «۲۱ آذر»، ۱۹۹۹، ن. ۳، ص. ۴-۶
- ۱۶۵ - شمس اى. ميللى حوكومت-۵۴، «۲۱ آذر» ژورنالى، ۲۰۰۰، ن. ۴-۵، ص. ۱۰-۱۲
- ۱۶۶ - شوكورووا ع. محمد حوسئين شهرىيار (حياتى، موحيطى، ياراديجىلىغى)، باكى، «معاريف»، ۱۹۹۹
- ۱۶۷ - واهابزاده اى. سولئiman روستم و جنوب موضوعسو، باكى، «يازىچى»، ۱۹۸۸
- ۱۶۸ - وکيلوو ج. آذربايچان رئسپوبليكاسى و ايران: ۴۰-جى ايللر، باكى، عئلم، ۱۹۹۱
- ۱۶۹ - وکيلوو م. عمور دئديكلرى بير كاروان يولو، باكى، يازىچى، ۱۹۸۶

-
- ۱۷۰ - وزیری م.س. «وطن»، «شاعیرلر مجلیسى» مجموعهسى، ن.۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۳۲۸.
- ۱۷۱ - وورغون ص. اثرلرى، ۷ جىلدە، ۲-جى جىلد، باكى، عئلم، ۱۹۸۵، ص. ۲۶۱.
- ۱۷۲ - ذاکير اى. قوجا و قوناق، «شاعیرلر مجلیسى»، ن.۳-۴، تبریز، ۱۹۴۵، ص. ۱۵۹-۱۶۰.
- ۱۷۳ - زئیناللى آ. كىچىلمەميش يوللاردا، باكى، عئلم، ۱۹۷۰، ۱۷۳.

		اينچينده كيلر
۱		اونسوز
۸		بيرينجي فصيل
۷۱		گونئى آذربايجاندا ايجتيماعى-سيياسى و ادبى موحيط
۱۲۸		ايكينجي فصيل
۱۸۶		اوچونجو فصيل
۱۹۲		دئموكراتيک ادبىياتين اينكىشافىندا مطبوعاتىن رولو «وطن يولوندا» قزئىننده ادبىيات مسلهلىرى
		نتىجه
		ادبىيات

Gözəl Ağayeva

Təbriz Ədəbi Mühiti
(1941-1946-cı illər)

Köçürənlər: Dr. Hüseyn Şərqi
Kavə Fəzli Xələf

Nurlar Nəşriyyatı – Bakı 2004

Təbriz Ədəbi Mühiti

Gözəl Ağayeva